

856802
63.3(4укр)61
И90

Політична і військова діяльність Нестора Махна

■ **Матеріали
науково-теоретичної
конференції**

**Запоріжжя — Гуляйполе
12—13 листопада 1998 р.**

63.3(4Укр)61
И90

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
СПІЛКА ЖУРНАЛІСТІВ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН ГУЛЯЙПОЛЯ
ПОЛІТИЧНА І ВІЙСЬКОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ НЕСТОРА МАХНА**

**Матеріали
науково-теоретичної конференції**

Запоріжжя – Гуляйполе,
12–13 листопада 1998 р.

856802
у

ЧАСТИНА ПЕРША

Запоріжжя
“Просвіта”
1998

Запорізька обласна
бібліотека

ПЕРСОНАЛ

Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.) Частина перша. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – 152 с.

Редакційна колегія:

Турченко Ф.Г. – доктор історичних наук, професор, голова редакційної колегії.

Турган О.Д. – доктор філологічних наук, професор, заступник голови редакційної колегії.

Шевченко В.Ф. – доктор філологічних наук.

Васьків М.С. – кандидат філологічних наук.

Михайлюта О.О. – секретар Спілки журналістів України.

Мороко В.М. – кандидат історичних наук, доцент.

Лазутін О.М. – директор видавництва “Дикое поле”.

Збірник містить статті та тези доповідей, виголошених на науково-теоретичній конференції, присвяченій 110-річниці з дня народження лідера селянсько-повстанської армії півдня України Нестора Махна.

ВСТУП

Махно Н.І.

ГУЛЯЙ-ПОЛЕ В РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

Село Гуляй-Поле – одне з найбільших і, мабуть, одне з найпопулярніших серед трудящих сіл Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Село це має свою особливу історичну популярність. У ньому трудове селянське населення не допустило в 1905 році єврейських погромів, коли відомі в Катеринославській губернії організатори і натхненники «Чорної сотні» та єврейських погромів – судовий слідчий Олександрівської 1-ї дільниці п. Майдачевський і молоді представники Олександрівського купецтва, якісь Щекотихін і Минаєв – прислалі спеціально своїх гінців в Гуляй-Поле для організації погрому проти євреїв. З того ж села, завдячуючи багаторічній в ньому пропагандистській роботі групи хліборобів анархістів-комуністів, було подано селянству, в 1906 – 1907 роках, сигнал до боротьби проти столипінського закріплення землі у власність. Боротьба ця, розпочавшись з пропаганди, невдовзі перетворилась у спалення поміщицьких і кулацьких хуторів. І звідси ж, з села Гуляй-Поле, було подано в 1917 році сигнал селянству великих районів Олександрівського, Мелітопольського, Бердянського, Маріупольського, Павлоградського повітів до боротьби проти Тимчасового Уряду, який не наважувався почати розв'язувати земельне питання до Установчих зборів, до недопущення на його місце ніякого іншого уряду, а також на припинення орендної платні поміщикам на землі у поміщиків і монастирів, а фабрик і заводів у фабрикантів і заводчиків.

У цьому ж самому Гуляй-Полі був вироблений в 1917 році і затверджений селянським з'їздом історичний акт, у відповідності до якого трудове, не експлуатуюче чужої праці селянство, посилало своїх делегатів у міста до фабрично-заводських робітників, щоб домовитися з останніми про об'єднання у спільний союз, про спільне проголошення землі, фабрик і заводів суспільним надбанням і про спільну побудову нового суспільства на засадах справжнього самоуправління трудящих, без опіки держави і її органів влади.

В Гуляй-Полі народився і виховувався в селянській сім'ї і автор цих рядків. На мою долю випало щастя підпасти ще юнцем під ідейний вплив анархіста-революціонера Володимира Антоці (відомого в революційних рядах під іменем «Зара-

тустри»). Завдячуючи впливу цього революціонера, з одного боку, а також дякуючи тому урядовому терору, який носився в 1906 – 1907 роках по російській землі проти народу, що прокидався, я швидко зайняв не останнє місце в бойовій Гуляй-Пільській групі хліборобів анархістів-комуністів Катеринославської організації й довго та уперто боровся з царсько-поміщицьким ладом; і хоча, врешті-решт, я все-таки був схоплений сагратами цього ладу і «засуджений», проте, в силу мого неповноліття, уникнув страти, яка спіткала кращих з моїх ідейних друзів... Смертна страта була замінена мені пожиттєвою каторгою.

Революція 1917 року відчинила для мене, в ніч з 1-го на 2-е березня, ворота московських Бутирок (Всеросійська Центральна Тюрма); а справа революції в Україні змусила мене швидко перекинутися з Москви в рідне Гуляй-Поле, де я і віддався знову – і з тією ж любов'ю, з якою до ув'язнення мене в тюрму, 9 років назад – справі організації трудящих для боротьби за нове вільне життя.

В цьому самому Гуляй-Полі, за моєю ініціативою, було скликано з'їзд великих і дрібних землевласників, у яких були відібрані папери купчі на землю і спалені. А під час корніловського походу на Петроград проти Тимчасового Уряду і революції, за ініціативою з Гуляй-Поля, була обеззброєна вся буржуазія, на великому просторі повітів, яка співчувала «корніловщині». З Гуляй-Поля ж була подана селянству ініціатива для організації бойових загонів, яка повністю була проведена в життя, по роззброєнню всіх козачих військ, що знімалися з зовнішнього протинімецького фронту і направлялися на Дон, на допомогу отаману Каледіну, який боровся проти революції, за реставрацію.

Гуляй-Поле, перше майже на всю Україну, впровадило в цей час в життя конфіскацію заводів на суспільну користь, здійснювало на них роботи й збувало їх продукти під контролем тих, хто на них працював...

А коли уряд Леніна, з одного боку, і уряд Української Центральної Ради, з іншого, уклали союз з німецьким і австро-угорським урядами, згідно якого уряд Леніна повинен був відтягнути з України збройні сили революції, скомплектовані з російських трудівників, а уряд Укр. Центральної Ради ввів в Україну німецько-австро-угорські експедиційні полчища для ліквідації революції, Гуляй-Поле перше подало приклад організації. І, з ініціативи Гуляй-Поля, батальйони цього роду, були утворені у цілому ряді районів. І хоча в Гуляй-Пільському батальйоні, завдякуючи тому, що я особисто відсутній був в той час в Гуляй-Полі (я виїхав у військових справах на декілька днів), шовіністам вдалося внести розбрат і деякі його

роти повести на зраду революції, на користь німецько-австро-угорського і Укр. Центральної Ради командування, однак основне ядро гуляйпільців і більшість батальйонів по районах залишилися до кінця на своїх революційних постах, і багато сотень з їх рядів впали смертю хоробрих в нерівній боротьбі з насильниками і убивцями, що окупували революційний край.

Така в загальних рисах роль села Гуляй-Поля і його трудового, політиканством політичних партій не отруєного, населення до і під час революції, до кінця квітня місяця 1919 року. А якою була їх роль в наступні роки революції, про це читачі дізнаються як з моїх записок, так і з інших матеріалів.

Париж. 1929 р.

(Додаток до книги «Украинская революция. /Июль – декабрь 1918 г./» – Париж, 1937. Переклад з російської В.Мо-роко)

*Михайлюта О.О.
(Київ)*

МАХНОВЩИНА ПОСТІЙНА І БЕЗСМЕРТНА

Цей крилатий вислів належить одному з перших правдивих літописців історії махновського руху Петрові Аршинову. Махновщина постійна – як вияв боротьби людини-трудівника за громадянські свободи, за право вільно працювати і вільно розпоряджатися плодами своєї праці, бути господарем на своїй землі і просто бути, без мудрого чи немудрого керівництва будь-якої партії. Саме нашому геніальному самородку Нестору Махну належить висновок про те, що вільному громадянину непотрібні ніякі партії, бо всі вони клянуться служити народові, а буде – навпаки... Ще й досі ми не усвідомили глибини суті й глобального значення Нестора Махна, людини, організатора, полководця, який не поділяв, ні чисто капіталістичного ні чисто соціалістичного шляху розвитку, а спробував на практиці повести південь України третім шляхом, де б уживалися і різні форми власності, і багатопартійність, і менше було центральної влади, а більше самоврядування. Приблизно таким шляхом пішов на чолі з Ден Сяопіном Китай, і зараз бурхливо розвивається.

Правда, що в багатьох махновців руки були по лікті в крові. Але у кого з учасників тієї бійні, розв'язаної більшовиками, руки були чистими? Коли батька спровокували проти сина, брата – супроти брата, сусіда – супроти сусіда...

Та правда і те, що саме Нестор Махно, як перший народом обраний голова Гуляйпільської Ради селянських, солдатських і повстанських депутатів (без більшовиків) видав декрет про землю ще в липні 1917-го року, задовго до так званого лєнінського декрету, і реально надав тисячам хліборобів жадану землю і волю. І ці сільські дядьки відчули себе власниками, зітхнули на повні груди, і з великими надіями на щасливе майбутнє ретельно взялися орати і сіяти. Вони не зазіхали на чужі території, нікому не загрожували, не бажали воювати чи нав'язувати будь-кому свої порядки. Це на їхній оазис свободи посунули немов чорні круки австро-німецькі окупанти, потім одурманені ідіотською імперською ідеєю «єдиної і неделимої» полчища денікінців, потім – послані Леніним і Троцьким червоні зайти...

І вони, степовики, горді за своєю природою, відчувши солодкий смак свободи, не могли коритися нікому. Вони добивалися самоврядування і справедливості.

Правда і те, що 1919-го року лише наші славні земляки не дозволили генералу Денікіну взяти Москву і розтרוцити вцент більшовицький режим.

Правда і те, що Махно всупереч домаганням Москви відмовився вести свої війська проти Польщі, Туреччини, повстанців Кавказу.

Правда і те, що комуністичний режим під керівництвом Сталіна спрямовував найбільші свої удари в Україні під час сумнозвісних масових репресій 30-40-х років саме на Гуляйполе і довколишні райони.

Правда і те, що після підлого придушення махновського руху й аж до падіння КПРС в 1991 році в самому Гуляйполі ніколи першої посади не обіймав корінний гуляйпільець...

«Ми – селяни, ми – людство!» Який глибокий життєвий і філософський смисл у цій коронній Нестеровій фразі. Дуже помиляються ті дослідники, котрі заявили, ніби Махно не підтримав національно-визвольний рух, не підтримав Петлюру, Грушевського, Винниченка. Бо він усією своєю діяльністю творив як міг самостійну державу в масштабах гуляйпільського краю (три з'їзди небільшовицьких Рад, освітні й культурні заклади, чотири газети, військо...)

А які видатні полководці вирости в нього – Віктор Білаш, Семен Каретник, Феодосій Шусь, Василь Куриленко, Трохим Удовиченко, безногий оріхівський отаман Батько. Правда... у різний час кожен із них командував десятма-двадцятьма тисячами бійців. Сьогодні кожен із них мав би щонайменше звання генерал-майора. Лежать їхні останки по безіменних могилах у глибині степів, а долі їхні – неописані, не вивчені... Звичайно ж, армія Батька Махна (люди, сучасники самі назва-

ли його Батьком, а в Україні це традиційно – найбільший титул, найвище звання і давалося воно народом дуже небагатою, принаймні, нині його доречно вживати лише поряд з іменем Богдана Хмельницького та кобзаря Тараса Шевченка) була справді грізним, добре організованим з'єднанням зі штабами, тилами, розвідкою, політвідділами, а не зграєю розбишак, як її упродовж 70 літ показували в радянському кіно і компартійній художній літературі.

Показовий факт. У двадцятих роках польський суд під тиском Москви таки взяв до впровадження і розглянув справу Махна. І... повністю виправдав, звільнивши Нестора Івановича з-під варті прямо в залі засідань.

І ось ми вперше легально, нехай і в масштабах однієї області, а не на загальнодержавному рівні, відзначаємо річницю з дня народження народного героя України. Заходи з нагоди 110-річчя Н.І.Махна «пробивалися» вельми нелегко. Ніби й не компартія править, ніби й суверенна держава у нас... Слава Богу, з самого початку до цієї справи долучився народний депутат України від нашого Пологівського округу Анатолій Єрмак, і децю вдалося зрушити. На жаль, українці ще не відчули себе українцями, дух свободи, дух махновщини тільки-но відроджується. Бо хіба ж не дивно, що по всій Україні стримить майже 8 тисяч різнокаліберних пам'ятників катові наших прадідів Ульянову-Леніну, що в часи економічної скрути в столиці відкривають пам'ятники то міфічному Паніковському, то якимось особам, що до історії України мають досить відносний стосунок, а ось людині зі світовим ім'ям, яка уособлює могутній Селянський рух опору поневолювачам України в 1918-1921 роках, жодного пам'ятника нема – в уряді коштів забракло. Нема пророка у вітчизні своїй?... А студентська Франція у 60-х роках виходила на свої демонстрації за демократію з портретами нашого Нестора Махна, а в Центральній Африці (Буркіна-Фасо) один із головних ресторанів носить ім'я нашого Нестора Махна, його шанують в Латинській Америці, а біля надмогильної плити Н.І.Махна в Парижі – завжди живі квіти і місце його останнього пристанища спеціально позначено на їхній французькій карті...

Але своє слово скажуть незаангажовані дослідники, вільні від парткомів письменники, журналісти, кіномитці. Історія-бо все розставляє на свої місця. І сьогодні постать легендарного Н.І.Махна займає свій п'єдестал у галереї найвидатніших особистостей ХХ століття.

І. ІСТОРИОСОФІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ

Рисіч Й.Л.
(Дніпропетровськ)

ПОЛІТИЧНІ ПАРАДИГМИ НЕСТОРА МАХНА

Світоглядною парадигмою Нестора Махна була, як відомо, анархія, «безвладний лад», «вільний радянський лад». Ці погляди стали суттю програмних положень, агітаційних виступів махновців, вони пропaгувалися в таких виданнях, як «Путь к свободе», «Набат», «Шлях до волі» та ін.

В історичних джерелах вказується, що Нестор Махно у 1905 році вперше ознайомився з анархічною літературою і відтоді вже не поривав із ідеєю анархізму, а в 1917–1921 рр. спрямував її в селянсько-повстанський рух, який через це одержав назву «махновщина».)

Що привело українського пастуха до анархічних переконань? В одному із віршів, автором якого, можливо, є сам Махно, згадується цей період так:

«Гей, ти батьку мій, степ широкий,

Поговоримо ще з тобою...

Молоді мої буйні роки

Та пішли за водою».

Буйність характеру, нестримність поривів, соціальна несправедливість стали причиною його тяги до анархізму? А можливо, читання літератури в тюремній камері напередодні вироку смертної кари? Хоча навряд, щоб там були праці грецького філософа Зенона, чи основоположника анархізму У.Гудвіна, або праці П.-Ж. Прудона, який і запропонував термін «анархія». Але література російських анархістів П.Кропоткіна, М.Бакуніна в кінці XIX – на початку XX ст. була достатньо поширеною в Україні. Тому можна із впевненістю стверджувати, що саме російський анархізм став політичною парадигмою Нестора Махна. Тим більше, що формування остаточного вибору щодо анархізму йшло в Бутирській в'язниці під впливом анархіста-інтелектуала Аршинова. Саме тут він вибирає шлях борця за анархічний лад [1, 5].

Пастух – робітник – анархіст. Останнє стало його професією. Професійні навички, здобуті в гуляйпільській анархічній організації «Союз бідних хліборобів», наклали відбиток на наступну діяльність. Їхньою особливістю були експропріаторські, терористичні акції. Подібним чином йшло формування і більшовизму. Сосо Джугашвілі у Тифлісі теж розпочинав із експропріації для партійних потреб.

Тому не випадково Нестору Махну були найбільш близькими союзниками саме більшовицькі лідери, а вже слово «вільний», «вільні ради», «вільні анархо-комуни» було своєрідністю для популярності у народі.

Вперше влітку 1918 року Нестор Махно створює так звані «вільні батальйони революції», які, між іншим, сповідували тактику майбутніх чекістів. Нерідко з метою полегшення власної боротьби повстанці пересувалися під виглядом гетьманського карального загону. Чимало прихильників гетьманату, приймаючи партизанів за «своїх», заплатили за це власним життям [1, 5]. Н.Полонська-Василенко з посиланням на І.Мазеу та В.Дубровського привертає увагу до того факту, що цей загін складався із повсталих селян та різних злочинних елементів, які закликали до повалення Української держави, та її політичного режиму – гетьманату П.Скоропадського і не бажали «ніякої іншої влади» [2, 511].

Ідеали російського анархізму вплинули на коло його політичного оточення. Нестор ввійшов у контакт із московськими та курськими анархістами, які стали (Б.Волін, П.Аршинов, Баров та інш.) його політичними радниками. Для них ніколи національні інтереси українського народу не були близькими. Тому можна не погодитися із дослідником махновського руху В.Дубровським, який називає Нестора Махна українським національним героєм. Махно прагнув вивчити досвід російської революції, а не української. Йому світоглядно була ближча Москва, ніж Київ. Тому він 1918 року їде в Москву, зустрічається з теоретиком російського анархізму П.Кропоткіним, журналістом Бурцевим, Головою Раднаркому В.Ульяновим. Ці зустрічі вже суттєво не вплинули на політичну філософію Н.Махна, але додали йому, на мій погляд, наснаги боротися за ... владу. Йдучи на боротьбу проти української, денікінської, більшовицької влади, Махно створює свою селянсько-махновську державу: повстансько-селянський з'їзд, реввійськрада, місцеві ради, махновські комендатури, фінансові, санітарні, економічні, культурно-просвітницькі комісії при реввійськраді, масовий примусовий призов до армії, «батькова» контррозвідка як поліцейський орган, армія (від 20 тис. до 100 тис. в окремі періоди). Забороняючи більшовицькі продрозкладки, створює «вільні комуни». Погоджуючись на багатопартійність у радах, дозволяє її лише для політичних партій лівого спрямування. Свого союзника Григор'єва, який був схильний до української влади, з тактичних і стратегічних міркувань вирішив знищити.

У наказі № 1 від 18 листопада 1919 року він вже як командуючий революційною Партизансько-повстанською армією, особливої мови про анархізм не веде, а більше турбується про те, як би зберегти обличчя і заборонити те, що супроводжує його повстанську армію і боротьбу за владу:

«1. ...Поэтому каждый Повстанец обязан помнить и следить за тем, что среди нас нет и не может быть места лицам, стремящимся за спиной революционного Повстанчества к личной наживе, к разбоям, к разгрому мирного трудящегося населения, евреев.

2. ...Повстанец обязан задерживать и препровождать в штаб армии, а при сопротивлении расстреливать на месте. За расстрелы же и насилия над мирными жителями, к какой бы нации они не принадлежали, виновных постигнет позорная смерть, недостойная революционного Повстанца.

3. Всякие самочинные реквизиции и конфискации, а также замена лошадей или бричек без официальных бумаг от начальника снабжения воспрещается под страхом суровой ответственности. Каждому Повстанцу надлежит помнить, что самовольные реквизиции привлекают в честные ряды Повстанческой армии самых отвязанных хулиганов, стремящихся лишь к наживе, и дает возможность под именем революционных Повстанцев творить подлые дела, позорящие революционно-освободительное движение...

Не может быть обиды от нас, хотя бы одному сыну или дочери трудового народа, за который боремся!

5. Пьянство считается преступлением. Еще большим преступлением считается показываться Повстанцу революционной армии в нетрезвом виде на улице.

6. ...Отношение к мирному населению в селе и пути должно быть прежде всего товарищеское и вежливое...» [3, арк. 510]

З цього документу також видно, що найбільшою соціальною базою для махновського руху було селянство півдня України, якому здавна були притаманні риси індивідуальної свободи, вільного селянського господарювання, автономного самоврядування. Цим скористався Н.Махно. Хоча вибрана раніше політична парадигма була все ж вирішальною, тому, не дивлячись на те, що армія була селянською, політичними керівниками в ній, як справедливо зазначає ще один відомий дослідник В. Голубничий, були російські та єврейські інтелігенти [4, 1494].

Приєднувалися до махновського руху і низи суспільства: люмпени, маргінали тощо. Через це він і не став сталою силою. Ще з 1918 року в ньому зростають випадки звичайного бандитизму, грабінництва, погромів. Не випадково був таким за змістом і цитований наказ від 18 листопада 1919 року, який зберігається в державному архіві Дніпропетровської області.

У кінцевому випадку – поразка, розчарування, еміграція.

Література:

1. Горак В. Селянський ватаг із Гуляйполя // Час. – 1997. – 23–29 жовтня.

2. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2 т. Т.2. – К., 1992.

3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-43. – Оп.1, спр.1.

4. Енциклопедія Українознавства. – Т.4. – Львів, 1994.

Удод О.А.

(Дніпропетровськ)

ІДЕАЛИ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (НА МАТЕРІАЛАХ МАХНОВСЬКОГО РУХУ)

Для наукового осмислення минулого, створення всебічної історії українського народу є надзвичайно важливим дослідити не тільки політичну чи економічну історію, а й з'ясувати суть духовного життя людей, їх прагнення, настрої, оцінки, відношення та ін., що уособлюються в ідеалах та ціннісних орієнтаціях народу. Методологічним підґрунтям таких досліджень є засади аксіологічного підходу в історії, принципи та методи історичної психології. Найбільш рельєфно, загострено проявляються аспекти духовного життя людей в період соціальних потрясінь, воєн, революцій, коли відчувається найвище напруження духовної енергії, відбувається трансформація цінностей та ідеалів. Саме тому уявляється необхідним розглянути найважливіші аспекти духовних цінностей українського народу на матеріалах махновського руху в Україні у 1917 – 1921 р.р., що дозволить одночасно поглибити наші знання щодо цілей і програмних засад цього справді народного і масового руху.

Настав час відмовитись від стереотипів і ярликів історіографії, що «спорудила для захисту ефемерних ідей комунізму кріпосні стіни» [1]. Саме більшовицькі лідери (В.Ленін і Л.Троцький) першими побачили в махновському русі найреальнішу загрозу комуністичній владі, а тому й організували шалену пропагандистську кампанію проти нього. В грудні 1919 р. Л.Троцький писав: «Виключно швидкий темп наших невдач в Україні пояснюється ... крайньою хисткістю українського ґрунту. ... Добрий десяток різних режимів мінялись на протязі двох років, і під цими режимами твердо стояв на ногах тільки український куркуль... Режим стоїть і режим падає, а український куркуль залишається на місці господарем села... Махновщина... не є явищем української націо-

нальної культури, ні – це є національний український нарів, і він повинен бути зрізаний раз і назавжди» [2]. Більше 70 років у масовій свідомості українців домінував ефективно навіязаний пропагандою (особливо в літературі і кіно) «стереотип Махна – довгоногого неврастеніка, жорстокого та підступного і в той же час бояливого і вкрай безглузлого» [3]. А тому й на матеріали, що висвітлювали б зміст та цілі махновського руху, було покладено табу. Бо якраз народний характер махновського руху (саме руху – організаційно оформленого, із зафіксованою метою і завданнями, а не звичайним актом народного стихійного гніву, чи бандитизму, як це зображувалося офіційною історіографією) дає підстави для аналізу ідеалів і ціннісних орієнтацій українського народу. Реконструювати їх можливо на основі документів, що відображають програмові засади цього руху – накази, резолюції з'їздів, стенограми виступів, промов на з'їздах і мітингах, листівки, відозви, спогади учасників та ін.

Які ж можна зробити висновки щодо ідеалів та ціннісних орієнтацій українців на основі аналізу документів махновського руху в Україні у 1917 – 1921 р.р.?

По-перше, Нестор Махно адекватно відображав інтереси і прагнення українського селянства. Він був, напевно, єдиним, хто боровся проти комуністичної влади, будучи за походженням з найбільш бідної селянської родини. Ніхто не користувався такою популярністю і навіть любов'ю своїх підлеглих, як Махно. Не тільки бійці й командири його армії, але і селяни називали його «батьком». Багато було в роки війни місцевих отаманів, але це своєрідне звання офіційно й міцно закріплювалось лише за ним.

Можна впевнено назвати Н.Махна харизматичною особою, бо саме народ відзначав його надзвичайно великі здібності, виключну обдарованість, властивості лідера, вождя, що нібито були визначені божою милістю. І в роки війни, і зараз дуже багато легенд ходило навколо його особи (про хрещення, про першу дитину).

Саме ідеали, устремління Н. Махна підкреслюють і віковічні прагнення українського народу. У спогадах його сподвижниць в еміграції Іди Метт знаходимо такі висновки: «самим суттєвим у ньому було те, що він завжди залишався українським селянином. Його ніяк не можна було б назвати безтурботною людиною, в глибині душі він був таким собі опцадливим селянином, що блискуче знав життя села і турботи його мешканців» [4]. Там же, в еміграції, коли Н.Махно працював над своїми спогадами, осмислював свій шлях, суть своєї боротьби, він, будучи налаштований на поетичний лад, поділяв свою «розповіддю-мрією»: «Молодий Міхнієнко (справжнє прізвище

Махно) повертається в рідне село Гуляйполе, починає працювати, веде спокійне, правильне життя, одружується на молодій селянці. У нього добрий кінь і гарна упряжка. Вечері разом з дружиною він повертається в село після вдального дня, проведеного на базарі, де вони продавали плоди врожаю. В місті вони купили подарунки...» [5]. У такій безхитрісній, приземленій мрії людини, що прожила буремне і надзвичайно суперечливе життя (а було це в Парижі у 1927 р., коли Н.Махно йшов 40-й рік) втілено ідеал українського селянина: самостійне господарювання на власній землі, особиста трудова діяльність («правильне життя»), незалежність і особиста свобода, прагнення до забезпеченого життя, заперечення експлуатації.

По-друге, Н.Махно і очолюваний ним рух не можна беззаперечно характеризувати як анархічний. У своїх спогадах Нестор Іванович визначав природу і завдання революційного руху, що він очолював, як «анархо-комунізм бакунінсько-кропоткінського типу». Це суперечливе визначення, яке, здавалось, намагалось поєднати несумісні речі, було обумовлено тим, що Н.Махно глибоко не знав робіт ні М.Бакуніна, ні П.Кропоткіна, а, значить, і не знав про принципові розбіжності між їх концепціями. Очевидно, що Н.Махно переважно формував свої погляди майже самостійно, приймаючи лише те, що, на його погляд, відповідало дійсності. Таким чином, можна стверджувати, що народний рух, очолюваний Махном, залишався, в основному, «стихійним протестом знедолених українських селян проти відверто грабіжницької політики німецьких й австро-угорських окупантів та їх маріонеткового гетьманського режиму в Україні» [6]. «Анархізм», який приписувався Н.Махнові комуністичним режимом, на думку М.І.Бухаріна, був справедливою відповіддю на дії цього режиму: «...саме Україна є у нас батьківщиною нашого справжнього російського анархізму... Він знаходить своє реальне втілення особливо яскраво... у партизанських бандах достославного Махна. Зрозуміло і те, чому ця анархічна форма знаходить співчуття саме серед нашого куркульського селянства... Коли ми у вигляді пролетарської влади з'являємося на селі, а особливо у багатому селі, то ми вимагаємо від цих багатих селян переважним чином хліба для того, щоб віддати його голодуючим робітникам, ... коли приходять червоні, то селяни проти червоних, а коли приходять білі, селяни проти білих. На цьому ґрунті виникла анархістська фразеологія» [7]. Комуністичній владі було вигідно звинуватити махновський рух в анархізмі, щоб дискредитувати ідеї Н.Махна. Цей постулат був охоче підхоплений офіційною історіографією. Не заангажована принципом партійності (комуністичної) українська діаспорна історіографія завжди була на позиції, що «ні сам Махно, ні тим більше маса махновців на доктринах анархізму глибо-

ко не визнавалися; гасло «вільних анархо-комун» вони розуміли на практиці як свободу індивідуального селянського господарства, демократичного самоврядування місцевих громад і їх максимальну незалежність від будь-якого центрального уряду. Саме в цьому виявлявся самобутній український характер цього анархізму» [8]. Тобто в так зв. «анархізмі» махновського руху теж відображувались традиційні ідеали українського народу щодо організації влади і управління. Наш народ завжди відкидав всякі ідеї диктатури (в даному випадку і правої поміщицької, і ультраліві комуністичної). Також цілком необґрунтовані твердження про Н.Махна як диктатора. «Диктатура в махновщині нонсенс, глибока помилка, викликана певним нерозумінням характеру руху. – справедливо стверджував В.Ф.Верстюк. – Слово «батько» було вагомим, але не єдиним і не завжди останнім. Свою волю він міг підчинити волі більшості. І це теж була одна із його характерних рис» [9].

Махно не відокремлював себе від селянського середовища, вважав себе селянином і мріяв про той час, коли зможе зажити тихим патріархальним хутірським життям, заснованим на особистій праці. Якраз таке життя було ідеалом переважної більшості українського селянства (а селянство в той час складало 80% населення).

Н.Махно уособлював віковічні ціннісні орієнтири українського народу на справедливе, демократичне влаштування суспільного життя. Його ідеї підтримували учасники руху, більшість селянства тих регіонів, де махновщина набула масового характеру. Про це свідчать резолюції з'їздів, декларації, відозви, звернення на ін. документи, що приймалися революційними масами. Махновці прагнули «утворити скрізь, у кожному селі свої вільні, виборні, безвладні ради, які будуть задовольняти всі потреби..., будувати господарське життя... без втручання ... партійних комісарів... Хай живе вільний, безвладний народ, який буде своє життя без всяких властей і політичних няньок» [10]. Отже, Махно повернувся до «призабутої народницької ідеї місцевого самоврядування, до общини, у якій ми звикли бачити лише консервативний бік, забуваючи про її чималий демократичний потенціал» [11].

По-третє, у махновському русі якраз найбільш рельєфно відобразилися ідеали українського народу щодо вирішення земельного питання. Відомо, що ще в серпні 1917 р. за ініціативою Н.Махна у поміщиків і крупних селян-землевласників землю було відібрано і розділено за трудовими нормами. На II районному з'їзді фронтників, Рад (лютий 1919 р.) одностайно (245 депутатів від 35 волостей) було прийнято резолюцію із земельного питання: «вся земля в інтересах соціалізму і боротьби проти буржуазії повинна перейти в руки трудового

селянства. Виходячи із принципу, що «земля – нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, хто на ній трудиться, хто обробляє її – земля повинна перейти в користування трудового селянства України безоплатно за нормою зрівняльно-трудовою... 3. Земля розподіляється Уїзним Земельним Комітетом на один урожай. 4. Норма поділу на кожного ідока обох статей визначається уїзними земельними комітетами. 5. Присадибна земля до півдесятини не входить в поділ» [12].

Документи і матеріали, що відображають махновський рух, показують не тільки реалізацію в ньому найбільш суттєвих, корінних рис ціннісних орієнтирів і прагнень українського народу (самостійне господарювання, демократична організація суспільства, земля), а й інші аспекти його духовного життя. Ряд фактів свідчать про органічний зв'язок махновського руху з традиціями запорозького козацтва [13], про толерантне ставлення українців до представників інших національностей, засудження Н.Махном єврейських погромів, про турботу щодо розвитку освіти, культури, української мови [14], про боротьбу з пияцтвом [15].

Серед більшовицьких лідерів мабуть Л. Троцький найбільш точно зрозумів суть махновського руху і його народний характер (адже народився і виріс в Україні), а тому й небезпеку його для комуністичного режиму: «...немає тяжчої роботи агітаторської, ніж в Україні... Комуна, надзвичайку, прод. загони, комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини своєї душі. У ньому проснувся вільний дух запорозького козацтва і гайдамаків, що спав сотні років... Це той самий дух вольності, який давав українцям нелюдську силу на протязі сотні років воювати проти своїх поневолювачів...» [16].

Література:

1. Верстюк В. Ф. От составителя // Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – с.3.
2. Троцкий Л. Наше военное строительство и наши фронты. // Див. назв. видання – с.164–166.
3. Волковинский В.М. Нестор Махно: Легенды і дійсність // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – с. 575.
4. Метт И. Батько в Париже // Нестор Иванович Махно... с. 124.
5. Там само. – с.125–126.
6. Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. – К.: Генеза, 1997. – с. 177.
7. Там само. – с.180–181.

8. Голубничий В. Махно і Махнівщина / Енциклопедія українознавства. – т.4. – Львів.: НТШ, 1994. – с. 1494.
9. Верстюк В.Ф. Махновщина: штрихи к истории движения // Нестор Иванович Махно... – с.7.
10. Протокол засідання II з'їзду фронтовиків, повстанців, робітничих і селянських Рад, що відбувся 12 лютого 1919 р. в с. Гуляйполе // Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К.: РВЦ «Проза», 1993 – с.84.
11. Іваненко А.В., Голуб А.І., Удод О.А. Вказ. праця. – с. 178.
12. Протокол засідання II з'їзду... Там само. – с. 88–89.
13. Див.: Волковинський В.М. Вказ. праця, с. 577, Шаповал І. В пошуках скарбів. – Дніпропетровськ.: Промінь, 1990. – с. 242–248.
14. Див.: Коростильов В. Гуляйпільське українське відродження 1921 року. // Державність. – 1996 р. – №3. – с.43–44.
44. Железко Е. Приговоренный к казни // Независимость. – 1998. – 23 октября; Верстюк В.Ф. Махновщина: штрихи к истории движения.. с. 24.
15. Див.: Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно... с. 322.
16. Цит. за: Поступ. Информ. вісник товариства Лева. – 1989. – №17. – с. 6–7.

Зима М.П.
(Київ)

ФЕНОМЕН МАХНА: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

З певністю можна стверджувати, що феномен починається з того, що Гуляйполе породило Махна, але й Махно прославив цей край на весь світ, давши йому безсмертне звучання. Тепер і назавжди Гуляйполе і Махно нероздільні. З цього слід виходити при розкритті теми мого повідомлення.

Історично землі цього краю належали запорожцям і добрих три століття породжували могутні постаті народних ватажків від прославлених кошових до гетьманів України.

Генеза Н.І.Махна саме в тому, що він був останнім із запорожців, хто взявся за шаблю і мужньо захищав народну волю до останньої можливості, як це робили його славетні предки.

І саме у традиціях Запорозької Січі знаходив Н.Махно і брав на озброєння бунтарство, демократичність устрою суспільства, бойову майстерність, боротьбу за свободу, категоричне заперечення будь-якого насильства над людьми – політичного, економічного, соціального, духовного, національного і культурного.

Звідти ж і найоригінальніший титул: «Батько», яким народ нагороджував тих, кого щиро поважав, визнавав і хотів прославити на віки.

Відповідь на питання про феномен Махна на мій погляд слід умовно розділити на минуле і сучасність, і саме там її і шукати.

Якщо глянути на минуле.

Важко без обурення туди дивитися. У істориків є вислів «білі плями», тобто невідомість. Так от, відносно Нестора Івановича ці плями інакше як брудними назвати не можна. Першим бруд вилив іюда-Троцький (1919 р.), який приклеїв махновському рухові бандитську бірочку – останніми були ідеологічні відділи КПРС, які «інформували» громадськість до 100-річчя Н.І.Махна про те, що широкого розголосу ця подія не мала і не могла мати. А між цими датами – сімдесят років тотального знищення як махновців, так і пам'яті про них. Тут було все – і директиви вождів, і зрадницькі постріли у спину, і організація підступних чекістських убивств, і використання таланту крупних писак, і фільми, і брехливі мемуари, і послужливі «історики» в лапках.

Тільки дивуєшся і вражаєшся, якого ж масштабу постать перед нами – якщо за всі роки компартійного існування увесь найотужніший ідеологічний апарат найбільшої у світі партії не зміг не те що зітерти на порошок, а навіть «попандополізувати» Махна. Навіть спаяний, карикатурний його образ викликав симпатію і співчуття у людей, породжував легенди, сподівання на кращі часи, коли Україна скине пута шизофренічної маячні про бандита і куркуля і поверне собі на користь і вжиток останнього з запорожців, який взяв до рук шаблю, щоб захистити волю людську, достойне життя людське.

Мабуть, така доля нашої багатостраждальної землі, що правда має до нас доходити щонайменше через 100 – 200, а то й триста років.

Хіба не так було з близькою нам Запорозькою Січчю, його ватажками, цілим рядом інших видатних діячів України, вчених, письменників, військових.

Думаю, ніхто не сумнівається в тому, що так буде і з постаттю Нестора Івановича Махна.

От тільки про нові концептуальні підходи до цієї постаті усім нам належить добре подумати і щиро порадитися.

Усім, хто береться за цю роботу і хто буде навіть стороннім, слід, на мою думку, знати про дію у будь-якому суспільно-політичному процесі так званого біологічного фактору. Його суть у тому, що до об'єктивної істини тут можна докопатися рівно за стільки років, скільки було витрачено на її приховування, спотворення та викривлення. Це прекрасно знали, зас-

тосовували і на це розраховували вороги Махна. У ворожій Махну ідеології вже горіло чотири покоління людей. Його прихильники, сподвижники, соратники уже відійшли у пам'ять і ніколи слова на захист повстанського ватажка вже не скажуть. Під страхом гулагів виросли онуки махновців, а деяким силам дуже хотілося б мати збайдужілими їхніх правнуків. Залишалися тільки ентузіасти, які на свій страх і ризик ще несуть хрест несторів-літописців Нестора Махна. Та їм заткнути рота було вже не так і важко. Розрахунок компартійних ідеологів-борців був простий – все в землю ляже, все прахом стане.

Та не так сталося, як гадалося. Історія – дама сувора... І це правда, що її суд – є суд божий.

Де зараз ви, кати мого народу?

Де ваша сила, велич ваша де?

А Нестор Іванович знову на устах у людей, знову постає його історична постать, його феномен.

Хотів би наголосити, що я не випадково виніс у заголовок слово феномен Махна як у минулому, так і сучасності. Ризикну дати відповідь – в чому полягає феномен такої особистості, як Нестор Іванович Махно?

По-перше. Н.І.Махно, як особистість, знайшов адекватну відповідь вимогам того жорстокого часу. Насправді, гляньмо на відомі факти. Юнак-бунтар проти соціальної несправедливості з Гуляйполя отримує в 20 років смертний вирок і 52 дні чекає його виконання. Добрий десяток років, закований у кайдани, проходить свої «університети» у Бутирській московській в'язниці. Зважте, не деградує там (як це відбувається з людьми, котрі сидять більше 5 років), а навпаки, як особистість зростає світоглядно.

Про потенціал цієї особистості можна судити хоча б із того, що, вийшовши з в'язниці, він за невеликий час організував таку армію, якої боялися і білі, і червоні, й інші масті. Недарма англійські військові історики Диксон і Гейльбрунн у книзі «Коммунистические партизанские действия» називають саме Махна засновником сучасного партизанського руху. І недарма вся Червона армія з бронепоездами і аеропланами (Ленін) не змогла нічого вдіяти з махновцями, і вони благополучно переправилися у Румунію.

Вдумаймося і в такий факт. Вся контррозвідка, вся славетна чекістська агентура буквально полювала за Махном. Всіх вдавалося знищити, але не Махна.

Не дуже вірю і твердженню про малограмотність Нестора Івановича. Відомий факт, що він, на відміну від великорозумних вождів, сам готував документи, писав свої книги, а також читав лекції в університеті Сорбонни.

Таким чином, яким би не був той жорстокий час, Н.І.Махно, як непересічна особистість, зміг адекватно відповідати на його веління.

По-друге. Відразу можу сказати, що у моєму підході до оцінки феномену Махна це найголовніше. Н.І.Махно набагато випередив свій час, і у ряді своїх ідей він, без перебільшення, знаходиться на межі геніальності. Не без підстав можна вважати, що саме тут маємо справу зі справжньою спадщиною Махна, його так би мовити заповітом. Спробуймо хоча б контурно його окреслити.

Н.І.Махна називають – і прихильники, і противники – комуністом-анархістом. Вже при першому погляді стає зрозумілим, що це абракадабра.

Махно першим і рішуче виступив проти захоплення більшовиками політичної влади; проти диктатури однієї партії. Між іншим, саме цим накликав на себе найбільшу ненависть і переслідування з боку «влада імущих». Категорично заперечуючи керівну роль партії у суспільстві, Н.І.Махно ніби попереджав про той глухий кут, до якого потрапить величезна комуністична країна у кінці ХХ сторіччя. Натомість Н.І.Махно пропонує суспільству багатопартійність – рівні права і змагальність усіх політичних партій і груп у впливі на людей і пропаганді своїх ідей і доктрин.

Сьогодні ми тільки освоюємо цей шлях, але із запізненням, як завжди, на ціле сторіччя. Правду кажуть: дурень зробить те ж, що і розумний, тільки набагато пізніше.

Не пристало до Н.І.Махна і слово анархіст. Та й не могло пристати, хоча він використовував символи і гасла анархізму. Не буду вдаватися до викладу самої ідеї анархістів, зазначу лише, що рівень політичного розвитку як самих анархістів, так і тих мас, які мали матеріалізувати ідею, не дозволив цього зробити. Махно це розумів і, скажімо прямо, не дуже анархістів жалував. Ближче він був за поглядами до того, що в радянському політичному лексиконі отримало назву «анархо-синдикалізм». Його ідеологи Шляпников, Колонтай та інші у компартії утворили в ЦК партії особливу платформу і, за висловом Леніна, «розвалили партію», привели її до справжньої кризи. Яка ж то була монолітна партія, якщо із-за ідеї передачі управління виробництвом до рук профспілок вона розвалилася і під страхом виключення з партії заборонила навіть говорити про цю ідею.

При підході до вирішення проблеми організації влади у суспільстві Махно опинився між «диктатурою пролетаріату», читай, «диктатурою партії», і «диктатурою капіталу». Слід мабуть зацентувати одну річ. Чомусь утвердилася думка, що Н.І.Махно сповідував безвладдя у суспільстві. Це не так. Він

справді люто ненавидів будь-яку державу, як апарат політичного насильства меншості над більшістю. І це його передчуття можна віднести до геніальних передбачень.

До чого призвело радянського типу «одержавлення» суспільства, відомо як терор: політичний, економічний, соціальний і духовний або «великий терор», як назвав його Конквіст, великий терор над власним народом.

Проте, Махно серйозно працював над проблемами влади у суспільстві. Як на мій погляд, сучасні дослідники ще не звернули уваги на те, що слово «демократія» у Махна досить часто вживається і сповнено особливого реліктового змісту. Воно йде завжди поруч зі словом «самоуправління». Зважте на те, що махновська демократія нічого спільного не мала із сучасним свавіллям. Вона починалася знизу і тому була життєздатною, служила людям, а не навпаки, як це бачимо за наших умов. Це дає нам право думати, що вже на той час Н.І.Махно нащупував той третій шлях розвитку цивілізованих суспільств, яким пішов увесь світ.

Феномен Н.І.Махна полягає тут ще і в тому, що він залишив нам неабиякий спадок в першу чергу теоретичного характеру. Його праці, документи і матеріали до цього часу у повному обсязі не зібрано і не видано, а значить, вони не доступні.

У мене є десятирічний досвід наукової роботи над розвитком ідей і концепції Н.І.Махна у профспілковому русі.

Відомо, що Махно дуже уважно ставився і практично працював у профспілках. Але мало кому відомо, що він мав і свою концепцію профруху. Основні її положення викладено у Декларації революційної повстанської армії (махновців) «Про робітничє питання».

У 1989 році я випадково виявив її у книзі Б.В.Колесникова «Нариси з історії професійного руху на Україні» як додаток (книгу видано 1927 року).

Вже перше ознайомлення з текстом показало, що в Декларації маємо теоретично обгрунтовану, різко відмінну від «школи комунізму» програму діяльності профспілкового руху в умовах ринкової економіки.

Її основні положення:

– у суспільстві профспілки мають бути вільними від будь-якої влади;

– вони незалежні від держави і не можуть вмонтовуватися в будь-яку диктатуру (пролетарську, класову, національну, капіталістичну);

– вони «нейтральні» до політичних партій, угруповань і сил;

– вони самостійні у своїй побудові, вирішенні організаційних, кадрових і фінансових питань.

Саме ці положення і лягли в основу «Програми професійних спілок України», яку було вперше за всю історію профспілок України прийнято на з'їзді у 1993 році. Нову її редакцію прийнято у 1997 році. Можна сміливо стверджувати, що Н.І.Махно заклав теоретичні основи нинішньої моделі профспілкового руху: «профспілки – органи захисту трудової людини» на відміну від колишньої «школи комунізму».

Якщо уважно поставитися, вивчити і використовувати творчу, теоретичну спадщину, практичні заходи, яких вживав Н.І.Махно, махновський рух, то стане зрозумілим, що той третій шлях розвитку суспільства у нас перед очима. Тільки сьогодні мало дивитися – треба вже втілювати в життя.

Якщо коротко підсумувати висловлене, то висновки можуть бути такі:

– непересічний скарб особистості і постаті Н.І.Махна ще належить очистити від нашарувань прокомуністичних і посткомуністичних часів;

– його творчий спадок слід ретельно вивчити і зробити надбанням якнайширшого кола людей нинішньої України;

– вже час подбати про створення відповідних центрів по зібранню, зберіганню і публікації спадщини Н.І.Махна;

– як і час подумати про увіковічення пам'яті цього найславетнішого гуляйпільця, останнього запорожця, який поклав свою долю і життя за нашу з вами свободу.

Не ми сучасні потрібні Н.І.Махнові, а він нам потрібен. З цього давайте виходити і це брати в дорогу, в яку вирушаємо. І побажаємо собі терпіння і стійкості на цьому шляху.

*Дамьє В.В.
(Москва)*

МАХНОВЦЫ И РЕВОЛЮЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЕВРОПЕ

Массовое социально-революционное движение 1918 – 1921 гг. на Украине, получившее – по имени своего руководителя – название «махновского», было огромным явлением по своему историческому масштабу. Его значение выразилось не только в его размахе (в той или иной форме в движении приняли участие десятки и сотни тысяч людей), но и в силе социально-освободительных идей, которым вдохновлялись его участники, в притягательной силе его опыта. Роль движения и настроения его бойцов были лучше всего выражены в статье самого

Нестора Махно: «Махновская армия не состоит из анархистов и не является анархистской армией. Анархистский идеал... не может быть достигнут усилиями какой бы то ни было армии... Не анархистская армия, не отдельные герои-одиночки, не группы... создадут для рабочих и крестьян свободную жизнь, а только труженики сами... Каждый махновец – потенциальный анархист и по окончании войны и возвращении домой в родную деревню – строитель будущего».

Далеко не всем из тех, кто сражался в этом массовом движении самообороны, довелось вернуться домой, да и те, кто вернулся, не смогли уже создавать новую жизнь. Те же участники движения, кто оказался в эмиграции – от самого Нестора Махно и до рядового бойца возглавлявшейся им армии, – продолжили, как и положено истинным интернационалистами, бороться за свои идеалы в тех краях и условиях, куда их занесла судьба. Мне хотелось бы показать это все на трех примерах.

Среди партизан-махновцев, оказавшихся за рубежом, был и Осип Цебрий. Отец Осипа, Василий Григорьевич, крестьянин деревни Тартаки под Жмеринкой, попав в солдаты, познакомился в Петрограде с анархизмом и стал убежденным анархисто-бакунистом. Среди односельчан он пользовался большим авторитетом. Во время революции 1917 г. жители деревни по его предложению на общем собрании решили объединиться в коммуны и сообща обрабатывать землю. После прихода немецко-австрийских войск и возвращения помещиков крестьяне Тартаки создали партизанский отряд самообороны, участвовали в разгроме Скоропадского, отстаивали свою автономию против всех властей, которые рвали и терзали Украину. Осенью 1920 г. небольшой отряд из Тартаки под командованием Осипа Цебрия отправлен на помощь махновцам, участвовал в боях. После поражения движения Осип вместе с двумя товарищами перебрался в Польшу, затем в Австрию и Югославию.

В 1922 г. он оказался в Боснии. Судьба занесла его в село Росавац, населенное русинами – переселенцами из Галиции. На общем сходе жителей он вызвался работать учителем; его предложение крестьяне приняли с радостью. В ноябре он начал учить 85 детей, а по вечерам по полтора часа занимался со взрослыми. После рождества он попросил жителей собрать сход и предложил помочь им в деле организации хозяйства. Осип объяснил крестьянам, что их нищета от того, что каждый работает в одиночку. «Для того, чтобы ваш труд не пропадал даром, мы должны заложить «коммунарное» хозяйство». Жители согласились с предложениями Осипа.

За пять лет «коммунарной» работы были созданы сельское училище, кооператив «Махно» с 80 рабочими и служащими, дом для стариков и детей (на время полевых работ), ресторан

и гостиница, мельница, лесопилка, кирпичный завод, хлебопекарная и мясная-колбасная, мастерская по сушке фруктов и грибов, коровник для 60 породистых швейцарских коров, сыроварня, кожевенная и сапожная мастерские, кузница, столярная и механическая мастерские, большой амбар и птичник, приобретены трактор, молотилка, сноповязалка и другие машины. В «коммунарию» Росаваца вступили 400 человек из других сел и районов. В ней работало 500 рабочих. Каждую неделю организовывалась дешевая ярмарка, на которую собирались со всей округи. Общинники провели 15-километровую дорогу, соединившую село с трактом на Банья Луку; приобретены 2 грузовые машины. Началась постройка жилых домов для коммунаров. Лентяев в коммуне не было: все были одеты, обуты и хорошо питались – не только на пасху, а каждый день. Работал общественный Дом из трех комнат.

В 1927 г. в село неожиданно нагрянули русские белогвардейцы. Врангелевские офицеры получили полицейские должности в уезде. Они стали заставлять жителей построить церковь, но те отказались. Тогда власти арестовали Осипа и доставили в тюрьму в Белград. Через 8 дней он был выслан из Югославии, нелегально пробрался в Австрию, а оттуда по контракту поехал во Францию.

Как позднее узнал Осип, жители пытались протестовать против высылки, но были жестоко избиты. Община была вынуждена разделить имущество между своими членами и затаиться. Но время от времени бывшие коммунары наносили удары по своим мучителям. В один прекрасный день попа и двух монахов нашли мертвыми (они «отравились грибами»), через неделю горела построенная церковь, кооператив и дом вместе с жившими там управляющим и его помощником. Окончательно добились общину титовские партизаны; Советское консульство предложило жителям переехать на Украину...

Когда в 1941 г. нацистские войска вторглись на Украину, Осип решил, что настало время действовать. Он сумел добраться до Киевщины и здесь в 1942 г. создал партизанский отряд, независимый как от сталинских «коммунистов», так и от украинских националистов. В то время крестьянство на Украине организовало свою «Зеленую гвардию», которая, наподобие армии Махно, сражалась против немецких войск и против «Красной Армии», за свои права, за хлеб и волю. Осип Цебрий, всегда заявлявший о себе, как о махновце, пытался, таким образом, возродить славные традиции украинского анархизма. К сожалению, мы не знаем подробностей действий его партизанского отряда. Известно только, что зимой 1943 г. он был разбит гитлеровцами, и Осипа еще несколько месяцев прятали крестьяне. В конце концов, он был схвачен, но, очевидно, не

опознан. Это позволило ему избежать смерти. Его бросили в лагерь. Осипу удалось освободиться только в конце войны...

После второй мировой войны Осип Цебрил жил в Западной Европе. Он по-прежнему считал себя анархистом-маховцем, писал для русского эмигрантского анархистского журнала «Дело труда – Пробуждения», в котором публиковал свои воспоминания. Несистематизированные, они, тем не менее, содержат уникальные исторические сведения об истории крестьянского коммунарского и либерального движения, написаны простым, живым языком и читаются не хуже, чем какой-нибудь приключенческий роман.

А вот другая история, связанная уже с именем самого военного руководителя повстанческого движения – Нестора Махно. Оказавшись в Европе, он очень быстро понял, что следующая социальная революция скорее всего начнется в Испании. Махно поддерживал самые тесные связи с испанскими революционерами-анархистами. В июле 1927 г. он встретился в Париже с только что освобожденными из французской тюрьмы Б.Дуррути и Ф.Аскасо. По воспоминаниям Аскасо, испанцы попросили Махно поделиться опытом его борьбы. Казалось, Махно ожил. Он сказал товарищам: «В Испании условия для революции с подчеркнuto анархистским содержанием благоприятнее, чем в России, поскольку у вас имеются крестьянство и пролетариат с великими революционными традициями. Возможно, ваша революция придет еще достаточно своевременно для того, чтобы я сумел увидеть наяву анархизм, который извлек уроки из русской революции. У вас в Испании есть организация, которой недоставало нашему движению в России... Вот почему я не только восхищаюсь иберийским анархистским движением, но и верю, что оно сейчас является единственным, могущим совершить революцию...» Разговор утомил больного Махно, перевод его друга Довинского слегка сбивал его, но он внимательно смотрел на гостей, пытаясь понять, какое впечатление произвели на них его слова. В течение нескольких часов он рассказывал им о борьбе на Украине, о своем опыте в сельскохозяйственной коммуне, о вольных Советах: «Наша аграрная коммуна на Украине была активным единством – на хозяйственной и политической почве и внутри федералистской и солидарной системы, которую мы создали. Общины строились не на личном эгоизме, а на коммунарской солидарности, причем как на местном, так и на региональном уровне. Наш опыт дал ощутимое доказательство тому, что крестьянская проблема может быть решена иначе, чем это навязывали большевики. Если бы наша практика распространилась на другие части страны, то несчастнейшего раскола между деревней и городом на произошло бы, мы смогли бы избавить

народ России от долгих лет голода и бесполезной борьбы между рабочими и крестьянами и – что еще важнее – революция пошла бы совершенно иным путем». Махно отрицал утверждения, что такая система возможна только на допромышленной, чисто аграрной основе: «Наши общины были смешанными, сельскохозяйственно-промышленными, а некоторые были чисто промышленными. Нашей системе придавало силу другое: революционное воодушевление, которое охватывало всех нас, поскольку мы избегали любых бюрократических действий. Мы все были одновременно бойцами и трудящимися. В общинах все проблемы решались на собраниях, в военной жизни – на военном комитете, в котором представлены были все соединения. Речь шла о том, чтобы все принимали участие в коллективном деле, чтобы воспрепятствовать монополизации власти руководящей кастой. Так нам удалось соединить теорию и практику». Вероятно, рассказ Махно пригодился Дурутти 9 лет спустя, когда он возглавил свою легендарную колонну – опору социальной революции в Арагоне.

Под конец разговора утомленный Нестор Махно, вздохнув, сказал гостям: «Я надеюсь, когда момент придет, вы сделаете все лучше, чем мы». «Махно еще никогда не бежал от боя, – говорил он. – Если я еще буду жить, когда начнется ваш, у вас в моем лице будет на одного бойца больше».

Нестор Махно не дождался пика испанской революции. Но он по мере сил пытался помочь ее началу. Известно, что в начале 1929 г. он встречался с испанским анархистом Эргидо Бланко и помогал ему доставать оружие для подполья по ту сторону Пиренеев. В 1931 г. Махно внимательно следил за свержением монархии в Испании. В «Открытом письме к испанским анархистам» (29 апреля 1931 г.) он приветствовал приход революции и пожелал товарищам «любой ценой не дать замедлить ритм революционного действия масс». Понимая, что республиканское правительство сделает все, чтобы остановить революционный процесс, Махно советовал иберийским анархистам не идти ни на какие уступки реформистам, объединить либертарные силы, особенно путем «создания широкого крестьянского союза», который мог бы войти в испанскую анархо-синдикалистскую федерацию ИКТ. Он призвал также «помочь трудящимся создавать непосредственно на месте органы экономического и социального самоуправления – вольные Советы, а также вооруженные отряды для защиты социально-революционных мер». Прямо ссылаясь на опыт революции в России и на Украине, Махно настоятельно предостерегал от любого сотрудничества с политическими партиями, особенно с «большевиками-коммунистами», поскольку те неизбежно предадут революцию. Когда первый вал испанской

МОДУЛЬНИЙ ТА ПСИХО-СОЦІАЛЬНИЙ
ДОМІНАНТНИЙ ГОРИЗОНТ СВІДОМОСТІ ЕТНОСУ І
ПОСТАТЬ Н. МАХНА
(СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ НОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРО
РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ У БУТТІ НАЦІЇ)

революції на время отхлынул и республиканскому правительству удалось стабилизироваться, Махно увидел в этом ошибку самих испанских анархистов. Прежде всего, они проявили слишком большую терпимость к реформистам в собственных рядах, что помешало им «конкретизировать практические структуры, необходимые для экономической и социальной организации». Махно видел в этом подтверждение собственных идей, высказанных им ранее (вместе с Аршиновым) в «Платформе», которая широко обсуждалась в 20-е годы в международных анархистских кругах. Напомним, что в ней была сформулирована мысль о превращении анархистского движения в довольно жесткую и сплоченную авангардную организацию с четкой программой, единой теорией и «тактическим единством».

Важную роль в мировом анархистском движении и в событиях вокруг Испании сыграл другой видный революционер – В.Волин, который некоторое время возглавлял махновский ВРС и координировал конструктивную работу на освобожденных территориях Украины. В эмиграции он выступил против «Платформы» Махно и Аршинова. Из опыта махновского движения он сделал несколько иные выводы – о необходимости прямого и радикального развития революции к вольному коммунизму, без всякого авангардизма какой-либо силы, без переходных периодов. Речь для него шла не о руководстве массами со стороны анархистов, а о становлении массового анархистского движения трудящихся. Волин активно включился в либертарное движение в Европе. Французские анархисты и анархо-синдикалисты до сих пор связывают с его именем и его инициативами реорганизацию своих сил во Франции в 30-е – 40-е гг. Во время испанской революции Волин стал одной из ключевых фигур в международном анархизме, координировавших не только солидарность с трудящимися Испании, но и борьбу против реформистских уступок и ошибок руководства НКТ, против сотрудничества с буржуазными партиями, социал-демократами и сталинистами. В период второй мировой войны он занимал последовательно интернационалистские позиции: он участвовал в группе, которая в подполье, в оккупированной Франции агитировала не в поддержку того или иного империалистического блока, не против «немцев», а за социальную революцию против всех буржуазий, в том числе французской.

Как видим, «махновцы» и за рубежом оставались «махновцами», то есть настоящими революционерами-интернационалистами. Одна французская музыкальная группа уже в 70-е гг. написала на партизанский мотив «По долинам и по взгорьям» песню «Махновщина», которая быстро стала знаменитой. Эту песню можно считать сегодня своеобразным памятником этим героическим борцам.

Модульний тип індивідуального мислення визначає найвищий рівень етнічної свідомості, що інтегрує до світового свідомісного інформаційного простору. Модуль-індивідуальність – це перш за все система (свідомість вищого типу мислення), що фокусує у собі духовний та соціальний зміст нації і програму кожною, властивою лише їй сферою діяльності (соціалю, духовною, науковою...) перспективу розвитку етносу, який вона представляє. Форми цього вираження, як правило, нестандартні, дифузні за своїм змістом. Модульні типи в українській історичній – та духовній свідомості – це Хмельницький, Мазепа, Сковорода, Шевченко, Франко, Грушевський та інші. У контексті 30-х років ІХ століття у модульному історичному інформпросторі етнічної свідомості чільне місце посідає Нестор Махно. Якщо умовно визначити три основні горизонти людської модульної свідомості (низький, середній, високий), то Нестор Махно, певно, за чіткою системністю поглядів і їх відповідною реалізацією наближається до середнього рівня інформаційної свідомісної ефективності (інтенсивності), яка можливо, за певних історичних обставин могла б виявитися як модульна система реалізації високого рівня. Кожну модульну постать ми повинні розглядати у контексті психосоціальних домінант українського етносу: ГЕРОЇЧНЕ, МІНОРНЕ, СМІХОВЕ, які визначали і визначатимуть весь хід історично-духовних подій (буття) етносу. Домінанти – це сталі (архетипні) ознаки свідомості етносу, що виражають його психосоціальну (геопсихоенергетичну) спрямованість дії («сюжету долі»). Мова йде про кодову психосоціальну спрямованість на рівні архетипного інформаційного поля народу, що за К.Г.Юнгом є «успадкована психічна структура, що утримує в собі душевну енергію покоління, спрямовану у процесі філогенезу людства» (1,283). Вчений визначає характер творчого процесу психологією художнього твору (у цитаті мова йде про творчу закодованість), формулюючи її як творчий модуль (головний концепт художньої свідомості) як «прабачення», «прапереживання», незайману суть, що віддалена на велику відстань від особистісного пласту художника, його самосвідомості. К.Г. Юнг

характеризує зміст цієї творчої енергії, називаючи її імперсональною енергією сім'ї, нації. Розглядаючи юнгівський аспект мислення як запрограмовану кодову систему підсвідомої інформації, ми сприймаємо тип модуль-особистості (на кожному горизонті свідомісного вираження) з одного боку як успадкованого інформатора (ретранслятора) національної свідомості, з іншого боку як особистість, якій багато дано, що має – базу архетипної інформації (згадаймо тезу К.Г.Юнга про те, що прадавня інформація, долучаючись у снах до власних образів, творить нові образні уяви). Де «багато дано», можливо, через певні етапи свідомісної обробки на рівні інформаційного вираження реального факту (реального сюжету життя) виливається у здатність формувати дії етносу на рівні нової суспільної супермоделі, суперпрогнозера і як дійового інтерпретатора (це більше у суспільному контексті стосується громадських ватажків, що не лише розбуджують думку етносу, а й реалізують її) Нестор Махно належить до такого типу інформаційних свідомісних модулів.

Модульні особистісні типи української нації найзриміше ілюструють архетипну інформацію на рівні вираження бінарних ознак української національної свідомості, її дуалістичності, що за останніми теоріями мають відношення до Великого степового кордону (2,78). Цей феномен кордону, має велике філософсько-культурологічне смислове навантаження. По лінії Великого кордону між степом і лісом, між слов'янським православним та тюркським, половецьким язичеським світом у свідомості України проходила межа між світом і тінню, між сферою Бога і Сатани, між істиною і неправдою (3,64–69). Тобто, як зазначає Г.М. Виноградов, «закономірності формування людської духовності в цілому, і української, зокрема, дивним чином збіглися з історико-географічними, в чому ми вбачаємо одну з найголовніших унікальностей історії України (4,176). Ця унікальність історії певним чином мусила формувати і модульний менталітет (менталітет особистостей, що представляють націю як інформаційно-свідомісний ерзац-синтез». Ця унікальність базується на згаданому нами Великому кордоні (горизонтальний психо-інформаційний зріз) і на послідовному лідерстві сузір'я, що закріплене в знаках зодіака в період весняного рівнодення над територією України (сузір'я Біка-Тільця та Барана-Овена). Це вертикальний зріз. Під впливом астральних культур цих тварин формувався культ чоловічого начала, а жіноче (пасивне) начало пов'язане з землею, матеріальним світом. Бінарність модулевого мислення можна зрозуміти як поєднання матеріального (інформаційне підґрунтя Великого степового кордону) і духовного – вертикальне (лідерство сузір'я, закріплених у знаках Зодіака). У контексті однієї

свідомості або цілого «етносу мова може йти про боротьбу або протидію цих начал з одного боку чи горизонтальне поєднання з іншого. У постаті Н.Махна переважає перший варіант, зважаючи і на характер епохи, у якій він функціонував як модульний тип (або особистість, що наближена до модульного типу за геосвідомісними, психо-менталітетними даними). Анархізм як ідеологія (спроба свідомісного ламання системи централізації людської суспільності) точно накладався на соціальний характер Н.Махна, який поєднував у собі свідомість селян Півдня України. Суспільні реалії до певної міри дисгармонували з духовним горизонтом Н.Махна як історичної постаті. Жорстокий натуралізм громадянської війни викликав взаємні «зриви» конфронтуючих сторін. Поетика анархізму часто танула в крові і знущаннях. Але соціально-свідомісний імідж Н.Махна (перевага свідомісного критерію ВОЛЯ над іншими критеріями, що утворюють систему ЖИТТЯ), його архетипна маска БАТЬКО точно накладалися на менталітетний стрій української суспільності і української душі, зокрема. Отже, коли говорити про закованість інформації модуль-свідомості, або нації в цілому, то акцентуємо на опорі свідомості надмірній системності суспільства, тоталітарному тиску (анархізм чудово ілюстрував цей план на рівні ідеології). Н.Махно шукав буттєву форму цього свідомісного вираження. Домінанти етносу ГЕРОЇЧНЕ, МІНОРНЕ, КОМІЧНЕ, взаємодоповнюючи одна одну, все ж виводять основну домінуючу МІНОРНЕ, яка і була справжнім підтекстом архетипу ДОЛЯ УКРАЇНИ не лише початку ХХ століття. Н.Махно як модуль яскраво ілюстрував це. Цю домінуючу закономірність пізніше і в контексті свідомості «соціалістичного реалізму» давали література і мистецтво (духовно-мистецький модульний тип інтерпретації дійсності). Хоч на міфологізованому рівні сприйняття інформації (офіційна необ'єктивна свідомість) виявлялась доміюча ГЕРОЇЧНЕ. Сама суть модульності примушує модулів-лідерів бути першовідкривачами. Як правило, у контексті заблокованих етносів модулі виражають загальноетнічне інформаційно-свідомісне поле як сукупність етносистеми СУБЕТНОС, і сягають рівня МІЖЕТНІЧНИЙ СВІТОВИЙ ІНФОРМОНТЕКСТ. З іншого боку, модулі заблокованих етносів фактично емігрують до субетносу, тому Н.Махно є і складовою російською історії. До певної міри, це можна сказати і про Г.Сковороду. Повністю це стосується М.Гоголя, Бернадського. У модулів, які представляють етнос на рівні сформованих: знакових систем відбиття інформації, цей процес не такий виразний. Здебільшого інтеграція до субетносів відбувається на рівні початкового формування модульного типу свідомості, де критерії етносу, що інформаційно та свідомісно

інтенсивніший (культура, традиції, рівень державотворення), перемагають. Але для модулів «блокованих» етносів важливим критерієм виступає здатність ПРОТИСТОЯННЯ іншим етнічним системам ради утвердження своєї. Цей рівень найвищий у модулів-літераторів, які формують інформаційно-почуттєвий горизонт нації. (Т.Шевченко, І. Франко, Леся Українка, О.Гончар...) На прикладі модульного типу Н.Махна можна говорити про певну дистанційність його особи до концепцій життя. Мова йде про свідомісно-соціальну архетипіку. Згадаймо козака Мамаю у народних малюнках (зріз етносвідомості – уява про іронічно-мовчазного ніби-то гультяя, якому море по коліна, який з усіма порозуміється...) Тобто можна сформулювати тезу про архетипну ВІДСТОРОНЕНІСТЬ (щоб не вживати термін анархізм чи щось інше) і про намір Н.Махна історично дистанціюватися від соціально-політичних життєвих структур і таким чином бути ідентифікованим як особистість у сучасному і майбутньому. У контексті народного сприйняття модуль-особистості сприймаються багатопланово. Фіксуються три основні рівні сприйняття: 1. УМОВНО РЕАЛЬНИЙ, 2. РЕАЛЬНИЙ, 3. ВІДБИТИЙ. Це міфологічне мислення, публіцистичне та художнє. Міфологічне мислення, публіцистичне передає домінантну специфіку характеру Н.Махна як особистість інформаційного відсторонення (тип іронічної свідомості козака Мамаю). Документальне та художнє мислення радянської доби створило Н.Махну негативний міфоїмідж (крайня суб'єктивна міфологізація).

Література:

1. Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к поэтическому творчеству. В кн. Архетип и символ. –М., 1991.
2. Дашкевич Я.Р. Проблеми вивчення степового кордону Поділля. Тези доповідей. –Вінниця, 1994.
3. Клейн И. Донец-Стикс. Пограничная река между светом и тенью... Культурное наследие Древней Руси: Истоки. Становление. Традиции. –М., 1976.
4. Виноградов Г.М. Пропедевтичні зауваження до вивчення прафеномену (архетипу) українського культурно-історичного феномену. Питання історії України. Історико-культурні аспекти. Збірник наукових праць. –Дніпропетровськ, 1992.

II. ІСТОРІЯ

Архірейський Д.В., Ченцов В.В.
(Дніпропетровськ)

«ДАЄШ МАХНА!»

3 ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСТВА

Нестор Махно ні при житті, ні після смерті не зараховувався до пантеону парадних героїв України – ні радянських, ні національних. Сором'язливе замовчування чи, як крайня протилежність, гротескова карикатурність його постаті – тільки на такому рівні і розглядався він довгий час в попередній літературі (як і весь соціальний рух, названий його іменем). Проте сучасному досліднику вже неможливо проігнорувати внесок Махна і махновщини в розвиток і наслідки громадянської війни. Мова не йде про героїзацію постаті повстанського «батька», а лише про встановлення істинної картини минулого, тим більш, що це минуле безпосередньо відбивається й на сьогоднішні, обумовлюючи, таким чином, актуальність проблеми.

Серед інших аспектів останньої чи не найменш дослідженою залишається тема махновського «спадку», «відлуння» [1] в післявоєнну добу. Слід зазначити, що з еміграцією Махна діяльність регіональних махновських командирів не припинялася ще декілька років. Відомі отамани Каменюк, Колесник, брати Сироватські, Свищ, брати Іванови, Чорний Ворон, Буданов та ін. продовжували свою боротьбу проти червоних нововладців від східних кордонів України до Миколаївщини на заході, від Полтавщини на півночі і до морського узбережжя і Криму на півдні.

Незважаючи на репресії, що знекровлювали селянство Запорізької губернії в 1920–1921 рр. у вигляді помсти, за підтримку ним махновщини, і багато в чому штучний голодомор 1921–1923 рр., не припиняли партизанських дій проти режиму і місцеві отамани. На момент відходу Махна в Румунію на території губернії діяли, за офіційними даними, 4 повстанських формування загальною чисельністю в 560 бійців [2]. За період з 1 червня по 1 грудня 1921 р. на Запоріжжі повстанцями було здійснено 17 нападів на різноманітні державні об'єкти (залізничні станції, мости, склади) і населені пункти. Хоча, для порівняння, в сусідніх Донецькій, Катеринославській та Миколаївській губерніях ці показники відповідно складали 51, 39 і 30, що зайвий раз підкреслює силу репресій проти

селянського повстанства в епіцентрі махновщини. За той же термін на Запоріжжі було вбито у сутичках з каральними військами 28 повстанців, захоплено в полон 9, а 39 здалися добровільно [3]. І все ж таки впродовж другої половини 1921–1922 рр. в різних районах Запоріжжя оперували групи отаманів Хватіна, Хитенка, Данилова, Коваля, Гринька, Фісая, Бойка, Лисенка, Куліниченка та ін., і джерела досить однозначно вказують на їх махновський «родовід». Дії повстанців мали характер як політичний, так і кримінальний, але при їх аналізі слід пам'ятати, що офіційні радянські джерела, звідки ми, як правило, беремо відповідну інформацію, завжди намагались змістити акцент саме в кримінальний бік діяльності антирадянських повстанців. Але як би не кваліфікувались вчинки махновців з точки зору і тогочасного, і сучасного законодавства, важко не помітити, що основним їх змістом була перешкода розбудові більшовицької влади. Отамани, опротестовуючи комуністичну ідеологію в ключових пунктах останньої, не вважали нову владу народною, а отже – не вважали, що діють проти народу.

Так, в середині січня 1922 р. в с. Благодатному повстанці отамана Данилова вбили двох червоноармійців. Ймовірно, що ці ж партизани в лютому декілька разів зупиняли потяги на перегоні Чаплине–Пологи, грабуючи пасажирів й офіційних осіб. 15 березня напевно та ж група з 15 бійців здійснила невдалий напад на міст через ріку Вовча, а потім намагалась зупинити потяг під Гуляйполем [4]. 5 березня невідомий повстанський загін з кулеметом здійснив сміливий напад на с.Покровку [5]. В середині квітня, повідомляли офіційні зведення, якась організована «банда» продовжувала діяти на Гуляйпольщині, в Генічеському повіті з'явилась кримінальна «зграя» з 32 чоловік на чолі з колишнім начальником повітової міліції, а на Мелітопольщині оперувала група отамана Майка [6]. У травні в Гуляйпільському повіті оперували підрозділи отамана Бойка, під Мелітополем – отамана Антона Хитенка, на Бердянщині – отамана Лисенка [7].

Звичайно, влада не бездіяла. Під ударами каральних органів один за одним отамани припиняли боротьбу, в тому числі й на батьківщині махновщини. Органи ВУНК рапортували, що в другій половині 1921 р. було захоплено весь склад Реввійськради армії Махна – Забутька, Зверева, Хохотву, Чубенка, Разіна, Вінника, Воробйова [8]. На початку 1922 р. було ліквідовано групу отамана Фісая, останнього захоплено в полон [9]. 18 січня 1922 р. за постановою Гуляйпільської военнаради було розстріляно громадян Ф. Зуйченка і А. Звелинського [10]. В середині січня в селі Воздвиженка було розкрито підпільну організацію з 11 чоловік, яку очолював амністований махно-

вець Куліниченко, котрого застрелили при спробі втекти [11]. Інший гуляйпільський повстанець Федорченко 13 березня помер від поранень [12]. Отаман Коваль у лютому був убитий, за повідомленнями чекістів, селянами [13]. Інформаційне зведення «про рух бандитизму на Україні» від 13 березня 1922 р. повідомляло, що в селі Конські Роздори «виявлена і ліквідована банда чисельністю 7 чоловік під командою Гринька, якого при ліквідації вбито». Одночасно в Гуляйпольському повіті було знищено інше формування (13 чол.), що складалося переважно з амністованих махновців [14]. У квітні в Камішевахській волості був розстріляний повстанець Барановський; на початку травня в бою проти міліції загинув вояк з відділу Бойка Коломейщиків-Заменський; при спробі втекти з-під варті були застрелені Ф. Корж і М. Уденко [15]. В квітні в селі Новотроїцькому (під Генічеськом) були арештовані дев'ять членів місцевого підпілля, які розповсюджували друковані заклики «до боротьби з комнезамами, парторганізаціями, повалення радвлади і надання допомоги Врангелю і Махну...» [16].

Найбільшого розголосу набув арешт в першій половині квітня в околицях Гуляйполя Пантелея Каретникова, брата відомого командуючого Кримською групою махновців (листопад 1920 р.) Семена Микитовича Каретникова [17]. Відомо, що в 1938 р. П.Каретников був ще живий, бо притягувався свідком у справі Л.Зиньковського-Задова [18].

Отже, наприкінці травня 1922 р. керівництво Харківського військового округу доповідало урядові республіки: «Мелітопольський і Гуляйпільський райони тепер спокійні» [19]. Звичайно, що такий висновок не був абсолютним і адекватним відображенням дійсності. Хоча голод, що поширювався, і постійні репресії робили свою справу, незадоволені «диктатурою пролетаріату» не переводились, про що свідчать самі чекістські джерела. Скажімо, на початку березня 1923 р. лише в Мелітопольському повіті діяло три окремих антирадянських формування отаманів Криворотька, Козакова і Кизилова загальною чисельністю 31 чол. [20]. Не стало абсолютно лояльним до влади і мирне селянство. Ще в лютому 1923 р. надзвичайними органами, в тому числі і на Гуляйпільщині, бралися заручники під забезпечення роззброєння населення [21].

Слід зауважити, що «post-махновщина» не обмежувалася лише діяльністю негавомних махновських отаманів в колишній зоні бойових дій Повстанської армії Махна. Не сидів склавши руки за кордоном і сам «батько». В січні 1922 р., приміром, зовнішня розвідка ВУНК доповідала, що «Махно з Бухареста продовжує надсилати директиви Білашу, Кожину, Колесникову та іншим видним махновцям. В директивах пропонується не укладати ні з ким угоди і у випадку повстання

на Правобережжі – бешкетувати в районах стратегічних пунктів, баз і комунікацій» [22]. Через місяць ті ж джерела інформації повідомляли, що махновці в Румунії розміщені у прикордонній смузі трьома окремими групами у 300, 150 і 200 чоловік. Вони «погано обмундировані, частина їх абсолютно гола. У продовольстві Румунія їм зовсім відмовила і добувають продовольство вони у селян там, де вони розквартировані» [23]. Спостережливі чекісти доповідали, що «сам Махно 28/ХІІ–(1921) був у Кишиневі у генерала Поповича і 29/ХІІ з Кишиніва виїхав у Бухарест» [24]. Хоча розвідники не виявили мети даної поїздки, в загальних рисах ясно, що Махно намагався підготувати в певних емігрантських колах ґрунт для організації нового антибільшовицького повстання в Україні. Останню тезу підтверджує факт появи на межі Полтавщини і Харківщини в лютому 1922 р. махновської кінної розвідки (15 бійців) з-за кордону, що, ясна річ, дуже збентежило радянське керівництво і військове командування. Пошук і ліквідацію махновців-розвідників було доручено винищувальному загону 55-го полку 7-ї дивізії [25]. Ще через місяць, в середині березня 1922 р., особливий відділ Київського військового округу, у свою чергу, повідомляв, що махновська розвідка в складі 30 (чи 50) вояків була помічена і на Волині [26].

«Махновщина», як і власне ім'я Н.Махна, ще під час громадянської війни надзвичайно обросла різноманітними легендами, чутками, пересудами. Легендарний шлейф тягнувся за нею і в подальші роки, причому іноді авторами сенсацій ставали й розвідувальні структури органів державної безпеки і регулярної армії більшовиків, а свідомість населення – сприятливим для цього ґрунтом. На початку жовтня 1921 р., скажімо, гомельські чекісти, а слід за ними командування Орловського військового округу повідомляли, що «в 70 верстах на південний захід від м.Брянська і на такій же, приблизно, відстані від північного кордону України, захоплено бандита, який є розвідником Махна. Цей бандит показав, що головні сили Махна, чисельністю в 340 шабель під командою Петренка рухаються двома групами у напрямку на м.Почеп і на м.Клинці. Загальна чисельність махновської банди доходить нібито до 7000 чол. з 50 кулеметами. Це повідомлення вражає своєю безглуздістю: звідки взявся Махно, розбитий і загнаний нашими частинами, який переховується в Румунії, звідки в нього виявилась такої фантастичної чисельності банда, чому, нарешті, вона з'явилась десь під Гомелем і Брянськом, де Махно ніколи не бував – невідомо. Між тим Орловському В.О. ... має бути достовірно відомий дійсний стан речей...» [27].

Інша чутка щодо раптової появи Н.Махна на території України датується листопадом того ж року. Бюлетень секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 12 грудня 1921 р.

містив таку інформацію: «Зведення ВТНК на 24/ХІ повідомило про появу банди Махна в 60 шабель у Донбасі, і це не дивлячись на те, що всі зведення закордонного району встановили факт перебування Махна в Румунії, у м.Бельцях тощо...» [28]. Або цей же документ інформував, що чекістами відзначено появу в районі станції Пологи в листопаді–грудні 1921 р. «банди Каретника – вочевидь колишнього «Замкомандарма Махновської» – в 70 шабель, що прийшла з Кубані. Деякі зведення визначили чисельність банди не в 70 шабель, а в 7» [29].

Цілком природно припустити, що насправді подібних чуток циркулювало по Україні чимало, і органи держбезпеки намагалися якнайшвидше розібратися в їх суті, виявити істину в їх основі. А в основі вищенаведених прикладів можна побачити абсолютно реальні речі. Ймовірно, що на Брянщині було захоплено справжнього махновця (принаймні, він точно знав П.Петренка-Платонова або чув про нього), який, втім, почав напускати чекістам дим в очі. В другому випадку очевидно, що роль Махна взяв на себе якийсь місцевий отаман, ввівши таким чином на деякий час в оману каральні органи і навіть уряд республіки. І в третьому випадку, скоріше, чекісти елементарно переплутали двох братів – Семена і Пантелея Каретникових. Але залишається питання: чи всі чутки і пересуди вдалося розкрити і нейтралізувати?

Певну роль у народженні чуток, недивлячись на досить високий рівень роботи, як було вже зазначено, відігравали самі чекісти і структури розвідки зокрема. Скажімо, не відразу чітко було встановлено факт переїзду Н.Махна з дружиною з Румунії до Польщі. В бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК України від 21 березня 1922 р., наприклад, повідомлялося, що Махно «втік з Румунії до Болгарії чи Сербії...» [30] Інший офіційний документ, датований вже 4 травнем того ж року, інформував, що за даними ДПУ від 19 квітня, «Махно, за згодою штабу 3 румкорпусу з дружиною і 2 ад'ютантами виїхав з Бухареста в напрямку Кишиніва–Бендер, нібито з метою переправи на Україну. Решта махновців, близько 80 чол., залишилась в Орадів-Маре. За неперевіреними агентурними даними від 29/IV, Махно з 5-ю офіцерами і 20 козаками прибув з Румунії у Львів. Махно нібито поранений...» [31]

Звичайно, що докладено було максимум зусиль аби точно встановити нове місце перебування Нестора Івановича. І ось аж у червні радянська розвідка встановлює і уточнює, що «Махно, розміщений у таборі Стржалково, від часу свого прибуття повів потужну агітацію проти Петлюри, називаючи останнього зрадником і бандитом, і обіцяючи козакам вивести їх на Україну, що значною мірою сприяло розкладенню табору Стржалково і на що було звернено увагу не тільки Петлюри, але й поляків.

На прохання Петлюри Махна було ізольовано в окремому приміщенні, до якого було приставлено спеціальну варту...» [32] Ми знаємо, що така антипетлюрівська і якоюсь мірою антипольська діяльність Н.Махна зрештою привела до суду над ним у Варшаві в 1923 р. Втім, повстанця № 1 України було виправдано по всіх статтях.

Нова економічна політика, хоча дещо і пом'якшила репресивну політику держави, все ж таки не відмінила її повністю. Зберігався суворий контроль органів безпеки над населенням, в т.ч. і над колишніми махновцями. Причому з часів громадянської війни зберігалася практика пов'язування махновців з анархістами. З лютого 1925 р., скажімо, ДПУ УСРР констатувало, «що махновські бази пов'язані з анархістами» в Новгород-Волинському, Білій Церкві, Дніпропетровську, Маріуполі, Бердянську[33].

В подальшому відзначалось «відродження активності анархо-махновців» в Україні. В квітні 1926 р. ДПУ республіки розіслало на місця секретний циркуляр «Про махновців», в якому стверджувалося, що «Махно відновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами українського села» [34]. Перед органами безпеки ставилось завдання виявлення колишніх махновців і контролю над ними, особливо в тих округах, де колись оперувала махновська армія[35]. В ході виконання завдання найбільшу чисельність колишніх махновців зафіксував Запорізький відділ ДПУ – 560 осіб, з яких 84 командного складу. Запорізькі чекісти повідомляли: «Дані, які ми вже маємо, свідчать про те, що колишні махновці ведуть на селі антирадянську роботу»[36].

Це не було перебільшенням. З 1927–1928 рр. в селі розвивались нові процеси, пов'язані із згортанням непу, «розкуркуленням» і переходом до колективізації. Селянство не могло просто погодитись з руйнацією звичайного життя, і в авангарді виступів незадоволених були колишні повстанці. Наприклад, в Межовському районі Дніпропетровського округу була виявлена підпільна організація з 7 чоловік, з якими підтримував зв'язок І.С. Чорнокнижний, активний учасник гуляйпільських з'їздів 1919 р. і спостерігач від махновців на III Всеукраїнському з'їзді рад. Розкопки, які були проведені на старому цвинтарі, дозволили виявити цілий арсенал – 17 бомб, 10 гвинтівок, 1340 патронів, револьвер тощо[37]. Дніпропетровський округділ ДПУ повідомив також, що колишні махновці підтримують між собою зв'язки і заявляють, що коли виникнуть певні обставини, вони з гаслом «Даеш Махна!» готові сісти на коня. Один з піднаглядних, підкреслюючи згуртованість своїх товаришів, проголосив: «Варто лише вийти на майдан і гукнути: «Хлопці, за мною!», як в найкоротший строк я зберу диви-

зію» [38]. В Маріуполі була ліквідована група А.Буданова, колишнього члена махновської Реввійськради. Група знаходилась на стадії переходу від організаційної роботи до ведення бойових дій проти режиму [39].

Продовжувалося стеження і за Н.Махном за кордоном. Більш того, ДПУ намагалось навіть контролювати його діяльність. Було заведено справу під кодовою назвою «Малий» (напевно враховувався невеликий зріст Махна), в якій накопичувався агентурний матеріал, що так чи інакше торкався «татка», як називали Н.Махна в еміграції. Через своїх людей ДПУ неодноразово пропонувало Махну повернутися в Україну. Це дає підстави вважати, що органи держбезпеки мали план використання переходу повстанського отамана на бік радянської влади для дискредитації махновщини. Проте недовірливий Махно висував дві умови для свого легального повернення на батьківщину. По-перше, він вимагав гарантії особистої недоторканості, а по-друге, – звільнення всіх махновців з в'язниць. Політична позиція Н.Махна того часу відбивалась у його фразі: «У випадку (світової) війни ми станемо на захист радянської Росії, але якщо народ піде проти радянської влади, ми будемо на боці народу» [40].

Намагаючись нейтралізувати вплив махновців, ДПУ прямо зазначало, що «зростання махновських настроїв серед куркульства України, яке йде під прапором анархії і махновщини, повинно викликати пильну увагу наших органів. Повинна бути розроблена система заходів по попередженню і локалізації всіх махновських груп, що народжуються, і всіх спроб відновлення колишніх махновських кадрів» [41]. Відповідно до цього плану репресивні органи проводили постійні арешти серед певних категорій населення. Так, за статистикою Секретного відділу ДПУ, в 1928 р. було заарештовано 23 анархістів і 21 махновця. За першу половину наступного року кількість арештованих складала відповідно 62 і 40 осіб [42].

В червні 1929 р. ДПУ мало перед собою завдання, крім остаточної ліквідації вітчизняного анархізму, вилучення (тобто ізоляції та знищення) махновців, які «є організаторами анархо-куркульських груп на селі» [43].

Знаючи сумні наслідки жажливої трансформації українського селянства на початку 30-х років (у вигляді «розкуркулення», судільної колективізації та геноциду-голодомору), не важко уявити собі, що мало хто з ветеранів-махновців міг би фізично пережити ці події. Околгоспнення селян можна вважати закономірним фіналом державної політики знищення будь-яких опозиційних або повстанських тенденцій, в тому числі і махновщини, в селянському середовищі.

Як бачимо, «махновщина», як явище, була не просто механічним процесом, перерваним еміграцією лідера і подітовичними репресіями. «Махновщина» безпосередньо була продовжена в Україні рядом відомих і невідомих отаманів, які б не змогли діяти без опори на селянські маси. «Махновщина» певною мірою стала часткою психології, свідомості, історичної пам'яті південноукраїнського селянина 20 – початку 30-х років, про що свідчать форми реакції селянства в цей час на зміну внутрішньополітичного курсу держави, і не дарма ж влада так прагнула викоринити це явище, вибити будь-які уявлення про нього з селянських душ.

Література:

1. Архирейський Д., Іваненко В. Відлуння махновщини // Борисфен. – 1997. – № 1. – С. 21; № 2. – С. 12–13.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. 3204, оп. 2, спр. 4[а], арк. 1.
3. Там же, спр. 11, арк. 1.
4. Там же, спр. 1., арк. 24; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 50, 64, 82; спр. 1305, арк. 30.
5. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 76.
6. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 98; спр. 1305, арк. 84.
7. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-1113, оп. 1, спр. 4, арк. 61, 106, 107, 109.
8. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 64.
9. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 7.
10. ДАЗО, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 25, арк. 22.
11. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 25; ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 76.
12. ДАЗО, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 4, арк. 108.
13. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 75; спр. 1305, арк. 38.
14. Там же, спр. 1305, арк. 68.
15. ДАЗО, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 4, арк. 88, 107.
16. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 84.
17. Там же.
18. Петров С. Лева Задов – бывший чекист? // «Комсомольская правда», 1990, 4 февраля.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 124.
20. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 3373, оп. 1, спр. 2, арк. 9, 10.
21. Там же, арк. 6, 8.
22. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 32.
23. Там же, арк. 55; ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 26.

24. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 26.

25. Там же, арк. 31.

26. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 70.

27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 616, арк. 62.

28. Там же, арк. 234.

29. Там же.

30. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 78.

31. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 101.

32. Там же, арк. 270.

33. Державний архів Служби безпеки України, фонд друкованих видань, спр. 415, т.2, арк. 17.

34. Там же, спр. 145, т. 2, арк. 32–34.

35. Там же, спр. 415, т. 2, арк. 46; спр. 445, т.1, арк. 22.

36. Там же, спр. 370, т. 1, арк. 18.

37. Там же, спр. 20, т. 1, арк. 15.

38. Там же, спр. 20, т. 2, арк. 275.

39. Там же, спр. 20, т. 1, арк. 13.

40. Там же, спр. 370, т. 1, арк. 94.

41. Там же, спр. 20, т. 1, арк. 16.

42. Там же, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 68–70.

43. Там же, спр. 20, т. 4, арк. 27.

Богуславський О.В.

(Запоріжжя)

МАХНОВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В СВІТЛІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 1918–1919 РР.

Під кінець 1918 року, відразу ж після того, як німецькі окупаційні частини покинули Південь і Схід України, цей регіон буквально струсонув безліччю повстань «отаманів» і «отаманчиків».

З впевненістю можна твердити, що український повстанський рух того часу був позитивним і тактично необхідним явищем, що ставив собі за завдання дестабілізацію запліля більшовицьких, добрармійських денікінських та врангелівських військ, тим самим сприяючи діючим частинам армії Української Народної Республіки.

Але певна частина повстанських військ – отаманці, в першу чергу – махновці, вбачаючи загрозу з боку Директорії УНР та Добрармії ген. Денікіна, перейшли до активної співпраці з більшовицькими військами, що розпочали новий військовий наступ на Україну,

Є. Онацький дає таке визначення:

«Отаманія – авантюриницько-анархістична діяльність різних амбітних отаманів, що була однією з причин нашої поразки у Визвольних Змаганнях 1917–1921 рр.» [1]

Генерал-хорунжий О. Вишнівський так пише про діяльність повстанських загонів: «Отамани» – ватажки, чинячи на власну руку і на власний ризик, були цілком незалежні в своїх чинах і могли рахувати тільки на свій сприт, свою енергію і власну ініціативу...» [2]

Вважаючи себе ледве не «героями революції», вони почувались у відношенні до української влади недооціненими, а через те покривдженими та ображеними. Хворі амбіції «отаманів» бунтуються проти всяких сироб обмеження їхньої влади українськими урядами.

Це, певно, й було основною причиною взаємної ворожої настанови уряду Петлюри і повстанців Махна.

Ми, на жаль, практично не маємо об'єктивних історичних джерел до історії повстанського руху та отаманії, хоч ця доба й досить відчутно відбилася в нашій історії. Для дослідників цієї доби важливішим джерелом без перебільшення можна вважати пресові звідомлення у газетах Півдня України, які, не дивлячись на діаметрально протилежну оцінку дій «отаманів», зверталися до цієї теми, – починаючи від самостійників-державників, українських соціалістів до білогвардійців та більшовиків.

Досить цікавою є позиція, яку займали газети більшовицького уряду та більшовицьких військових частин. Саме на їхньому прикладі можна простежити ту непослідовність у ставленні до махновського руху, і в останній фазі – повне несприйняття його, та ворожу настанову до нього.

Починаючи від осені 1918 р. у більшовицькій пресі з'являється дедалі більше повідомлень про зростання партизанського руху у Таврії. На початку це були короткі інформації, інколи навіть без зазначення прізвища «отамана» того чи іншого партизанського загону, тим самим їх уніфікували, і, в якійсь мірі, не надавали їм значення.

Так у «Известиях Екатеринославского Губревкома и губкома КП/б/ Украины» за 3 грудня 1918 р. була вміщена доволі нейтральна замітка про зміцнення партизанських сил Гуляйпільщини з числа місцевого селянства, та, як ніби-то, їхнє пробільшовицьке забарвлення. Саме на той час припадає активне «загравання» більшовиків з Махном в часі його переходу до співпраці з ними. Тогочасна більшовицька преса користувалася у ставленні до Махна і махновщини відомим принципом: «Або говорити добре, або ж – нічого».

Однак вже прикінці 1919 року у газетних повідомленнях все частіше починає нагнітатися атмосфера навколо повстансь-

ких загонів «батька Махна» та ін. угруповань, що діяли або під махновським проводом /Щусь, Шубін/, або на власну руку /Никифорова та ін./ . Саме таким чином більшовики готували грунт – формували ставлення населення до махновського руху, що на той час вже вийшов з-під більшовицького «впливу». Його знищення, як у політичному, а потім і фізичному розумінні, стало справою часу.

Так, наприклад, ще 6 січня 1920 року в газеті Революційно-військової ради 14-ї радянської Армії «Красное Знамя» у статті «Ми и Махно» висловлювалася більшовицька «дискусійна» позиція про причини розбіжностей позицій між комуністами та махновцями-анархістами:

«... махновці стоять за партизанство не тому, що партизанщина з обраними «батьками» краще Червоної армії б'є ворога.

Ні. Справа в тім, що партизани – на думку махновців – захищають «самостійну Україну», а Червона армія йде, ніби-то, на Україну з метою її поневолити...»

У цій же статті махновцям закидають те, що вони у своїх періодичних друкованих органах спотворено зображують роль та завдання Червоної армії в Україні: «Вони так пишуть: «Червона армія являє собою різнорідну масу, серед якої – більшість інтереси України чужі ...»

На думку більшовиків, і боротьбу Червоної армії з Денікіним махновці перекручують:

«... знов повторюється пригнічення українців, знов ми бачимо, як центральна влада Росії намагається насадити свої порядки в Україні».

Висновком цієї статті стала ще притаманна комуністам, як на той час, «толерантна» розв'язка питання: «... Влада потрібна махновцям для того, щоб тримати свій вплив супроти народній волі».

Вони користуються своєю владою не стільки проти буржуазії та контрреволюції, яка під крилом Махна вільно організовується, скільки проти революціонерів-комуністів».

Це вже був сигнал до дії. Вже наступного дня, у цій же газеті «Красное знамя» з'являється повідомлення під заголовком «Борьба с партизанами»:

«В районі с.Ново-Миколаївка зайнято ст. Мечетна. Розсіяна кінна банда партизан, що називали себе шутівцями та проводила грабунки й терор місцевого населення. Банда Борисова, в районі Небажаної в ніч на 1-е січня оточена й розбита».

І слідом, у цьому ж числі, поміщено статтю «Партизанщина», де вже є пряме підтвердження початку збройної боротьби проти партизанського руху Півдня України:

«Сьогодні ми друкуємо повідомлення про перші сутички наших частин з партизанами «шотовського» напрямку. Крім того, за відомостями, що їх маємо, вже відбуваються «непоро-

зуміння» з партизанами-махновцями... ..Партизанщина, що протистоїть Червоній армії, яку б назву вона не мала – Шувовщина, Махновщина, Щусівщина, або як інакше, буде розчавлена й знищена».

Рефреном цій статті було надруковано у газеті «Известия Бердянського Уездного Военно-Революционного Комитета и Наркома» від 19 липня 1920 року «Против бандитов. Резолюция»:

«... Ми, селяни та робітники Гуляй-Поля, заслухавши доповідь про радянське будівництво, міжнародне становище та завдання Червоній армії, вважаємо: ... 4/ Враховуючи, що головним «батьком» бандитизму в нашій місцевості є Махно, який не порахувався з інтересами робітників і селян, зрадив на фронті радянську владу Денікіну і в теперішньому часі заважає будувати вільне робітничо-селянське життя, ми повністю підтримуємо постанову Всеукраїнського Революційного комітету від 9 січня, що оголосила Махна та його активних припідприємців – поза законом...»

І продовжуючи цю «думку» у статті «В ружье!», що була надрукована в «Известиях Александровского комитета КПУ и Уездного Военно-Революционного Комитета» від 11 липня 1920 року:

«...Знову банди горлорізів та погромників, керовані Щусями, Махнами та іншими «отаманами» розгнужданого босяцтва і бандитизму, творять брудну справу вищнення селянського господарства... ..Розбійні напади та вбивства, що творяться рукою «батьків» та їхніх опричників, діють цілком в інтересах барона Врангеля, що готується в Криму до нового стрибка, щоб вчепитися в горлянку Трудівників України. Кожен крок махновських погромників – це ніж в спину червоноармійця... Смерть нашим ворогам, якими є не тільки махновці, але й ті, що їх приховують! Хто не в наших лавах – той проти нас!»

Остання теза, як пізніше це підтвердила історія, не залишила їй найменшого шансу партизанському рухові.

Література:

1. Отаманія // Мала енциклопедія українознавства: У 12 тт. –Т.7. – С.1174.
2. Вишнівський О. Повстанський рух і Отаманія. – Детройт.1973. – С .4–5.
3. Комин В. Нестор Махно: мифы и реальность. – М., 1980.
4. Середа М. Повстанчі отамана і Отаманщина // Календар-альманах «Українського голосу» на 1969 г. – Вінніпег. 1968. –С.69–71.
5. Известия Александровского Комитета ГПУ и Уездного Военно-Революционного Комитета. –11 июля 1920 г. № 30.– С.1.
6. Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Наркома. – 19 июля 1920 г. –№ 93. –С.2.

7. Красное Знамя. – 6 января 1920 г. –№ 4. –С.2.

8. Красное Знамя. – 7 января 1920 г. –№ 5. –С.1.

9. Известия Екатеринославского губревкома и губкома КП/6/ Украины. – 3 декабря 1918 г.–№ 4.– С.1.

10. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине /1917–1922 гг./.– М., 1954.

11. Герасименко К. Махно. – Запорожье. 1990.

*Гарчев П.І., Гарчева Л.П., Типаков В.О.
(Сімферополь)*

МЕМУАРИ НЕСТОРА МАХНА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІДЕОЛОГІЇ І ПРАКТИКИ МАХНОВЩИНИ

Спогади Н.Махна мають першорядне значення для оцінки махновського руху – помітного політичного явища часів революції і громадянської війни в Україні. Ігнорування його мемуарів дозволяло радянським історикам однозначно розглядати Махна як ватажка контрреволюційних куркульських банд. Махновщина вважалась антирадянським, антикомуністичним рухом, різновидністю дрібнобуржуазної контрреволюції, соціальною базою яких було куркульство [4, с.330].

Після розвалу СРСР з'явилося чимало досліджень, автори яких дотримуються полярних думок про Махна і його рух. В т.ч. пропонується концепція з поглядом на них як на захисників селянства від економічних експериментів комуністів [7, с.8–10].

Тим часом мемуари Махна, особливо видана в 1929 р. в Парижі книга 1 «Русская революция на Украине (от марта 1917 по апрель 1918 г.)», дають достатньо матеріалів для однозначної оцінки очолюваного ним руху як анархо-комуністичного. Всі федерації анархо-комуністичних груп Європи і Америки 20–30-х років ХХ століття сприймали самого Махна як видатного анархо-комуніста, тому на їх кошти були видані всі три книги його спогадів, в т.ч. посмертно друга і третя (Париж, 1936, 1937) під редакцією В.М.Воліна – відомого теоретика анархізму, голови Військово-революційної ради махновської армії в 1919 р. [5, с.70]. До кінця життя Н.Махно відстоював анархо-комуністичні погляди і в 1934 р. був похований анархістами в Парижі як послідовний «коммунар».

Першу книгу своїх мемуарів Н.Махно написав у 1926 р. – по «свіжій пам'яті». У передмові він зазначив, що метою його нарису є показ ідеології і практики гуляйпільської групи анархо-комуністів – керівника «революційної» махновщини [1, с.5].

У мемуарах Н.Махно називав себе виключно анархо-комуністом, а своїх соратників по Гуляйполю – анархо-комуністичною групою. Він керувався ідеями М.Бакуніна, П.Кропоткіна, вважаючи, що революційні анархісти мають підказати трудовому селянству і всім пригнобленим шляхи і засоби руйнації існуючого «рабського» ладу. У новому суспільстві, яке трудящі самі збудують, рабство чезне, влада не знайде собі місця, замість «іга» держави і капіталу запахнуть свобода, рівність, вільна праця [1, с.8–9]. Махно сподівався, що після повернення П.Кропоткіна та інших лідерів анархізму за еміграції в Росію їх голос підніме поневолені трудові маси на боротьбу з поміщиками і капіталістами, за свободу, рівність і солідарність людей [1, с.34].

Махно визнавав, що він, як і 90% анархістів Росії, не мав теоретичної підготовки в галузі соціально-політичних проблем анархізму [1, с.8]. А з спогадів видно, що під час революції і громадянської війни вони так і не одержали від своїх теоретиків програми дій. Анархо-комуністичні групи залишались розрізненими, не здатними оволодіти психологією трудових мас [2, с.29]. Після відступу з України Махно у травні–червні 1918 р. спілкувався у Москві з лідерами анархізму: ніякої власної програми вони не мали. Нічого йому було записати і про «ніжний» прийом у П.Кропоткіна в ці дні, крім начебто поради останнього відкинути у боротьбі всіляку сентиментальність, бо лише «твердість духу і волі» забезпечить перемогу. Саме цією загальною настановою теоретика анархізму і керувався Махно у своїй подальшій діяльності [1, кн.2–3, с.92–107].

Важливими є висновки Н.Махна, що федерації анархістів-комуністів і синдикалістів не спромоглися зорганізуватись у всеросійському масштабі і відігравати самостійну роль у революції. Він писав: «І через це та ряд інших важливих причин анархістський рух, такий живучий і повний революційного пафосу, опинився у хвості подій і часом не відривався від них. Він був безсилим піти самостійним шляхом, запліднити революцію ідеєю та своєю практичною тактикою» [1, с.95].

На думку Н.Махна, революційними партіями в Росії і Україні були лише більшовики та ліві есери, які і повели маси на злам «буржуазного» ладу. Він писав, що тільки більшовицька партія була добре організована, мала мудрого вождя в особі Леніна. Блок більшовиків з лівими есерами був нерівноправним, партія лівих есерів 8 місяців «покірно йшла на поведінку мудрого Леніна» [1, с.93]. Останній «перетворив у своїх недоучок» не лише лівих есерів, а й частину анархістів [1, с.97].

Про вплив Леніна, його соціально-економічної і політичної програми на гуляйпільську анархо-комуністичну групу Махно прямо не пише. Але його спогади свідчать, що гуляйпільські анархісти на чолі з Махно під час революції і громадянської

війни цілком і повністю підтримували ленінську програму, стратегію і тактику, працювали у блоці з більшовиками і лівими есерами Катеринославської губернії.

З ініціативи Махна гуляйпільська група анархо-комуністів (80 чоловік) відмовилась від анархістської доктрини, яка забороняла анархістам створювати і очолювати владні структури. Весною 1917 р. вона провела кампанію перевиборів місцевої влади – Гуляйпільського «громадського комітету». Махно очолив у ньому земельний відділ, по суті став ідейним керівником всього комітету. Анархісти контролювали всю діяльність цього органу влади та підпорядковану йому міліцію. Як керівник земельного відділу «громадського комітету», Махно скликав усіх поміщиків і куркулів Гуляйпільської волості та заборонив їм будь-які операції з купівлі–продажу землі, а вже здійснені анулював. Земельний відділ взяв на облік всі поміщицькі і куркульські землі. При Гуляйпільській раді робітничих і селянських депутатів було утворено Комітет батраків, який взяв під контроль поміщицькі і куркульські маєтки та хутори, готуючись до їх експропріації [1, с.23–29, 39–40]. Одночасно Махно розгорнув агітацію серед робітників Гуляйполя та місцевої ради профспілок за експропріацію у капіталістів їхніх підприємств. Його обрали головою ради профспілок і лікарняної каси [1, с.37].

Гуляйпільська група анархо-комуністів підтримала і всі політичні акції партії Леніна: протестувала проти придушення збройних виступів більшовиків у Петрограді 18–22 квітня і 3–5 липня 1917 р., вимагала відставки міністрів-капіталістів і передачі всієї влади радам [1, с.30, 46–47]. Вона бойкотувала всеросійську демократичну нараду у Москві і засудила участь у ній теоретика анархізму П.О.Кропоткіна [1, с.57–58].

Під час боротьби з корніловщиною 29 серпня 1917 р. головою Комітету порятунку революції у Гуляйполі було обрано Махна. Він організував загін анархо-комуністичної гвардії, який негайно вилучив зброю у поміщиків, куркулів, буржуазії в усьому регіоні. На третьому засіданні Гуляйпільського комітету порятунку революції було оголошено про скасування приватної власності на землі, фабрики, заводи. Але до повалення Тимчасового уряду довелось обмежитися контролем за маєтками та підприємствами, підготовкою роботою зі створення невеликих сільськогосподарських комун з робітничо-селянської бідноти [1, с.58–91].

Цілком слушно Нестор Махно писав, що під час жовтневого більшовицького перевороту анархісти відіграли видатну роль у поваленні влади Тимчасового уряду в Петрограді, Москві та інших промислових містах Росії [1, с.94]. Він наводить чимало матеріалу про блок анархістів Гуляйполя, Олександрівська,

Катеринослава з більшовиками та есерами проти української Центральної Ради в листопаді 1917–квітні 1918 рр.

Гуляйпільські анархо-комуністи, в т.ч. Махно, розглядали революцію в Україні виключно як частину російської соціальної революції. Український національний рух вони вважали шовіністичним, контрреволюційним і вели боротьбу з ним ще до жовтневого перевороту, в т.ч. у Гуляйполі. На багатьох сторінках своїх спогадів Н.Махно паплюжить Центральну Раду як буржуазно-поміщицький орган, прирівнює її до буржуазного Тимчасового уряду. Йому не бракує образливих епітетів щодо Центральної Ради, українських соціалістичних партій та їх лідерів як заклятих ворогів свободи і соціальної революції в Україні, захисників буржуазно-поміщицького ладу [1, с.47, 71, 91, 98–99, 104–113, 145–148, 181–194, 112–113].

Така фальсифікація політики соціалістичних партій і Центральної Ради України потрібна була Н.Махну для виправдання участі його загонів в боях з гайдамаками в Олександрівську в січні 1918 р. на боці військ російського наркома Антонова-Овсієнка, своє тривале перебування у складі Олександрівського більшовицького ревкому. Останній довірив йому очолити «військово-революційний суд» (вірніше, революційний трибунал). Махно розповів, як цей «суд» розглянув понад 200 «справ» арештованих, в т.ч. полонених солдат гайдамацьких частин. Винних у «контрреволюційних» (анти-більшовицьких) діях розстрілювали в Олександрівську або відправляли до Харкова в штаб Антонова-Овсієнка, де розстрілу ніхто не уникав [1, с.112–120]. Перебування в Олександрівську анархо-комуністичного загону з Гуляйполя Махно пояснював бажанням «допомогти робітникам (більшовикам – Авт.) розбити загоми буржуазних наймитів – гайдамаків...» [1, с.126].

Унікальним свідченням є спогади Махна про протиборство з українськими есерами у Гуляйполі в січні–середині квітня 1918 р., яке врешті скінчилось роззброєнням махновців ще до приходу військ Центральної Ради. Зі спогадів Махна видно, що на початку 1918 р. в Гуляйполі існували впливові організації українських есерів та українська «Просвіта». Українські організації оголосили гуляйпільських анархо-комуністів грабінниками, які ігнорують навіть закони революції. Прибічники Центральної Ради провели збори демобілізованих солдатів-фронтників, закликали їх «зорганізуватись і взяти владу у свої руки». На загальному мітингу у Гуляйполі лідер українських есерів прапорщик Павло Семенюта заявив, що незабаром у Гуляйполі прибудуть війська Центральної Ради, і анархістів тут вже ніхто не побачить [1, с. 147, 182, 186].

Махно засвідчив, що українські есери Гуляйполя одержали на формування загонів фінансову допомогу місцевої єврейсь-

кої общини [1, с.147–148]. В ті дні на бік українських організацій перейшла і частина росіян Гуляйполя на чолі з лівим есером Миргородським [1, с.186]. Лише шляхом репресій у терору – арешту керівників єврейської общини і вбивства у ревкомі лідера українських організацій прапорщика Павла Семенюти – Махну та його анархо-комуністичній зграї недовго пощастило утриматись у Гуляйполі. Після переговорів ревкому з лідерами українських організацій, в т.ч. Дмитренком, обидві сторони відмовилися від збройного протистояння. Але продовжувалась ідейна боротьба на щоденних мітингах у Гуляйполі і районі, які влаштовувались українськими організаціями [1, с.147–148, 189–194, 196].

У березні 1918 р. Махно разом з ревкомом та радою робітничих депутатів Гуляйполя розгорнули організацію «вільних батальйонів» на допомогу Червоній Армії і одержали від наркома Антонова-Овсієнка, його помічника Беленковича 6 гармат, 3 тис. гвинтівок, два вагони патронів і 9 вагонів снарядів. Вже 8 квітня анархо-комуністичний загін махновців у кілька сот чоловік відправився на фронт [1, с.198–201]. До інших батальйонів були допущені всі бажаччі, в основному колишні фронтники, в т.ч. українські есери [2, с.9]. Гуляйпільський полк «самооборони» очолив лідер українських есерів прапорщик Аполлон Волох. Разом з своїми прибічниками прапорщиками І.Волковим, Л.Сахно-Приходько, О.Соловеем, Підоймою, В.Шаровським, Т.Биком і головою «Просвіти» Дмитренком він організував збройний виступ Гуляйпільського полку [1, с.210]. В ніч на 16 квітня повсталі заарештували членів ревкому та ради Гуляйполя, роззброїли і наповнину заарештували відкликаний з фронту анархо-комуністичний махновський загін. Велику допомогу прибічникам Центральної Ради подала єврейська рота [1, с.206; 3, с.16–17]. Як писав Антонов-Овсієнко, «Махну з 80 кавалеристами вдалося прорватися до нашого бронепоезда». Останній знаходився на станції Гуляйполе і за наказом Беленковича відкрив вогонь по повсталим [6, с.229].

Поразка махновців у Гуляйполі спростовує твердження Махна про підтримку трудовим населенням Гуляйполя (16 тис. жителів) та всієї України анархо-комуністичних ідей. У спогадах Махно склав фальшиву версію про відсутність його у Гуляйполі під час збройного виступу на підтримку Центральної Ради. Подібні антикомуністичні виступи мали місце тоді в Єлисаветграді, Севастополі, Алушті, Бердянську, Маріуполі та інших містах. Епізодом про поразку анархо-комуністів у Гуляйполі, прокляттями на адресу прибічників Центральної Ради і закінчив Нестор Махно першу книгу своїх спогадів [1, с.203–211].

Чи не найважливіше значення першої книги мемуарів Махна полягає в об'єктивній оцінці анархістського руху як такого, який не відігравав самостійної ролі у революції, допомагав утверджувати більшовицьку владу. У своїх спогадах Махно іноді критикує партії більшовиків та лівих есерів як «державницькі», які замість влади народу утверджували свою партійну владу [1, с.138–140]. На його думку, лише анархісти могли викрити політику цих партій, але замість цього плентались у хвості «більшовицько-лівоесерівського блоку» [1, с.139].

В.М.Волін у передмові до другої книги спогадів Махна по суті дав негативну оцінку його 1-й книзі, поява якої начебто викликала «розчарування» [2, с.3]. У «примітках» Волін пише, що Махно занизило роль анархістських організацій в революції. Але він не зміг спростувати твердження Махна, що анархісти не відігравали самостійної ролі у ній і пленталися скрізь за більшовиками. Волін жалкував, що особистий конфлікт з Махном завадив йому відредагувати першу книгу його спогадів [2, с. 157–162]. Але це свідчить, що у відредагованих 2–3 книгах спогадів Махна він не обмежився лише літературною обробкою рукопису, як запевняє [2, с.3–4].

Незважаючи на редагування В.М.Воліна, друга і третя книги спогадів Махна теж засвідчують неблаговидну роль анархістів, в т.ч. Махна, як знаряддя Російської комуністичної партії більшовиків в утвердженні диктатури над народом та в боротьбі за ліквідацію незалежної української держави у квітні–грудні 1918 р. (Такі хронологічні рамки обох книг).

Відступаючи з України в більшовицьких ешелонах Червоної Армії, Махно і його соратники по анархо-комуністичній групі на своїй конференції у Таганрозі розробили план повернення в Гуляйпільський район для організації підпільних терористичних груп і розгортання боротьби з «контрреволюційною» Центральною Радою та німецько-австро-угорськими військами. Передбачалися: залучення селян до нападів на поміщицькі маєтки, несподівані напади на загоны Ради та війська її союзників, роззброєння та звичення їх [2, с.18–24]. Незабаром ці плани були скориговані на боротьбу з гетьманом П.Скоропадським, якого Махно називав катом, українським самодержавцем, душителем революції в Україні, навіть царем-бандитом, гетьманом-бандитом [2, с. 73, 85]. Своїм комунарам, які відступили в Росію, він наказав негайно вступати добровольцями до 10-ї Червоної Армії, щоб ззовні і зсередини (шляхом підпільної боротьби) забезпечити перемогу «української» революції [2, с.73], тобто анархо-комунізму.

У Москві, де Махно перебував у травні–червні 1918 р., знаходилося багато більшовиків з України, його соратників по Катеринославу і Олександрівську, в т.ч. Михайлович [2, с.73].

Очевидно, саме вони допомогли Махну одержати перепустку до Кремля, зустрітися з Свердловим і Леніним. Бесіди з останніми присвячено цілий розділ спогадів. Доступність, чуйність, «мудрість» Леніна вразили Нестора Махна, з того часу він почав «благовіти» перед ним. Обидва вожді РКП(б) підтримали наміри Махна повернутися в Гуляйполе для розгортання боротьби з гетьманом Скоропадським, Українською державою. За дорученням Леніна московське бюро по організації комуністичного підпілля в Україні на чолі з В.П.Затонським вручило Махну фальшивий паспорт, з яким він подолав усі кордони і на початку липня прибув до Гуляйпільського району [2, с.126–156]. Благоговіння перед «мудрим» Леніним залишилось у Махна на все життя, хоч у спогадах політика РКП(б) іноді піддається критиці.

Заслугує уваги зізнання Махна, що він не володів українською мовою, відчував болісну злість, коли доводилось користуватися нею у стосунках з посадовими особами Української держави та українським оточенням. Махно писав: «Я задав собі питання: хто вимагає від мене таку ломоту мови, коли я її не знаю?» І відповів, що то вимога не українського «трудоного» народу, а «фіктивних» шовіністичних українців [2, с.155]. Як і нинішні російські шовіністи, анархо-комуніст Махно відстоював право російськомовних жителів України не знати і не користуватися українською мовою.

Третя книга мемуарів Махна (присвячена махновському руху в другій половині 1918 р.) є найменш змістовною і правдивою. У липні–серпні Махно змушений був переховуватися в селах Гуляйпільського району, бо гетьманська державна варта і австро-угорські частини повністю контролювали становище у цьому регіоні і у всій Катеринославській губернії. На чолі невеликої групи бойовиків до середини жовтня він здійснив лише кілька терористичних актів проти місцевих поміщиків і державної варті, які яскраво описав [3, с.33–34, 51–55]. Але Махно голосливо твердить, що в цей час на його заклик селяни з села Петрівки, «незважаючи на нестачу вогнепальної зброї, кидалися на поміщиків і куркулів, на німецько-австрійські і гайдамацькі загоны та билися з ними» [3, с.33]. Махно тут все видумав і переплутав: не могли бойовики одного села нападати на поміщицько-куркульські садиби при наявності військ у регіоні, та ще й воювати з останніми. В часи гетьмана П.Скоропадського були загоны державної варті, а не гайдамаків. На Катеринославщині і в Гуляйпільському регіоні дислокувалися виключно австро-угорські війська, а не німецькі (про які Махно пише і в інших розділах).

У другій половині жовтня загін Махна зріс до кількох сот чоловік, здійснив бойові операції проти української державної

варті в Гуляйполі та селах Дібрівка і Темирівка. В останніх він був розгромлений австро-угорськими підрозділами і змушений був здійснити рейди в Бердянський, Маріупольський і Павлоградський повіти. Плутаному опису цих подій та вигаданим перемогам над «німецько-австрійськими» військами Махно присвятив понад 60 сторінок – більше третини книги [3, с.64–138].

Махновський рух став масовим лише в листопаді–грудні 1918 р. – у зв'язку з евакуацією австро-угорських військ на батьківщину та повстанням української Директорії проти гетьмана П.Скоропадського. Махно писав, що в Олександрівському і Павлоградському повітах тоді «довелось вести великі бої з численними німецько-австрійськими і гетьманськими збройними силами та загонами німецьких колоністів і куркульських хуторів» [3, с.149], але обмежився лише спогадами про три бойові епізоди [3, с.150–155].

Значно цікавішими є спогади Махна про його послідовно вороже ставлення до Української Директорії (як і до Центральної Ради та гетьмана П.Скоропадського). Дізнавшись про вигнання гетьмана з Києва та захоплення влади Директорією, Махно розпочав підготовку збройної боротьби проти неї як «нового палача» українських трудящих [3, с.158]. Його підтримали в цьому загони всіх трьох махновських бойових дільниць – Царекостянтинівської, Гришинської і по лінії Верхній та Великий Токмак [3, с.166–167], які налічували в грудні 1918 р. 5–10 тисяч чоловік [7, с.27].

Катеринославський кіш Директорії пропонував Махну утворити спільний фронт проти німецько-австрійських і денікінських військ [3, с.175]. Але той використав переговори з цим кошем (і, навіть, укладання угоди) для підготовки до боротьби проти нього разом з катеринославськими більшовиками-комуністами та Червоною Армією РРФСР, яка тоді наступала на Харків–Катеринослав. Махно у спогадах пояснив це тим, що всі члени його штабу «розуміли українську Директорію як явище, гірше Центральної Ради». Стратегічний план Махна передбачав використання Катеринославського коша для очищення Катеринославщини від німецько-австрійських і денікінських військ, а потім розгортання збройної боротьби з ним. Обґрунтуванню цієї стратегії боротьби з Директорією Махно присвятив останні сторінки третьої книги спогадів [3, с.171–179].

Отже, мемуари Н.Махна однозначно засвідчили анархо-комуністичний напрямок ідеології і практики махновщини; їх близькість до більшовицького комунізму, вороже ставлення до Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорії. Дослідження О.В.Тимощука про махновські формування свідчить,

що такою була ідеологія і практика махновщини і в 1919–1920 рр., а сам Махно завжди намагався прислужитись РКП(б), Леніну. Він допоміг їм розгромити Директорію і вигнати денікінців з України, за що одержав один з перших орденів Червоного Прапора РРФСР. Махновські формування відіграли велику роль у розгромі Денікіна і Врангеля Червоною Армією, після чого виявились непотрібними Леніну і Троцькому та були ліквідовані [7, с.29–148].

Література:

1. Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Кн.1. – Париж, 1929: Репринтное издание (К.: Україна, 1991).
2. Махно Н. Кн.2: Под ударами контрреволюции (апрель – июль 1917 г.) – Париж, 1936: Репринтное издание (К.: Україна, 1991).
3. Махно Н. Кн.3: Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.). – Париж, 1937: Репринтное издание (К.: Україна, 1991).
4. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987.
5. Политические деятели России 1917 г.: Биографический словарь. – М., 1993.
6. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. В четырех томах. – Т.2. – М.–Л., 1928.
7. Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симферополь: Таврия, 1996.

*Іваненко В. В., Голуб А. І.
(Дніпропетровськ)*

НЕСТОР МАХНО ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-ВИГНАНЦІВ

Минає 80 років з часу революційних подій в Україні, започаткованих поваленням царизму в часи Лютневої революції 1917-го року. Донедавна ми змушені були дивитися на ті вікомні події лише крізь скельця більшовицьких окулярів. З мемуарами і оцінками їх представників українських національних політичних партій радянські цензори знайомитися нам не дозволяли. Це ще одне свідчення того, як українців позбавляли їхньої історії, насамперед новітньої, яку було сфальсифіковано вздовж і впоперек на кшталт сталінського «Короткого

курсу історії ВКП(б)». У повній мірі ці міркування стосуються й історичної спадщини національних політиків-вигнанців, котрі репрезентували український соціалістичний рух, передусім молоді українську соціал-демократію.

Опинившись після поразки національної революції в еміграції, В. Винниченко, І. Мазепа, П. Феденко та багато інших політиків – лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) продовжили на засадах послідовного демократизму боротьбу за державну незалежність України проти антиукраїнських дій тих країн, поміж якими було поділено її землі. Водночас вони, як справжні літописці української революції, у своїх численних наукових студіях, які нині є неопієним джерелом новітньої історії України, спробували обґрунтувати необхідність і значимість національно-визвольних змагань українців у 1917–1920 рр., визначити їх сутність та проаналізувати причини поразки, намалювати політичні портрети провідників і учасників тих далеких і незабутніх подій.

Зауважимо принагідно, що дослідження й феномен вождя широкого повстанського руху селян в Україні Нестора Махна, образ якого впродовж тривалого часу до невпізнаності спотворювався зусиллями багатьох поколінь радянських істориків та ідеологів.

Одним з перших званих діячів УСДРП, хто намагався під час еміграційних поневірянь науково обґрунтувати «феномен Нестора Махна», був В. Винниченко. У своєму аналітично-документальному дослідженні «Відродження нації», даючи характеристику складній внутріполітичній ситуації в Україні у 1919-му, він згадав і про Нестора Івановича. «Неможливо, – писав Винниченко, – з певністю сказати нічого навіть про таку відому постать у повстанському рухові, як Махно. З оповідань одних він ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорозьського; з оповідань других – це просто бандит, безпринципний, антиукраїнець»[1]. Як бачимо, оцінка Н. Махна його сучасником була далеко не простою і не однозначною. І це передусім тому, що в очах Винниченка Махно, судячи з усього, був таким самим «селянським отаманом», як і інші ватажки стихійного анархізму в Україні – Зелений (Д. Терпило), Ангел, Соколовський та ін.

Майже не згадає про Нестора Махна відомий діяч УСДРП, останній прем'єр-міністр уряду УНР, що діяв на українських теренах, І. Мазепа. У своєму фундаментальному тритомнику «Україна в огні і бурі революції (1917–1923)», вперше виданому у 1941–1942 рр. у Празі, Мазепа писав про махновщину як про один із численних різновидів українського селянського руху революційної доби, а самого Махна змальовував переважно більшовицькими фарбами. В умовах «жорстокої міжгрома-

дянської війни, – писав Мазепа, – ... не менш визначний (ніж отаман Григор'єв. – Авт.) партизанський отаман Махно, догоджаючи більшовикам, у липні того ж (1919. – Авт) року застрелив Григор'єва на очах цілого селянського з'їзду в Олександрівському повіті на Херсонщині. Ще раніше, в листопаді 1918 р., Махно спільно з більшовиками взяв Катеринослав, виступаючи проти українського війська»[2]. Разом з тим Мазепа високо оцінював зусилля Н. Махна у боротьбі проти денікінських військ. Цікаво, що влітку 1919-го Мазепа зустрічався у Кам'янці-Подільському з багатьма представниками «отаманської стихії» в Україні, у тому числі з уповноваженими селянської армії Махна. Ісаак Мазепа згадує, зокрема, про приїзд до Кам'янці махновського «міністра» Х. Шпоти, котрий, як і дружина Нестора Івановича – Галина Кузьменко, намагався переконати Махна в необхідності взяти на озброєння національну ідею, а не піддаватися на ультраревольюційні хитрощі більшовицької пропаганди.

На жаль, Махно не прислухався до цих думок. Як відомо, Махно поєднував у собі якості анархіста і комуніста. «Він, – наголошує сучасний сімферопольський дослідник О. Тимошук, – не був категоричним супротивником такого явища у суспільному житті, як держава, підтримував ідею російської державної комуністичної федерації, але прагнув створити в її межах автономний район для своїх анархо-комуністичних економічних експериментів. Проте політична орієнтація Махна на більшовиків зробила його, етнічного українця, запеклим ворогом української державності. Поняття «Українська незалежна держава» для нього не існувало»[3].

Дещо більше, ніж В. Винниченко чи І. Мазепа, звертався до постаті Нестора Махна у своїх широковідомих історичних розвідках «Повстання нації», «Ісаак Мазепа – борець за волю України», «Соціалізм давній і новочасний» інший знайий діяч української соціал-демократії Панас Феденко. Думається, що найперше він спробував визначити причини виникнення і сутність селянського повстанського руху в Україні, який, на його думку, «був ідеологічно невизначений і неоднотайний». «Рух цей, – вказував Феденко, – має в своїй основі селянську масу, яка повставала насамперед проти чужоземного економічного визиску. Спільним гаслом, яке усіх об'єднувало, була Самостійна Україна, але устрій цієї України не всі однаково собі уявляли»[4]. Ці слова чи не найкраще віддзеркалювали стан справ в політичному житті України того трагічного для неї 1919 року.

Поставивши собі за мету об'єднати цей масовий селянський рух під гаслами народоправства та демократії, уряд УНР, до складу якого входили в основному представники українських соціалістичних партій, досить швидко усвідомив марність цієї справи. В повстанському русі, за словами Феденка, «запа-

нувало безголов'я», оскільки кожний селянський ревком, кожний селянський отаман (Григор'єв, Махно та ін.) хотів бути «сам собі пан». У той час як народні маси в боротьбі проти чужоземного насильства «шукали авторитетного центру», «індивідуалізм ріжних отаманів, самоволя і нахил до взаємної боротьби... перешкоджали концентрації сил» [5]. Ілюстрацією таких дій може слугувати епізод, зафіксований, на наш погляд, документально точно, все тим же Феденком в його історико-аналітичній праці «Повстання нації». У вересні 1919 року, писав він, «прийшло Махнове військо (оповідали, що мав він до 60.000 козаків) аж до Умані, відбиваючись від денікінців. Умань була тоді в українських руках. Махно, побачивши, що військо УНР... «жде у моря погоди» і не б'ється з російською добровольною армією, покинув нам своїх недужих та ранених, а сам рушив від Умані знов на Схід проти «золотопогонників», «ходя легко яко пардус», на своїх тачанках, з чорним прапором анархії» [6]. З неприхованим роздратуванням описував цю подію і І.Мазепа: «Був один момент у кінці вересня 1919 р., коли Махно, опинившись в районі Умані між військами Денікіна й армією УНР, був примушений увійти в контакт із нашим командуванням. Та цей контакт залишився тільки як випадковий епізод і фактично не вніс ніяких змін у відносини між нашою армією і Махном. Махнівці залишили нам кілька тисяч своїх ранених, а самі знову перекинулися на Катеринославщину, забувши про свій договір з українською армією» [7].

В цілому, оцінюючи водопілля повстанського руху в Україні доби національної революції, Мазепа (як і Феденко) наголошував, що головною помилкою боротьби «повстанських отаманів», в т.ч. і Н.Махна, була відсутність поміж ними єдності і співробітництва. «Такий стан партизанського руху, – констатував І.Мазепа, – очевидно, був не в інтересах української боротьби. Коли б ті великі ріки крові, що були пролиті українськими повстанцями в боях із ворогом із ворогом України, були пролиті на фронті організованому, то напевне були б інші наслідки наших визвольних змагань» [8].

Загалом ці та багато інших сюжетів, пов'язаних з особою та діяльністю Нестора Івановича Махна, що наводили у своїх історичних творах «літописці української революції» у вигнанні, можуть, як нам здається, суттєво допомогти сучасним і майбутнім дослідникам «феноменам Махна» всебічно проаналізувати політичне життя цього непересічного селянського ватажка, дати йому об'єктивну, неупереджену оцінку, адекватно визначити його місце в українській історії першої чверті ХХ століття.

Література:

1. Винниченко В. Відродження нації. К., 1990. Ч.3. С.432.

2. Мазепа І. Зимовий похід//Хроніка 2000. Наш край. 1993. № 5(7). С.137.

3. Тимошенко О.В. Анархо-махновські формування – зхапеклий ворог української державності (назайомі сторінки з історії держави і права України)//80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. Доповіді і повідомлення на Всеукр. наук. конф. 14–16 листоп. 1997 р. Сімферополь, 1997. С.28.

4. Феденко П. Повстання нації//Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). К., 1992. С.90–91.

5. Там же. С.89–90.

6. Там же. С.98.

7. Мазепа І. Вказ. твір. С.137.

8. Там же. С.138.

*Кирилас Л.
(Запоріжжя)*

РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ПОЗАСУДОВОЇ РЕПРЕСІЇ У БОРЬОБІ З МАХНОВСЬКИМ РУХОМ В 1920 РОЦІ

Наприкінці грудня 1919 року війська Червоної Армії, які вели наступ проти армії генерала Денікіна, вступили на територію, що перебувала під контролем Революційної повстанської армії України /махновців/. Як згадував історик махновського руху Петро Аршинов, «Зустріч між махновцями і червоноармійцями вийшла теплою, товариською», але «така згода тривала з тиждень» [1]. До свого другого приходу в Україну керівництво РРФСР готувалось заздалегідь і своїм пріоритетним завданням вважало знищення українського селянського повстанського руху. Ще 11 грудня 1919 року голова Реввійськради Республіки Лев Троцький видав таємний наказ №180, яким передбачалось проведення заходів із «замирення» населення України.

8 січня 1920 року Реввійськрада махновців у Олександрівську отримала наказ командування 14-ї Армії червоних виступити на радянсько-польський кордон. Контрпропозицію повстанців – підписати військову угоду та надати незалежність Катеринославській і Таврійській губерніям, ніхто навіть не збирався розглядати.

9 січня Всеукраїнський революційний комітет постановив: «Махно зі своєю групою оголошується поза законом, як дезертири і зрадники» [2]. Червона Армія розпочала наступ на «Махновію». Однак, махновці не бажали воювати з такими ж селянами і робітниками, як самі, а весь південь України був

охопленій епідемією тифу, яким захворів і сам Махно, тому 11 січня було прийнято рішення надати повстанцям відпустку на місяць і намагатись укласти з радянською владою військово-угоду.

Територію, яку контролювала селянська армія, зайняли червоні війська і проти махновців розпочався червоний терор, який тривав більше двох років.

Виконували цю роботу органи Всеросійської надзвичайної комісії /ВНК/ та відповідного органу УРСР – Всеукраїнської надзвичайної комісії /ВУНК/, які, незважаючи на формальну самостійність, фактично були єдиним каральним органом ВКП/б/.

На час другого приходу Червоної Армії в Україну органи ВНК уже пройшли шлях становлення, мали чітку організаційну структуру і чималий досвід роботи. На їх базі і створювались органи ВУНК.

Всеукраїнській надзвичайній комісії, яку очолював голова з колегією із семи осіб при ньому, підпорядковувались губернські НК, якими керували голови з колегіями із п'яти членів. В повітах створювались політбюро губернських НК, а в районах з найбільш напруженою обстановкою – повітові НК.

У збройних силах ВНК представляли Особливі відділи при фронтах і арміях, до складу яких входили військово-контрольні пункти. В тилу діяли губернські Особливі відділи. Армійські Особливі відділи підпорядковувались ВНК і не були органами ВУНК.

Органами ВУНК на транспорті були транспортні НК, на кожній залізниці діяла районна транспортна НК/РТНК/, до складу якої входили дільничні транспортні НК/ДТНВ/.

Охорона порядку в тилу та боротьба з контрреволюцією була покладена на війська внутрішньої охорони ВНК/ВОХР/, які у серпні 1920 року були реформовані у війська внутрішньої служби /ВНУС/. В разі ж необхідності командування направляло для проведення операцій проти селянського руху військові частини Реввійськради. Особливо відзначились в цьому підрозділі 13-ї Армії та 1-ї Кінної Армії, які займались придушенням махновського руху.

Загалом органи НК в Україні були створені з кадрів ВНК, оскільки місцевим працівникам віри не було. У травні 1920 року до Харкова прибув голова ВНК Фелікс Дзержинський для надання допомоги колегам із ВУНК. З ним прибуло 1400 чекістів, на допомогу транспортній НК направили 140 оперативних працівників, в Україну перекинули 12 тисяч бійців ВОХР.

У квітні 1920 року була проведена реформа з метою посилення боротьби з «бандитизмом»: створено управління тилу

Південно-Західного фронту, до складу якого ввійшов і тил 13-ї Армії, яка базувалась на території Катеринославської і Таврійської губерній. В губерніях діяли управління начальників губернських дільниць тилу, а в повітах – повітові комендатури. Начальники тилових органів для боротьби з «бандитизмом» мали право використовувати будь-які військові частини та органи НК.

Ось така потужна каральна машина, яка постійно удосконалювалась, повинна була придушити махновський рух. Вона діяла безжалісно.

Із спогадів ми знаємо немало прикладів жорстокої розправи, яку чинили без суду і слідства в містах та селах Катеринославщини більшовики. Однак, органи ВНК і ВУНК, які поєднували в своїй діяльності розшукові, слідчі, адміністративні, судові і чисто бойові функції, як будь-яка бюрократична установа, для придання законності своїм діям не могли не займатись процесуальною діяльністю. Завдяки цьому ми маємо змогу ознайомитись зі справами, які вели органи НК, і мати уявлення про методи їх діяльності – своїми очима побачити невеличку «вершину айсберга», переважну частину якого сховала імла історії».

19 березня 1920 року бійці 9-го Латиського полку у с.Пологи здійснили подвірний обшук з метою вилучення зброї. Ними були затримані Романцов Вакула /22 роки, житель с. Воскресенка/, Усенко Пилип /22 роки, житель с. Пологи/, Гринь Андрій /28 років, із с. Кінські Роздори/ і Манжуло Іван /20 років, із с. Кінські Роздори/, які були заарештовані ДТНК ст. Пологи. Слідчий Особливого відділу 13-ї Армії Шаталов, який потім розслідував справу, встановив, що при обшуку у Романцова була знайдена гвинтівка, Усенко і Манжуло здали їх самі, а у Гриня раніше був кулемет, але його сусід-комуніст здав цю зброю червоним військам. Всі обвинувачені служили до січня 1920 року у армії Махна, але ніяких доказів їх діяльності проти радянської влади слідчий не добув та він цим питанням і не займався. У своєму висновку від 4 квітня Шаталов пише: «Принимая во внимание все вышеуказанное: 1/ Что обвиняемые жит. ст. Пологи района Махновщины, где 27 марта 1920 г. сделан налет Махновцев на проходящий поезд и были перерезаны наши тов. Коммунисты и красноармейцы. 2/ Что если бы они были дома и не были обезоружены за неделю до налета, несомненно принимали бы участие на ст. Пологи. 3/ Что они служили у Махно и имели у себя на дому ружья, винтовки и пулемет. 4/ Что тот район т.е. ст. Пологи, где они проживают, всегда кипит Махно и бандитизмом, где они организовываются... полагаю применить к ним ... как не исправным бандитам-махновцам, высшую меру наказания – расстрел» /стилістика слідчого приводиться дослівно/.

4 квітня надзвичайна трійка Особливого відділу 13-ї Армії у складі начособвідарму Даубе, начагентури Паегле і секретаря комосередку особвідарму Андреева постановила: «Считатъ доказанным, что гр. Романцов, Усенко и Гринь хранили оружие и принимали по всей вероятности, участие в набеге Махно в середине марта на 3 латбригаду из дер. Воскресенки». Засіб покарання цим трьом – розстріл, а Манжуло – «поместить в Концентрационный лагерь с принудительными работами на все время гражданской войны» [3].

У справі 13 аркушів і чотири людських долі. Фактично їх покарали, щоб помститись, тобто як заручників. Вина обвинувачених не доведена, тільки припускається, що вони могли взяти участь у нападі під Воскресенкою, хоча це питання ніхто не з'ясовував; і не взяли участь у нападі в Пологах, оскільки вже були заарештовані.

Такі справи непоодинокі. За постановою тієї ж трійки від 11 квітня 1920 року розстріляні за зберігання зброї і службу у «банді Махна» Калашников Тимофій /23 роки, із с. Старо-Богданівка Мелітопольського повіту/ і Тентюк Гордій /20 років, із с. Троїцьке того ж повіту), а його односельчанин Голубенко Василь ув'язнений в концтабір на 6 місяців, тому що зброю в нього не знайшли [4]. За постановою цього ж органу від 10 червня 1920 року розстріляні по звинуваченню в належності до «банд Махно» і збереження зброї без належного дозволу 24-річний Карпенко Іван із с.Білецьке Бердянського повіту [5].

Отже, для винесення смертного вироку було достатньо двох підстав: служба в армії Махна навіть до приходу червоних військ і наявність званої чи знайденої зброї або навіть даних про те, що вона колись була у обвинуваченого. Велась розправа з колишніми бойовими товаришами і потенційними ворогами тепер. І не тільки з ними.

18-річна Ксенія Рославцева /можливо, Рославецъ/ із м.Орїхова у 1919 році служила в армії Махна, ходила на розвідку в захоплені білими Олександрівськ. Після приходу Червоної Армії колишня гімназистка, яка за її словами розчарувалась у Махнові, поступила на радянську службу в комендатуру м.Орїхова, а потім – переписувачкою у 95-у бригаду 29-ї дивізії. Мабуть у Ксенії був гарячий відкритий характер, тому була звільнена зі служби, «как невыносимая своими выходками против Советской власти». 17 червня 1920 року за доносом, що вона хоче втекти до Махна, Рославцеву заарештували. На допитах юна дівчина, яка ще не зрозуміла, що при радянській владі треба говорити одне, а думати інше, не заперечувала, що служила у Махна і підтвердила, що «Советская власть мною уважаема, но последователи ее делают несправедливо и я ста-

ла смотреть на ее не весьма приветливо» /так записав слідчий, який пропонував направити Ксенію в концтабір до кінця війни/

Та комісія у складі начподива, начособвідділення і голови ревтрибуналу 46-ї дивізії думала по-іншому. Її постановою від 21 червня Рославцева за те, що «служила добровольно военной шпионкой у Махно в бытность пребывания в этом районе белых й находясь в рядах Красной Армии, вела антисоветскую агитацию в пользу махновцев» піддана розстрілу. Постанова прийнята одностайно. В ніч на 22 червня у Гуляйполі куля чекіста обірвала життя молодій дівчині [6].

Через тиждень, 1 липня Пологівською ДТНК заарештовані 17-річний Вруй Григорій і 15-річний Мироненко Іван із с.Воскресенка, які звинувачувались в тому, що, будучи таємними співробітниками органів НК, підтримували зв'язок з «бандами Махна», повідомляли їм таємні дані про роботу НК – обшуки і арешти, які готувались органами. Звідки у цих «агентів» могли бути такі дані? Постановою начальника секретно-оперативної частини ДТНК від 2 серпня справа призупинена через евакуацію ст.Пологи до приходу радянських військ. Арештовані хлопчачки відправлені для суворого утримання під арештом, подальша їх доля невідома [7].

І все ж на цей час каральні органи не могли повністю зосередитися на боротьбі з повстанським рухом. Розпочавши операції по знищенню «махновщини», червоні прогавили білогвардійські війська, які змогли закріпитись в Криму. На початку червня 1920 року вони під командуванням барона Врангеля розпочали наступ і захопили Північну Таврію та південні повіти Катеринославщини. Ще у квітні розпочалася радянсько-польська війна. Зі свого боку РПАУ /махновці/ знову набрала сили – селяни зрозуміли, що від червоного терору можна рятуватись тільки організованим збройним опором.

Всі ці обставини змусили уряд УРСР згодитись на примирення з армією Махна і укласти відповідну угоду. 27 вересня бойові дії між двома арміями були припинені і вони розпочали спільну боротьбу з військами Врангеля. Червоний терор був призупинений, але ненадовго.

Відразу ж після розгрому «білого барона» командуючий Південним фронтом Михайло Фрунзе своїм наказом від 24 листопада 1920 року започаткував останній етап боротьби з селянською республікою, за «доброю традицією» він, щоб виманити Махна з Гуляйпілля, запропонував йому виступити на Північний Кавказ для боротьби з контрреволюцією, на що той теж традиційно відмовився. 26 листопада червоні війська оточили Гуляйполе, але Махно зміг вирватись з пастки і розпочав новий етап багатомісячної виснажливої і уже безнадійної боротьби з радянською владою.

У своїй директиві арміям Південного фронту від 27 листопада Фрунзе наказував: «Первое. Вести борьбу со всей решительностью и беспощадностью, ставя задачей полное истребление банд и уничтожение очагов бандитизма. Второе. По занятии районов расположения махновских отрядов провести беспощадное разоружение всего населения» [8].

Прошло всього декілька днів і з новою силою запрацювала репресивна машина.

Постановою колегії Олександрівської губерньської НК у складі зампредгубНК, засекропервідділом та губревкома від 5 грудня 1920 року за «принадлежность к банде Савченко /командир одного з загонів армії Махна/, действовавшей против строительства советской власти» піддані розстрілу Головако Павло /23 роки, із м. Олександрівська/, Герасимов Микита /17 років, із м. Олександрівська/, Єрмоленко Кирило /19 років, із Зміївського повіту Харківської губ./, Женгалов Володимир /18 років, із с. Високе Орловської губ./, Прочан Гнат /28 років, із с. Григорівка/, Тіленін Микола /26 років, із м. Олександрівська/, Тарасенко Василь /37 років, із с. Будда Черкаського повіту Київської губ./, Швець Олексій /18 років, із м. Олександрівська/, Едута Іван /23 роки, із Глухівського повіту Київської губ./.

Вину з них ніхто не визнав і ніякими доказами вона не підтверджена [9].

В останні дні 1920 року органи НК закінчили справу, яку можна вважати символічною.

Із записки уповноваженого особвідділу бригади /номер написано нерозбірливо/: «Начальнику контрпункта при полештадиве 7 кавдивизии. Препровождаю при сем арестованного племянника «Махно» Махна Павла». Чекісти не цікавились родинними зв'язками 18-річного жителя Гуляйполя Махна Павла Савовича, однак ймовірно, що він дійсно був сином старшого брата Нестора Махна – Сави, якого червоні розстріляли в Гуляйполі у січні 1920 року.

Із матеріалів справи видно, що 20 грудня у с. Воздвиженка Олександрівського повіту троє махновців під командою Зелінського роззброїли 15 червоних кавалеристів, але нікого з них не вбили. Павла Махна Зелінський попросив заховати у себе одного з селян, який і здав хлопця червоним по приходу їх в село. Слідчий Особливого відділу 7-ї кавдивізії Кітнер звинуватив Павла в участі у роззброєнні червоноармійців, однак той заперечував і пояснив, що в боях участі не брав і нікого не вбив, а сховався для того, «чтобы красные меня не зарубали ибо каждому своя жизнь дорога». Так і не здобувши доказів вини юнака, слідчий робить висновок, що Махно «никакой должности в отряде не занимал, но бывал всюду, что дает основание предполагать, что его функции были возить награблен-

ное добро». Вирішував долю Павла колективний орган під назвою «комиссия по разоружению населения в составе председателя тов. Нефедова и членов Брагина и Волчкова», який в розпорядчому засіданні невідомо в який день постановив його «розстрілять». Постанова виконана 28 грудня 1920 року об 11 годині [10].

На початку року чекісти розстріляли батька, а наприкінці – сина.

Так закінчився на Катеринославщині 1920 рік та не закінчились репресії проти махновського руху. Попереду був ще жорстокіший терор і нові методи його ведення – розстріли заручників і просто авторитетних людей, провокації чекістів, які діяли від імені Махна та інше. Тільки у 1922 році після впровадження нової економічної політики та амністії чекістська машина збавила обerti, щоб знову з повною потужністю запрацювати на фронті «розкуркулення» у 1930 році.

Основні засади і методи діяльності ВНК–ДПУ–НКВС закладалися саме в роки громадянської війни.

Ніхто не заперече, що немало жорстокості допускали і махновці, що були серед них і бандити. Але не може бути «бандитським» все населення Катеринославської, Таврійської та інших губерній України. Комуністи боролись з людьми, які хотіли бути господарями на своїй землі, і тільки в цьому була їх вина.

У відповідності з Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», всі особи, про яких мова велась вище, реабілітовані, але ніхто з них про це вже ніколи не дізнається.

Автор має надію, що їх нащадки зроблять висновки і вірно виберуть свій шлях у майбутнє.

Література:

1. Аршинов П.А., История махновского движения – Запорожье Дикое поле, 1995 – с.150.
2. Белаш Л.В. и В.Ф., Дороги Нестора Махна, с.373.
3. Архів УСБУ в Запорізькій області, арх. справа № 14350.
4. Архів УСБУ в Запорізькій області, арх. справа № 14347.
5. Архів УСБУ в Запорізькій області, арх. справа № 1910.
6. Архів УСБУ в Запорізькій області, арх. справа № 14352.
7. Архів УСБУ в Запорізькій області, арх. справа № 19948.
8. Белаш Л.В. и В.Ф. Дороги Нестора Махно с.495.
9. Архів УСБУ в Запорізькій області, арх. справа № 14304.
10. Архів УСБУ в Запорізькій області, арх. справа № 18560.

Морозов О.В.
(Дніпропетровськ)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НЕСТОРА МАХНА

Революційна епоха створює такі умови, коли в єдиному політичному просторі стикаються та взаємодіють такі рушійні сили як: народна ініціатива, ідеологічна влада лідера, авантюризм, анархізм тощо. Революція змінює економічний та господарчий механізми держави, суспільства. На тлі цього руйнівного процесу була закономірною поява в Україні політичної і військової постаті Нестора Івановича Махна.

В історіографії стосовно цієї проблеми значне місце приділяється політико-військовій діяльності Н.Махна і значно менше аналізується характер економічних відносин і програмних принципів. Покажемо у цьому контексті є 1919 рік – як час найбільшого піднесення політичної та військової діяльності Н.Махна.

На початок 1919 р. вплив Н.Махна розповсюджувався на Катеринославську губернію з центром у с. Гуляйполе Олександрівського повіту. Крім цього, діяльність Н.Махна охоплювала Херсонську і Миколаївську губернії. Лівобережна Україна на той час як головний регіон діяльності Н.Махна зазнавала тиску з різних боків. З одного боку – уряд Директорії, а з другого – Військові сили півдня Росії А.І.Деникіна, радянська влада та її авангард Червона армія. При цьому населення лівобережних регіонів зазнавало на собі різну економічну політику, економічну диктатуру. Наприклад, закони про «хлібну повинність» Директорії від 9 березня і 4 липня 1919 року [1, 195], або оголошення Української Радянської республіки «вооруженим лагерем» і перенесенням в Україну дії декрету РНК РРФСР від 11.01.1919 р. про продрозверстку [2, 85]. Ця економічна диктатура створила умови формування стійкої соціальної бази в особі селянина для процесу створення Н. Махном «братського селянського об'єднання».

В економічній політиці «Гуляйпольської республіки» на перше місце виходили економічні інтереси селянства, збереження вільного ринку. Ця мета була ідеологічно обґрунтована і закріплена на I районному з'їзді фронтників-повстанців, який відкрився 23.01.1919 р. в с.Велика Михайлівка [3, 121]. А соціально-економічна програма була остаточно закріплена на II з'їзді повстанців Гуляйпільського району: не дозволити проведення продовольчої диктатури радянської влади, за економічну свободу селянства. Однак, закликаючи до вільних економічних стосунків, Н.Махно дозволяв дії, які дезорганізували ринок і в першу чергу його артерію – транспорт. Так, інспектор-контролер 2-ї Української армії Яків Сельцовський

доповідав: «бригада Махно на станції Пологи 30 марта захватила 50 вагонів с сахаром, 13 апреля – на станції Стульнево – 7 вагонів с мукою, 15 вагонів фуража...» Всього за весну 1919 року військами Н.Махна було реквізовано таким чином 90 вагонів [3, 149]. Пограбування також здійснювалися щодо ешелонів з продовольством та паливом для Донбасу та центральної Росії. Таким чином, Махно непрямо створював умови формування закритого, відокремленого ринку для захисту від продрозверстки. Територія також відокремлювалась владою та впливом Н.Махна.

Підтвердженням програмної мети Н.Махна – ліквідації продрозверстки, свідчить пункт другого наказу № 1 за листопад 1919 р. : «Врагами трудового народа являются также те, кто охраняет буржуазную несправедливость порабощения, то есть советские комиссары, члены карательных отрядов, чрезвычайные комиссары, разъезжающие по городам и селам и истязаяющие трудовой народ, не желающий подчиниться их продовольственной диктатуре» [3, 219]. Виходячи з цього, в сфері аграрної політики була запропонована така програма:

- відміна податків з селянства до державного бюджету;
- відміна Декрету про націоналізацію землі з поверненням її до селянина і заборона купівлі-продажу .

Результатом цієї політики став той факт, що згідно з планів РНК для України з продрозверстки на 1919 рік замість 70 млн. пудів хліба було зібрано лише 10,5 млн. пудів.

Між тим, захищаючи інтереси селянства, Н.Махно зовсім не намагався з'ясувати проблеми промисловості. Так, у зверненні до залізничників від 15.10.1919 р. Н.Махно пропонував робітникам самоорганізуватися і вести господарчу діяльність за принципом селянських комун. А на Олександрівському повітовому з'їзді 28.10.1919 р. накинувся з різкою критикою на адресу робітників та службовців. Свідок згадує це так: «Речь Махно заключала в себе почти площадную брань по адресу рабочих, как политических шарлатанов, паразитов и тунеядцев, друзей Деникина» [3, 250]. Цей факт ще раз свідчить про відокремлення Н.Махна від реалій економічних відносин індустріального суспільства. Відкидання держави як економічної самоорганізації суспільства створювало економічний хаос у промисловості.

Грошові відносини на території, що контролювалася Н.Махном, також мали свої особливості. Так, в Україні на 1919 рік в обігу були 342 грошові знаки [2, 95]. Найбільш розповсюдженими були радянські грошові знаки, донські гроші, українські карбованці. Н.Махно практикував такі форми фінансових відносин як накладення контрибуції на жителів населеного пункту , а потім необмежена роздача грошей людям згідно їхнього соціального та громадського становища. Найбільшим попитом на махновській території користувалися донські гроші,

тому що вони конвертовувалися з валютами антантівських країн. Оригінальні гроші були випущені махновською Реввійскрадою. На титульній стороні грошових знаків було надруковано: «Анархия – мать порядка», а на звороті – хуліганський вірш [3, 262].

На початок 1920 року офіційна економічна ідеологія Н.Махна потерпіла зміни. Була висунута теза «революційного зв'язку між селянством та міськими робітниками з метою безпосереднього продовольчого обміну з допомогою кооперативів і спілок взаємодопомоги» [4, 56]. З ліквідацією махновського руху як політичної та військової сили та його ватажка як лідера махновців «Гуляйпольський» економічний експеримент остаточно зійшов з історичної арени.

Таким чином, для економічного життя регіонів України, які підпали під політичний вплив Н.Махна, були характерні такі риси:

- відмова від державного механізму, як регулятора економічних відносин у суспільстві;
- протирічлива мета – досягнення вільного селянського ринку і відмова від податкової системи. На практиці використовувалися реквізиції на користь армії;
- втручання в грошові відносини, ігноруючи об'єктивність економічних законів грошового обігу.
- намагання утворити економічно автаркню селянську спільноту.

Література:

1. Українське державотворення: словник – довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К.: 1997. – 560 с.
2. Очерки истории Советского государства / Сост. В.А. Козлов. – М.: 1991. – 366 с.
3. Телицын В. Нестор Махно. – М.: 1998. – 448 с.
4. Шубин А. Махно и махновское движение 1917–1921 гг. // Дружба народов. – 1993. – № 3–4. – с.56

*Мороко В.М.
(Запоріжжя)*

Н. МАХНО І УКРАЇНЬСЬКА ВЛАДА: СТОРИНКАМИ СПОГАДІВ ПОВСТАНСЬКОГО ОТАМАНА

110-річниця від дня народження Н.Махна викликала новий спалах суперечок навколо оцінки цієї неординарної фігури вітчизняної історії доби української революції. З одного боку, діє традиційна, вихована в радянські часи звичка сприй-

мати круглу дату як підставу лише для захвалювання «ювіляра». Звідси надмірна романтизація «ватажка селянського повстанського руху». Переважно цим гріпають нечисленні ідейні анархісти та аматори з середовища так званої громадськості. З іншого, нерідко зіптовхуємося з однозначно негативною оцінкою Н.Махна, як людини, котра паталогічно ненавиділа український національний рух [1]. Розставити крапки над «і» у значній мірі допомагає сам Н.Махно, що встиг написати мемуари, в яких висвітлюється його діяльність в 1917–1918 рр. [2]. Тож варто звернутися до цих спогадів.

Дійсно, спогади Н.Махна свідчать про несприйняття ним української влади. Він постійно вдається до різко негативних, часто лайливих, оцінок Центральної Ради, Української Держави П.Скоропадського, Директорії УНР. Махновські військові формування воювали з усіма українськими урядами. Але більш уважний погляд на дії Н.Махна дозволяв виявити важливу обставину – боротьба з українською владою не була для нього самодостатньою. Ця влада не влаштувала його постільки, поскільки стояла на перешкоді реалізації анархо-комуністичних ідей. Ворогом № 1 для Н.Махна в кожному конкретному випадку були ті владні структури, які, на його погляд, являли найбільшу загрозу існуванню автономного Гуляйполя. Винятків він не робив жодних. Це стосувалося й більшовиків, в союзі з якими Н.Махно часто виступав і чиї комуністичні гасла побудови економічного життя були йому близькі. У датованому липнем 1918 р. листі-зверненні до селян і робітників Гуляйпільщини він закликав «жити вільно й незалежно від держави і її чиновників, хоча б і червоних (підкреслено мною – В.М.), і будувати все своє соціально-суспільне життя цілком самостійно у себе на місцях, у своєму середовищі» [2, кн. 3, с.8].

Тому не випадково, розповідаючи про 1917 рік, Н.Махно зосереджує увагу на протидії місцевій адміністрації російського Тимчасового уряду і майже не згадує Центральну Раду. Боротьба з нею виходить на перший план після утворення УНР, в існуванні якої Махно побачив реальну загрозу анархічній степовій вольниці. Ймовірно, якщо Н.Махну вдалося б завершити спогади подіями 1919–1921 рр., то в них ми знайшли б і відповідну різку оцінку дій більшовицької влади. Хоча і в трьох опублікованих книгах негативних оцінок більшовиків теж вистачає.

Таким чином, констатуючи безперечний факт протидії Н.Махна національній революції, ми повинні зважати, що селянським ватажком у словосполученні «українська влада» наголос робився на останньому слові.

Цікаво, що місцевий патріотизм Н.Махна час від часу вистав до патріотизму національного. Опинившись весною 1918

р. в Росії, він докоряв В.Леніну за те, що більшовики називали Україну Півднем Росії [2, кн.2, с.132, 135]. У передмові до спогадів, написаній у розпал українізації 20-х років, Н.Махно недвозначно висловлює симпатії цьому процесу. Прочитуємо промовисті рядки: «Про одне лише доводиться пожалкувати мені, випускаючи цей нарис у світ: це – що він виходить не в Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком йде до повного визначення своєї індивідуальної самобутності і це було б важливо. Але в тому, що я не можу видати своїх нотаток на мові свого народу, провина не моя, а тих умов, в яких я знаходжусь». [2, кн. 1, с.6].

Все це, звичайно, не знімає «заслуг» Н.Махна у справі руйнування національної революції на Півдні України. Без Н.Махна її успіхи були б помітнішими. Із спогадів видно, як активно протидіяв Махно агітаційно-пропагандистській роботі прихильників Центральної Ради в Гуляйполі. Завершуючи спогади нарисом «Гуляйполе в російській революції» Н.Махно згадує перехід весною 1918 р. на сторону Центральної Ради деяких рот гуляйпільського батальйону, який відбувся за його відсутності [2, кн. 3, с. 182]. Якби військовий потенціал махновських формувань був би поставлений на службу справі національної революції, це стало б, на наш погляд, хоч і не вирішальним, проте все ж важливим позитивним чинником у боротьбі за Українську Державу. Феномен Н.Махна і махновщини – явище об'єктивне, яке відбивало складні реалії розстановки суспільно-політичних сил в тогочасній Україні. Н.Махно в добу Визвольних змагань 1917 – 1920 рр. відіграв ту ж роль, що І.Сірко в часи Руїни. Обидва стали виразниками прагнень тієї частини українських народних мас, які готові були платити і платили за свою волю потоками власної і чужої крові, але при цьому не піднялися до розуміння державницьких устремлень загальнонаціональних провідників. Результат отримали відомий: і в часи І.Сірка, і в часи Н.Махна.

Література:

1. Див., наприклад, Тимощук А.В. Анархо-комуністическіє формирова́ння Н.Махно (сентябрь 1917 – август 1921г.) – Симферополь, 1996.

2. Махно Нестор. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) – Париж, 1929; Книга 2. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 г.) – Париж, 1936; Книга 3. Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.) – Париж, 1937.

Рябов П.В.
(Москва)

МАХНО И МАХНОВСКОЕ ДВИЖЕНИЕ НА СТРАНИЦАХ СОВРЕМЕННЫХ РОССИЙСКИХ АНАРХИЧЕСКИХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ

Автор данного доклада с осени 1987 года активно участвует в анархическом движении России (СССР, СНГ), возродившемся в конце 80-х годов после длительного перерыва, и собрал обширный личный архив, в котором, в частности, представлены анархические периодические издания, издававшиеся в СССР (СНГ) в течение последнего десятилетия. Разумеется, этот архив далеко не полон, и все же он вполне представительное отражает современную российскую анархическую прессу. Вполне естественно, что возродившееся анархическое движение активно обращается к истории и к опыту махновского движения. Целью данного доклада является попытка предварительного обзора публикаций о Махно и махновщине в периодических изданиях современных продолжателей дела Н.И.Махно.

Тема «махновщины» с самого начала (то есть приблизительно с 1989 года) заняла почетное место на страницах анархической печати. Обширные и серьезные научные исследования соседствуют с небольшими популяризаторскими заметками, рецензиями на выходящие книги и международными свидетельствами. Крупнейший из специалистов России по истории махновского движения и, одновременно, один из активистов и теоретиков анархического движения в СССР (России) – Александр Шубин (защитивший кандидатскую диссертацию по истории российского анархизма начала века), является несомненным «пионером» и «лидером» в разработке махновской темы на страницах анархической периодики. Ему принадлежат наиболее фундаментальные и многочисленные работы по данному вопросу, напечатанные как в официальных, так и в «неформальных» изданиях. Однако и многочисленные авторы-анархисты в Харькове, Москве, Донецке, Питере неоднократно обращались к этой теме. Перечислим и кратко охарактеризуем основные издания и публикации, относящиеся к нашему вопросу.

Наиболее авторитетное, известное и массовое анархическое издание в СССР – журнал «Община», регулярно выходивший в 1987 – 1990 годах и фактически объединивший вокруг себя возникающие анархические группы, многократно обращался к теме махновского движения. «Община» № 26 (январь 1989

г.) обращение редакции по поводу отмечания столетия со дня рождения Н.И.Махно; «Община» №№ 33 и 34 (лето 1989 г.) – обшпирная обобщающая статья А.Шубина «Махновское движение»; № 38 (ноябрь – декабрь 1989 г.) – подробное описание конференции КАС (Конференция анархо-синдикалистов) в Запорожье, посвященной 100-летию Махно; № 43 (июнь 1990 г.) – статья В.Литвинова «Нераскрытая тайна «дневника жены Махно» (ставящая под сомнение подлинность этого документа); № 48 (ноябрь 1992 г.) – критическая рецензия А.Шубина «Еще одна ложь о Махно», посвященная книге В.Волковинского «Махно и его крах». В других номерах «Общины» печатались также резолюции махновского движения.

Укажем еще на три анархических издания, выходивших в Москве. Первое – газета КАС «Воля» (выходила в 1989 – 1990 и в 1994 – 1995 годах) в своем № 2 в рубрике «Портреты анархистов» напечатали биографическую статью А.Шубина о Махно. Второе – журнал «Вуглускра» (выходил в 1993 – 1995 годах) – напечатал в первом номере статью «Человек, который знал ответ», принадлежащую автору данного доклада, в популярной форме рассказывающую о махновщине. В том же номере «Вуглускра» был напечатан отрывок из воспоминаний Н.И.Махно. Наконец, новый анархический журнал «Утопия», первый номер которого вышел летом 1998 года, также обращается к той же теме, публикуя рецензию Ивана Помидорова на книгу В.Голованова «Тачанки с Юга».

Выходящее в Западной Сибири анархическое издание «Голос Труда» в № 2 /15 (Осень–зима 1997 г.) перепечатало махновский документ: «Кто такие махновцы и за что они борются?»

Молодежное анархическое издание «Веселый Роджер» (издавалось в 1993 году в Твери, Питере, Минске и Казани) в № 2 напечатало статью двоюродного внука Н.И.Махно Виктора Яланского «Советский коммунар Нестор Махно», рассказывающую о жене Махно.

Значительное место махновскому движению уделяет социально-революционное обозрение «Анархия», издаваемое федерацией анархистов Донбасса. В № 1 «Анархии» (без года, предположительно, 1993 – 1994 гг.) напечатаны биография Махно, статья Махно «Гуляй-Поле в Русской Революции» и «Декларация революционно-повстанческой армии Украины (махновцев)». А в № 2 «Анархии» (1996 г.) напечатан отрывок из книги Н.Аршинова.

Особняком в этом ряду стоят питерская анархическая газета «Новый свет», в которой регулярно печатается автор под псевдонимом Щусь (позаимствованным у одного из самых прославленных махновских командиров), и московское издание Инициативы революционных анархистов «Черная звезда», напечатавшее в № 1 /8/ за 1994 год рассказ Дениса Пузырева

«Батько Махно на елке у ребят». Здесь отчетливо видна тенденция уже к непростому научному изучению достижений и ошибок махновщины и не к популяризации ее идей и программы, но заметна попытка художественно-культурного творчества на ее основе, попытка непосредственного «наведения мостов» между прошлым и настоящим анархическим движением.

Разумеется, приведенный перечень далеко не полон. Разумеется, следует иметь в виду, что многие современные анархисты СССР (СНГ) публиковали многочисленные материалы о махновском движении и в официальных изданиях, а запорожские анархисты, создав собственное издательство, сумели даже выпустить в свет две важные книги о Махно: «Историю махновского движения» П.Аршинова и «Тачанки с Юга» В.Голованова. В рамках этого небольшого выступления нет возможности останавливаться на основных оценках и выводах, которые сегодняшние анархисты делают в отношении махновщины. И все же даже приведенного перечня достаточно, чтобы сделать однозначный вывод: махновское движение, его героический пафос, вдохновляющий пример анархического «строительства», практический опыт, идейные установки продолжают оставаться актуальными для современного анархического движения России и Украины – привлекая к себе внимание, выступая как аргумент в теоретических дискуссиях и как объект самого пристального анализа. В свою очередь участники современного анархического движения вносят большой вклад в изучение махновского повстанческого движения.

Скрипник О.В.
(Київ)

ЗА ЗОЛОТОМ НЕСТОРА МАХНА

Ні амністії, ні золото, ніщо не могло врятувати махновців і махновщину від загибелі. Адже їхні вчияки, плани і помисли, навіть ще до того, як вони з оголеними шаблями опинилися проти червоноармійських полків, не були співзвучними з принципами диктатури пролетаріату. Тому самі махновці були приречені на гоніння, а махновщина, як явище – на цілковите знищення.

У художній літературі, дослідженнях істориків та науковців дуже мало згадується про цей період – після серпня 1921 року, коли невеликий загін на чолі з Махном перейшов українськорумунський кордон і більше на території України не повертався. В Державному архіві Служби безпеки України збереглися нечисленні скупі документальні матеріали, за якими сьогодні

можна прослідкувати подальшу долю учасників тих подій. Здебільшого ця доля була трагічною.

Нестор Махно, з пригодами діставшись до Парижа, згодом дійшов висновку, що жоден з емігрантських осередків його не визнає і не підпускає близько до себе. Лише моральна підтримка та матеріальна допомога анархістів різних країн, а найбільше – російських і французьких, дає йому змогу підлікуватися, зводити кінці з кінцями, годувати сім'ю і працювати над спогадами. Але для цього долею йому було відгучено небагато часу. Він встигає опублікувати лише першу книжку і в 1934 році помирає. Дві наступних книги спогадів вийшли вже після його смерті.

Як і його бойові товариші, Махно, перебуваючи в еміграції, не раз думав над можливістю повернення на батьківщину. Та щоразу відкидав подібні варіанти, як нереальні. «Я был бы очень рад, если бы это можно было, – писав він у листі до Івана Лепетченка. – Для меня это невозможно. Я не знаю, какие гарантии могут быть тому, что моя свобода и жизнь будут неприкосновенными». Він до кінця днів своїх так і не зміг звикнути й пристосуватися до чужих звичаїв, порядків, умов життя. Його вільнолюбна й бунтівна натура, що зросла в степах Дикого Поля, прагнула іншого, але не знаходила. «Страны Западной Европы гниют в своем зловонном буржуазном болоте. И жить в них мне с моим революционным темпераментом тяжело». – писав він в іншому листі до свого колишнього ад'ютанта.

Більшість із соратників Махна, які разом з ним втекли від переслідування червоної кінноти до Румунії, так і залишилися доживати решту своїх днів за кордоном. Дехто, не витримавши тяжкого і нужденного життя на чужині, повернувся на батьківщину. Але вони й тут не знайшли щастя і спокою.

Органи ГПУ–НКВД, виконуючи волю партії, рішуче і послідовно займалися знищенням махновщини як явища. В інформаційно-циркулярному листі ОГПУ № 34 «Про анархістів» зазначалося: «Особое внимание должно быть уделено борьбе с остатками махновщины на Украине. Нужна систематическая работа по выявлению бывших кадров махновской армии, по освещению их антисоветской деятельности в настоящий период и по изъятию тех элементов, которые являются организаторами анархо-кулацких групп ка селе». У листі розповідалося про ліквідацію в 1928 році маріупольської групи, яку очолював відомий анархо-махновець Буданов – колишній член революційної військової ради Повстанської армії, дніпропетровської групи в Межівському районі, до якої входив колишній член реввійськради махновської армії Іван Чорнокнижний, одеської та інших груп.

Неодноразово розроблювалися плани, метою яких було виманити Махна на радянську територію і вже тут його судити за всіма законами революційного часу. Для більшовицьких вождів він і за кордоном становив загрозу. Проте це не вдалося. Зате репресивна машина відігралася на його односторонніх і бойових товаришах, безжалісно згодом пройшовшись по них.

Незважаючи на те, що громадянська війна давно закінчилася, у 1937 році багатьом згадали старі «гріхи». Був заарештований і розстріляний колишній начальник штабу повстанської армії Віктор Білаш, така ж доля спіткала начальника постачання армії Григорія Сергієнка, якого звинуватили у шпигунстві на користь Польщі. Як румунський і англійський шпигун у 1938 році був розстріляний Лев Зіньковський-Задов, який до цього вірою і правдою 13 років служив у органах ГПУ–НКВД, не раз заохочувався начальством за сумлінну роботу. У 1931 та 1935 роках органами НКВД заарештовувався Іван Лепетченко. Подальша його доля невідома. Як неблагонадійного і колишнього активного махновця на початку війни 1941 року було заарештовано і засуджено до 10 років ув'язнення Андрія Скомського. Сліди його губляться в Уфимській в'язниці.

Гуляйпільський та навколишні райони у тридцяті роки давали змогу репресивним органам виконувати й перевиконувати плани по викриттю «ворогів народу». Адже у махновській армії служили тисячі, навіть десятки тисяч чоловік. Як наслідок, багато з них у роки тоталітаризму потрапили до списків неблагонадійних. Так звану контрреволюційну підпільну махновську організацію було викрито на хуторі Зелений Гай Чернігівського району Запорізької області. За сфабрикованою кримінальною справою заарештовано 22 чоловіки, з них розстріляно 7: Антоника Пантелія Гнатовича, Дуку Онисима Яковича, Копила Юхима Івановича, Петренка Василя Трохимовича, Тарана Івана Івановича, Єрмоленка Семена Євменовича, Сипливого Дмитра Івановича. (ДА СБУ, 2* О УСБУ в Запорізькій області, справа № П 4538).

Протягом лютого–березня 1938 року Гуляйпільським райвідділом НКВД було заарештовано 40 колишніх махновців. У звинувачувальному висновку і постанові трійки УНКВД по Дніпропетровській області зазначалося, що всіх їх визнано винними в тому, що були учасниками Гуляйпільського військово-махновського контрреволюційного повстанського полку, який ставив за мету збройну боротьбу шляхом організації повстання проти радянської влади, здійснювали антирадянську агітацію, готували диверсійні акти на державних та колгоспних об'єктах і терористичні акти проти сільських активістів, комуністів і комсомольців. Незважаючи на те, що ніяких доказів

«контрреволюційної» діяльності знайти не вдалося, всіх їх було розстріляно і лише в 1959 році посмертно реабілітовано. (ДА СБУ, УСБУ в Запорізькій області, справа № П 5124).

Ще перебуваючи в Польщі у 1924 році, Махно передбачав, що більшовики, рано чи пізно, все ж зведуть з ними рахунки. Його слова були пророчими. Але тоді до трагічної розв'язки залишалося ще багато часу. Кожен, як міг, влаштував своє життя, намічав плани, радів бодай найскупішій звісточці від товаришів, чим міг, намагався допомогти, поділитися успіхами й печаллями. Про це красномовно свідчать листи, яких так мало збереглося, в основному, в архівах органів держбезпеки, протоколи допитів, а також спогади, пояснення, відповіді на питання, які колишні махновці власноручно писали, перебуваючи з різних причин у приміщеннях ГПУ–НКВД.

Зазначені матеріали публікуються вперше із збереженням авторського стилю, мови оригіналу і з мінімальними поправками.

Тимошук О.В.
(Сімферополь)

АНАРХО-КОМУНІСТ Н. МАХНО В 1917–1918 РР.: СЕЛЯНСЬКИЙ ЗАХИСНИК ЧИ КРИМІНАЛЬНИЙ ЗЛОЧИНЕЦЬ?

Шлях Нестора Махна у революцію, як і деяких інших членів найбільш радикальних політичних партій Російської імперії починався з відвертих кримінальних дій, що мотивувалися потребою набуття партійних коштів та терором як засобом боротьби з представниками самодержавної влади. Здебільшого подібна революційна «романтика» ставала для таких молодиків життєвою необхідністю і вигідним ремеслом для задоволення власних потреб, які надійно маскувалися політичними гаслами.

Після усунення з престолу Миколи II партійці-бойовики, які пройшли школу царської каторги, залишилися без звичайної роботи. Приводом для поновлення активної військово-революційної діяльності став корніловський заколот у вересні 1917 р., коли Тимчасовий уряд був примушений кинути заклик про «захист революції». Відразу ж почали створюватися за аналогічним зразком загони червоної і чорної гвардії, які нерідко мали й спільні керівні органи. Так анархо-більшовицьке військове бюро в Катеринославі очолював анархіст з

Гуляйполя В.Куриленко – у майбутньому відомий польовий командир махновського війська (1, С. 178). У вересні–жовтні, не відчувачи серйозного опору з боку місцевої міліції, гуляйпільські чорногвардійці під проводом свого ватажка Махна почали затверджувати «радянську» владу. Вони вбили поміщика Класена, пограбували його садибу і утворили «зразкову комуну анархістів», в якій, на думку В. Волковинського, не стільки працювали, скільки займалися пияцтвом (2, С. 31). Спроба Олександрівського повітового комісара Тимчасового уряду Михна протидіяти бешкетам махновців закінчилася невдало. Присланого для притягнення їх до кримінальної відповідальності агента з особливих доручень чорногвардійці вигнали під загрозою вбивства. Сам Махно так згадував про ці події: «Міліція в Гуляйполі виконувала роль розсильних, а не поліцейських. Після цього до нас більше не надходило ніяких наказів і не надсилалося урядовців з повіту» (3, С. 66). Після жовтневого перевороту чорногвардійські загони М.Никифорової і Н.Махна стали підпорядковуватися нарком Радянської Росії по боротьбі з контрреволюцією на Півдні В. Антонову-Овсієнко, від якого безпосередньо отримували кошти на військово-організаційні потреби. Збереглася записка про отримання Никифоровою 11 грудня 1917 р., у день прибуття наркома до Харкова, авансу від нього на суму 200 крб. (4, Ф. 3440, Оп.1, Спр.5, Арк. 4–5). Анархо-комуністичні формування були найбільш радикальними загонами у затвердженні військовими засобами радянської влади в Україні. В організації терору на початку 1918 р. вони навіть випереджали більшовиків. Надзвичайний комісар Раднаркому Росії С. Орджонікідзе, який в цей час знаходився на Катеринославщині, повідомляв Антонова-Овсієнка: «Никифорова в Олександрівську наробила справ, треба негайно її забрати звідти» (5, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 160, Арк. 43).

Таким чином, отримання анархо-комуністичними загонами у лютому 1918 р. статусу червоноармійських частин стало наслідком усталених військових зв'язків більшовиків і анархістів. Військовим контингентом гуляйпільського червоного полку, за свідченням О. Чубенка, найближчого соратника Махна, стали 5000 демобілізованих солдатів старої російської армії (5, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 153, Арк. 4). Махно у своїх споминах сповіщає про дещо іншу чисельність частини. У березні 1918 р. полк складався з шести рот по 200–300 чол. кожна, національної єврейської роти і кавалерійського загону в декілька сотень чоловік. Також були сформовані санітарні загони і підготовлені приміщення під шпиталь (3, С. 198). Озброєння в полку було різноманітним: російська гвинтівка Мосіна, револьвери системи Наган, німецька і австрійська трофейна зброя. Від Антонова-Овсієнка було отримано 6 гармат, 12 вагонів сна-

рядів, 5 вагонів гвинтівок і вагон набоїв до них (5, Ф.5, Оп. 1, Спр. 153, Арк. 5). Командиром полку став колишній царський офіцер О.Волох, начальником військового польового штабу і комісаром – Н. Махно (6, С. 23).

Антонов-Овсієнко, призначений Леніним на посаду головнокомандуючого збройними силами «південних» радянських республік, пов'язував з полками типу гуляйпільського великі надії у боротьбі проти австро-німецьких і українських військ і доручав анархо-комуністам відповідальні завдання. Так, на Никифорову покладалося сформувати у степовій Україні кавалерійські частини Червоної Армії. Збереглася позначка в його касовій книзі: «Никифоровій – начальнику кавалерії Таврійської і Херсонської губернії – 5 тисяч карбованців» (4, Ф. 3440, Оп.1, Спр. 5, Арк. 7–8).

Але надії червоного головнокомандуючого не здійснилися. Анархо-більшовицькі формування були зняті РКП(б) у проведенні військово-комуністичної політики Леніна і Троцького. Вони збирали з заможного населення контрибуції, продрозверстку, розправлялися з своїми ідейними супротивниками. В результаті військо Антонова-Овсієнка швидко розкладалося, втрачало боєздатність. Знаменська бойова ділянка радянських військ розвалилася ще до підходу австро-німецьких і українських частин. Обурені грабунками і насильством загонів Беленковича (командуючий південною резервною групою військ Антонова-Овсієнка) і Никифорової мешканці Єлісаветграда і конкери вигнали їх з міста, захопивши багато полонених і дві гармати (7, С. 173). Начальник бойової ділянки М. Коляденко доповідав Антонову-Овсієнку, що Беленкович і Никифорова «ледь винесли з Єлісаветграда ноги». Лише загону Сіверса, що надійшов на допомогу (600 чол.) і бронепоезду Полупанова вдалося «заспокоїти» єлісаветградців (8, Т. 2, С. 65, 67–68).

Те ж саме відчув і Махно, полк якого входив до складу 2-ї революційної армії Антонова. Вона була сформована з місцевих анархо-більшовицьких загонів і закривала катеринославський напрямок. Махнові було доручено обороняти Чаплине, північніше Гуляйполя. Але несподівано особовий склад полку відмовився виступати на фронт і 15 квітня 1918 р. під командуванням колишніх офіцерів підняв повстання, визнав владу Центральної Ради. Для придушення заколотників Антонов-Овсієнко відправив бронепоезд Беленковича, який вчасно встиг до Гуляйполя і відкрив по повстанцях нищівний вогонь. Як писав згодом Антонов, тільки завдяки цій підтримці «Махнові з 80 кавалеристами вдалось прорватися до нашого бронепоезду» (8, Т. 2, С. 229). Соромлячись цього ганебного факту з своєї біографії, Махно стверджував, що будімото події розгорталися за його відсутністю в Гуляйполі (3, С. 205).

За словами свідків, відступ анархо-більшовицьких сил з території України в кінці квітня 1918 р. був панічним. Станції Нижньодніпровськ, Синельникове, Роздори, Чаплине були забиті ешелонами з повністю деморалізованими радянськими військами. Відступаючи, вони подекуди знущалися над залізничною адміністрацією (9, С. 204). «Ці знамениті війська, які захищали Катеринославщину, були дійсно «авангардом» і втекли першими», – згадував відомий діяч РКП(б) С.Гопнер (10, С. 209).

За зізнанням самого Махна, після втечі з Гуляйполя він знаходився у глибокій депресії і з невеличкою купкою друзів відступив у червоноармійських ешелонах в Ростов, Царицин, а потім подався до Москви (3, С. 207). Деякі сучасні дослідники вважають, що у липні 1918 р. він повернувся до Гуляйполя за власною ініціативою (11, С. 36). Але його тривала бесіда з Леніним і Свердловим у травні 1918 р., під час прийому в Кремлі, заява Леніна про те, що шляхи більшовиків збігаються з такими анархістами, як Махно (12, С. 211), свідчать про інше. Для більшовицьких лідерів головним була антигетьманська спрямованість особи і вони використовували всяку можливість для розгортання підривної роботи проти української незалежності, бо розглядали Україну як невід'ємну частинку спільної комуністичної держави і плацдарм для розгортання близької світової революції.

Тому 29 червня 1918 р. Махно виїхав зі столиці РРФСР як один з агентів РКП(б), які масово направлялися тоді у службове відрядження для організації українського підпілля. В Курську, де знаходився більшовицький центр з організації боротьби з гетьманом Скоропадським, він затримався майже на місяць, зустрівся з О. Чубенком, співником по чорній гвардії. За вказівкою керівників РКП(б) гуляйпільські анархо-комуністи отримали від голови Закордонного бюро ЦК КП(б)У В.Затонського фальшиві документи на імена російських офіцерів, що втікають від більшовицького терору в Україну, і офіцерську форму (13, С. 32). 21 липня вони були переправлені через демаркаційну лінію у Белгороді. Тут, у міському готелі «Бельвю», діяв переправний пункт, де від'їжджаючи отримували останній інструктаж, явочні адреси і паролі від члена ЦК КП(б)У М. Скрипника (14, С. 225–226). 25 липня підпілля досягли Гуляйполя, де зустрілися зі своїми співниками по експропріаціях 1917 року С. Марченком, братами Олексієм і Семеном Каретниковими, Паньком і Захаром Гусарами (2, С. 44).

Влітку 1918 р. охоронний апарат гетьмана за допомогою австро-німецьких військ ще контролював становище в Україні. Селянське повстання у червні–липні в Таращанському і Звенигородському повітах Київщини, загальноукраїнський страйк залізничників в липні–серпні було придушено. Тому анархо-

комуністичний гурт Махна здійснював лише окремі терористичні акти проти службовців Державної Варти, урядовців гетьманської адміністрації, поміщиків, заможних хуторян і німецьких колоністів. Спроба залучити до боротьби з вартою українських гайдамаків «синежупанників», загін яких у кількості близько 300 чол. переховувався на дніпровських островах у районі Звонецької Вовниги, коло Олександрівська, виявилася невдалою. Українські козаки, як згадував Махно, незважаючи на «більшовицькі настрої», не пішли за анархо-комуністами (15, С. 36).

Про перші бойові операції Махна після повернення його в Гуляйполе залишилися свідчення лише романтично-легендарного характеру. Більшість дослідників схиляється до думки, що на початку серпня Махно, Чубенко, Марченко і С. Каретников здійснили наскок на найближчу економію Резнікова, де захопили 7 гвинтівков, револьвер, 7 коней і 2 сідла. Експропріація ошадної каси в селі Жеребець Гуляйпольської волості дала 38 тис. крб., на які було куплено кулемет американської системи Кольт, револьвер і інша зброя (16, С. 21). Враховуючи трофеї махновців, можна зробити припущення, що їх жертвами стали члени так званих добровільних «хліборобських» загонів самооборони, які утворювалися в допомогу Державній Варті для забезпечення громадського спокою і порядку, захисту відновленої приватної власності. Вони утримувалися і озброювалися на кошти самих землевласників. Так, 7 липня Спілка земельних власників Олександрівського повіту виділила 100 тис. крб. на організацію такого загону (17, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 31, Арк. 9).

Діяльність добровільних збройних формувань, яка спочатку не мала нормативно-правових засад, а здебільшого викликала вороже ставлення не тільки у селян, що під час безвладдя грабували садиби землевласників. Так звані «каральні загони», які керувалися відчуттям помсти, «здатні лише без мети втрутитися населення». – доповідав 10 серпня гетьману Міністр внутрішніх справ І.Кістяківський (5, Ф.5, Оп.1, Спр.86, Арк.204). Гетьманський уряд намагався покласти край свавілля цих загонів і обмежити їх дії лише охороною громадського спокою та запобіганням антивладних виступів. У циркулярі за підписом директора Департаменту Державної Варти П.Акермана від 16 липня 1918 р. до губернських старостів і міських отаманів, посилаються на наказ Товариша МВС, приписувалося «з'ясувати і доповісти: 1) які в губернії існують збройні команди і загони; 2) як і ким вони сформовані; 3) на які кошти вони утримуються; 4) яке їх відношення до місцевої адміністративної влади; 5) чи бажано їх подальше існування» (17, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 22, Арк. 2). Після відповідних доповідей з місць з'явився циркуляр І.Кістяківського від 13

серпня, який офіційно дозволяв формувати хліборобські загони самоохорони (17, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 31, Арк. 34).

Захопивши зброю, махновці почали роботи бандитські напади на невеликі підрозділи і окремих військових та вартових. У зведенні від 8 серпня про стан Східної армії Австро-Угорщини йдеться про напад кінного гурта біля Федорівки (зараз Чубарівка) Олександрівського повіту на прямуючих до Полог офіцерів. Були вбиті австрійський поручник Мантис і його ординарець жовнір 41 піхотного полку Шепота. Український капітан Пологовський та його ординарець зазнали важких поранень і були пограбовані (5, Ф.5, Оп.1, Спр.114, Арк.194; Спр.86, Арк.202). Знайти злочинців і покарати не вдалося. 16 серпня на австро-угорський патруль, який вислали для проведення слідства, було здійснено напад. Чисельність нападаючих складала близько сорока чоловік з одним кулеметом (5, Ф.5, Оп.1, Спр.86, Арк.219). Акція приписувалася більшовикам, під цим означенням окупаційне командування здебільшого поєднувало всю політичну опозицію гетьманському режиму. Безпосередньо ж терористичних груп у районі Пологи-Гуляйполе більшовики не мали, напевно, що наскок здійснили анархісти-махновці.

Протягом серпня – першої половини вересня активізувати свою діяльність махновцям не вдавалося. У доповіді Катеринославського губернського старости до МВС від 31 серпня не зазначалося випадків розбійних пограбувань і вбивств в Олександрівському повіті, тоді як у Павлоградському такі факти мали місце (5, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 114, Арк. 23–24). За спогадами Махна, в цей час його група рейдувала у межах Олександрівщини.

Загін Махна дав знати про себе лише 25 вересня черговим нападом між Гуляйполем і Федорівкою на слідчу групу, що розшукувала злочинця, який скоїв вбивство у цій місцевості. Слідчий окружного суду, урядовець варти і три козаки охоронної сотні були вбиті махновцями. В той же день ватага чисельністю 13 чоловік зробила напад на піхотинців української армії, які їхали до Гуляйполя. На відміну від перших потерпілих, українських вояків лише пограбували, відібрали шинелі і кашкети, забезпечили агітаційним матеріалом і відпустили (5, Ф.5, Оп.1, Спр.88, Арк.162). 27 вересня 1918 р. Олександрівська міська газета «Зоря» повідомила про злочинні дії у повіті бандитської ватаги кількістю 20–30 чоловік, озброєних гвинтівками, кулеметами і вибухівкою, яка видавала себе за козаків резервної сотні повітового старости. Мова йшла про вбивство 12 осіб: поміщиці Гесиної, начальника Лукашеле-Бразолівської волосної варти Іванова, трьох офіцерів і двох козаків, гуляйпільського волосного старости Чебіряка, вартового Манько і трьох австрійських вояків.

Розбійницькі напади махновців примусили місцеву владу до відповідних дій. Загальне керівництво операцією по розшуку злочинців здійснював Олександрівський повітовий староста І. Богослов, який періодично звітував про запобіжні заходи Катеринославському губернському старості І. Чернікову (17, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 24а, Арк. 11–12). До пошуків ватаги Махна спочатку було залучено урядовців освідомчого і карно-розшукового відділів повітової варти, резервну кінну сотню повітового старости, а потім і каральні австро-угорські загони. Згідно з інструкцією МВС від 1 серпня, губернським старостам і міським отаманам вони були повинні в разі виникнення у підлеглий місцевості бешкетів і антивладних виступів негайно сповістити про це комендантів місцевих німецьких і австро-угорських залог. Після цього загальне керівництво усуненням бешкетів переходило до представників командування окупаційних військ, а всі урядовці варти зобов'язані були чинити всебічне сприяння і повністю підкорятися розпорядженням військового командування союзників (17, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 22, Арк. 8).

Після збройної сутички австрійського підрозділу чисельністю 22–25 чол. з махновцями біля хутору Марфополь сюди в останніх числах вересня прибув каральний загін. Селяни били помполами, на мешканців наклали контрибуцію в 60 тис. крб., а господарів будинку, які приймали Махна і Марченка, розстріляли. Але спіймати Махна було неможливо, його загін маневрував із села в село і здійснював зухвалі напади на замощних. На їх чорному прапорі з одного боку було написано «страшна смерть буржуям», а з другого — «веселе життя біднякам» (11, с. 41–42). З регулярними австро-німецькими військами вести на рівних бойові дії махновці не могли і частіше просто тікали з маршруту їх пересування. А от підрозділам варти і загонам самооборони вони завдавали відчутних втрат. 16 жовтня вони зненацька напали на розташовану в цей час у Гуляйполі повітову резервну сотню. Нищівний кулеметний вогонь з трьох кінців села примусив вартових здатися у полон. У спогадах про цей бій Махно говорить, що переміг дві угорські роти і 80 чол. варти (15, С. 78). Але в телеграмі Катеринославського губернського старости до МВС вказано, що австро-угорських частин не було в селі, а ватага «чисельністю 200 чол., озброєна 4 кулеметами та іншою зброєю, вступила в бій з вартою і самоохороною» (5, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 250, Арк. 1). Про це свідчать і вказані Чубенком трофеї — 83 полонених, 20 коней, 3 кулемети, 12 кулеметних стрічок і бричка набойів (5, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 153, Арк. 13). У разі перемоги над угорцями трофеї були б значнішими.

З підходом до Гуляйполя 19 жовтня австро-угорських частин махновці втекли з села. Вони здійснили свій перший

рейд в район Юзове–Маріуполь. На шляху до села Дібрівка махновський загін відібрав у замощних селян декілька бричок і кавалерійські сідла, кулемет та іншу зброю. Поміщиків знищували разом з їх маєтками. У Дібрівці сталося об'єднання загону з бойовиками колишнього чорногвардійця Ф. Щуся. За рахунок місцевих добровольців загальні сили Махна і Щуся зросли до 1500 чол., з яких три четвертини не мали зброї. «Беззбройних ставили тільки на облік, — згадував Махно, — але не зараховували в діючий загін» (15, С. 78). У навколишніх селах було відновлено «радянську» владу. Але через три дні австрійці атакували село і махновцям довелося під гарматним обстрілом тікати до лісу. Австрійське командування кинуло батальйон піхоти на село, а 200–300 кавалеристів в обхват лісу. З Дібрівського, Велико-Янисельського районів надходили хліборобські загони самооборони, Державної Варти і озброєні німецькі колоністи. Махновцям вдалося організувати загороджувальний рупнично-кулеметний вогонь і відступити з невеликим загonom у напрямку с. Гаврилівка (15, С. 80–81).

Дібрівський бій був єдиною значною бойовою операцією Махна проти австро-угорських частин. Він програв цей бій з великими людськими втратами, але виявив уміння вислизати від супротивника. Після Дібрівки решта махновців вирушила на німецькі колонії Червоний кут і Фесунівські хутори, спустошила їх і швидко перемістилася у Маріупольський повіт. Тут протягом тижня Махно відібрав у німецьких колоністів і замощних хуторян багато гвинтівок, холодної зброї, 500 тис. крб. На початку листопада він повернув у бік Гуляйполя і за 40 верст від своєї «столиці» під містечком Старий Керменчик наштотхнувся на загін варти, почав бій і захопив 3 кулемети і багато гвинтівок. Але біля с. Тимирівка махновці були оточені австрійськими частинами. З 350 вояків загону Махна загинуло 170 (2, С. 40–44).

Від жорстокої поразки Махно зміг відійти тільки після евакуації австро-угорських військ. Він здійснив новий рейд через «куркульські» хутори і німецькі колонії в Лукашеве–Бразолівське–Різдв'янському районі Олександрівського повіту і ніхто вже не міг завадити їх спустошенню. 13 листопада з залізничної станції Софіївка повідомляли у Катеринослав: «Більшовицькі ватаги Махна чисельністю приблизно 300 чол. насуваються з боку села Заливного на село Лукашеве Олександрівського повіту, яке у 12 верстах залізничного сполучення від Софіївки, куди прибуло близько 200 чоловік біженців, серед них є поранені, ватага на своєму шляху вбиває, спалює. Припускається, що ватага просувається на захід» (17, Ф. 1216, Оп. 1, Арк. 102).

Об'єктом пограбування для махновців в цей час стала залізниця. Залізнична варта Катеринославського залізничного

району і підрозділи залізнично-технічних військ під командуванням генерала О. Осецького не могли успішно протидіяти навмисним аваріям поїздів. В умовах відносно малочисельності залізничної варті, коли її організаційно-штатна структура передбачала призначення на посади вартових з рахунку один на 7 верст залізничної колії (17, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 12, Арк. 45), в рідконаселених степових районах України залізниця ставала легкою здобиччю зловмисників. В ніч на 11 листопада махновці зупинили між ст. Гайчур і Гуляйполе поїзд №3, пада махновці зупинили між ст. Гайчур і Гуляйполе поїзд №3, який прямував з Бердянська. Було пограбовано на 52839 крб. залізничного скарбника, а супроводжуючих його трьох офіцерів і двох козаків залізничної охорони – розстріляли (5, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 243, Арк. 2). Через декілька днів на 495 верст Катеринославської залізниці був зроблений напад на німецький ешелон №506. Але німецькі матроси, які там знаходилися, відбили напад махновців. Тоді бандити назустріч ешелону з боку ст. Новогупаловка пустили паровоз від поїзда №506. Внаслідок зіткнення локомотивів загинув машиніст поїзда №506 і 2 німецьких матроси, 3 вагони зійшли з рейок (17, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 43, Арк. 72).

З підписанням гетьманом 14 листопада грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією і початком повстання Директорії проти нього процес руйнації державно-правових засад гетьманської влади набув незворотнього характеру, що з успіхом використовував Махно. 18 листопада Катеринославський губернський староста доповідав у Департамент варті: «Загони ватаги Махна в околицях Олександрівського повіту грабують, вбивають. Загін бандитів сто чоловік у Василівці Павлоградського повіту мав перестрілку з вартою, вбито 2, поранено 2 вартових. На підступі до Терновки, біля Славгорода, загін вартових у 5 чоловік наптовхнувся на головні сили Махна до 600 чоловік. Почалася перестрілка, варта без втрат відступила на Синельникове для охорони цього району. Ватаги Махна кожночасно зростають, зайняли Василівку, Мар'ївку, Олексіївку Павлоградського повіту, частина переправилася через Дніпро і загрожує Катеринославу. У Мар'їуполі, повіті становить серйозне, ватаги бешкетують, варта примушена була покинути більшість своїх пунктів, старші агенти покинули станцію Волноваха. Скрізь у губернії вживаються заходи по боротьбі з бандитами, але місцевими силами ліквідувати зростаючі ватаги не вбачається можливим, прошу допомоги» (5, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 250, Арк. 2).

20 листопада Махно захопив с. Жеребець, а наступного дня надовго повернувся до Гуляйполя. Тут було утворено військово-революційний штаб, який передбачав можливу загрозу з боку гетьманських формувань і окупаційних військ і тому розподілив район оборони навкруги села на 3 ділянки: Цареконстантинівську, Верхнього і Великого Токмака, Грив-

шинську (15, С. 167). Радянська історіографія навмисно приховувала роль махновців в затвердженні наприкінці 1918 р. комуністичної влади на Гуляйпіллі. Відзначалося, що у селі в той час діяв волревком на чолі з місцевим ковалем Л. Коростильовим, який почав ліквідувати відношену гетьманом приватну власність на землю і реквізувати надлишки хліба у куркулів (18, С. 293). Насправді ж це «реформування» здійснював військово-революційний штаб Махна, до якого також входив і представник більшовиків.

На початку грудня до Гуляйполя завітали члени Катеринославського більшовицького військово-революційного комітету Г. Колос і І. Максименко, які досягли угоди з Махном про спільні бойові дії проти Директорії і Добровольчої армії (19, С. 24). Це свідчить про те, що відтепер без підтримки австро-німецьких військ уламки гетьманських озброєних формувань серйозної загрози для анархо-махновців не являли. За даними генерала Денікіна «на ростовському і кримському напрямках протягом грудня діяли об'єднані ватаги Махна силою в п'ять-шість тисяч» (20, С. 110). А катеринославська газета «Приднепровский край» 1 грудня 1918 р. навіть повідомила про 10 тис. «добре озброєних і споряджених вояків ватаги Махна», які відновили у Павлоградському повіті і Гуляйполі радянську владу. У цей час Махну вже підпорядковувалися загони В. Білаша, Т. Удовиченка, М. Фоменка, Ф. Гончаренка, В. Куриленка, які раніше діяли самостійно у Бердянському, Маріупольському, Олександрівському і Мелітопольському повітах (16, С. 23).

Махновські загони почали цілеспрямоване знищення гетьманських владних осередків. 10 грудня вони захопили ст. Чапливе (22), 12 грудня – Цареконстантинівку і Оріхове (6, С. 42). Скрізь махновці винищували поміщиків, їх майно розподіляли між собою, на німецьких колоністів наклали контрибуції, у заможних селян конфіскували для військових потреб коней, підводи, харчі, зброю. Господарства, де було більше п'яти коней, розкуркулювалися (2, 49). Свавільно до власника, безмотивні вбивства заможних, знущання над посадовими особами і рядовими службовцями гетьманських державних і цивільних установ анархо-комуністи ототожнювали з вищою правовою свободою, що дала їм революція.

Таким чином, наведені матеріали дозволяють стверджувати, що збройні формування Махна являли собою значну загрозу громадській безпеці, підривали підвалини правопорядку в Українській Державі. Їх дії слід розглядати як злочинні, а боротьбу українських підрозділів і союзного військового контингенту проти них правомірною. Від повного розгрому махновців врятувала революція в Австро-Угорщині і Німеччині, антигетьманське повстання Директорії і вторгнення на територію України радянських військ. Слід також зазначити, що в

ході знищення анархо-махновських бандитів гетьманська влада використовувала й засоби неправового характеру, під час яких страждали невинні люди.

Література:

1. Гонтарь. Воспоминания о красной гвардии // Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник восп. и стат. – Днепропетровск, 1927.
2. Волковинский В. Махно и его крах. – М., 1991.
3. Махно Н. Русская революция на Украине от марта 1917 по апрель 1918. – Париж, 1929.
4. Ростовський обласний державний архів (Російська Федерація).
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
6. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К., 1993.
7. Лантух. Разоружение белых казаков и б... с немцами // Борьба за Советы на Екатеринославщине.
8. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. В 4 т. – М., Л., 1928–1933.
9. Кошелев С. Как мы отступали // Борьба за Советы на Екатеринославщине.
10. Гопнер С. Отклики на Брестский мир и последние дни Советов на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине.
11. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1992.
12. Политические деятели России. 1917. Биографический словарь. М., 1993.
13. Махно Н. Под ударами контрреволюции, апрель-июнь 1918. – Париж, 1936.
14. Ризоль И. Борьба с гетьманом в подполье // Борьба за Советы на Екатеринославщине.
15. Махно Н. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.). – Париж, 1937.
16. Руднев В. Махновщина. – Х., 1928.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
18. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981.
19. Колос Г. Заметки о подполье и вооруженной борьбе. – Днепропетровск, 1927.
20. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1993. – №10.

Чоп В.М.
(Запоріжжя)

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

Анархістська думка XIX ст. надавала національному питанню другорядного значення. Воно мало вирішитися після ліквідації держави в умовах безкласового суспільства, де буржуазія втратить можливість пригноблювати трудящих, граючи на їх національних почуттях. Лише на початку XX ст. в середовищі анархістів виникла течія, очолена П. Кропоткіним та М. Раєвським, які вважали, що національне питання вимагає більшої уваги. Загалом їм не вдалося належно вкоренити свою точку зору серед однодумців, що вважали націоналізм (в розумінні ідеї побудови національної держави) буржуазною ідеєю і ще однією перешкодою на шляху революції.

Анархісти були дуже активні на Україні в 1905–1910 рр., але їх організації концентрувались здебільшого в русифікованих містах. Середовище анархістів не стало націоналістично російським, але було російським культурно, за світоглядом. Поряд з ними, саме в цей час, серед анархістів України виникли перші паростки течії, об'єднану ідеологію і політичну практику якої можна охарактеризувати як «український анархізм». Ці організації відрізнялись від інших виявами національної свідомості і своєю селянською специфікою [1]. До 1917 р. вони склали безперечну меншість, однак саме їх погляди отримали на Україні перспективу, доставши розвиток в ідеології махновського руху.

Традиційний стан взаємовідносин анархістів з націоналістами М. Неттлау свого часу вдало характеризував як «полярну протилежність» [2]. Перші прагнули до руйнації держави, другі до її негайної побудови. Автор підтримує позицію І. Мазепи [3], та F. Sysin [4], що фінальним моментом досягнення українцями національної самосвідомості в XX ст. стало загальне антигетьманське повстання 1918 р. Але в той час, коли на заході та півночі України воно виділось в державницьку форму, на півдні та сході повстанський рух викликав зовсім інший ефект. Принаймні до весни 1919 р. події на Запоріжжі являли собою ілюстрацію наведеного висновку. Ніяких виявів спільності між Н.Махно, зосередженому на задоволенні соціально-економічних вимог селянства, і «українством» непомітно. Останнє вважалось анархістами буржуазним рухом сільської інтелігенції і скоріше фактором політичної, ніж національної приналежності.

Для світогляду Н.Махна було характерним розуміння невід'ємності явищ «держави» і «капіталізму». Вважалось, що

вони не можуть існувати поодиноці. Різниця форм політичного режиму принципового значення не мала. Якщо метою проголошується побудова «держави», значить разом з нею побудується і «капіталізм». Набуваючи різноманітних форм, він у будь-якому випадку збереже свою сутність – експлуатацію людини на користь іншого, окремого капіталіста чи держави взагалі. В цьому контексті всі соціалістичні заклики УНР вважалися Н.Махно обманом народних мас, можливо несвідомим, але обманом. Нерішучість київського уряду в задоволенні селянських вимог, які Н.Махно вважав антикапіталістичними, певною мірою стверджували цю думку. Але головним, що обурило махновців, стали спроби УНР опертись на іноземну військову підтримку. Брестську угоду Н.Махно вважав зрадою як революції, так і всього українського народу, якому поновлення обмеженої окупаційним режимом української влади обійшлося жорстоким визиском економічних ресурсів. Подальші спроби Директорії укласти угоди з Антантою і Польщею трактувалися аналогічно. Впевненість, що саме політика Центральної Ради призвела до загибелі результатів перешкоду в стосунках махновців з петлюрівцями, аж до того часу, поки Н.Махно не дійшов висновку про існування для «вільного повстанства» ще більшої небезпеки у вигляді російських політичних режимів. Під час боротьби з денікінцями і більшовиками в 1919–1921 рр. антагонізм між українським анархізмом та націоналізмом іноді поступався місцем нейтралітету і тимчасовим альянсам.

Український характер махновського руху доводить комплекс проявів його національної самобутності. Їх ядром є традиції української військовості, такі як ідея загальної рівності та демократизму, на основі яких організаційно будувалися повстанські загоны. Про національну специфіку руху говорить також використання повстанцями традиційної української військової термінології. Наприклад, використання титулу «Батько», що став невід'ємною частиною ідентифікування повстанських командирів.

«Батько» – вища форма титулування отамана, коли він окрім чисто командних функцій ставав ще й вихователем своїх підлеглих. В цьому вбачають наслідок впливу поняття роду на традицію української військовості [5]. До того ж, з самого початку повстання Н.Махно був не просто «Батьком». 1 жовтня 1918 р. перед боєм за с. Дібрівку 30 повстанців, з подачі Ф.Щуся проголосили Н.Махна «Батьком», але не просто їхнього загону, а усього майбутнього повстанства. В разі невдачі всі вони розраховували полягти в бою, чим і було викликане таке подібне самозванство. Але фортуна була при-

хильна до них, і після перемоги Н.Махна, на загальному сході дібрівських селян за участю делегатів від сусідніх сіл, було одностайно затверджено «батьком всього революційного повстанства України» [6].

Махновська ідеологія визнавала існування української нації і користувалася термінами «Україна» та «українці», прихильно ставилася до впровадження шкільного навчання «материнською» мовою. Навіть махновська російськомовна преса часто друкувала матеріали на теми української історії та літератури. Починаючи з 1919 р. махновці самоідентифікували себе як українців. Це відбилося у назві їх військової організації – Революційна повстанська армія України. В ідеології руху існувала специфічна ідея української самостійності. Пропонувалася інакша форма реалізації народного суверенітету. Н.Махно стояв на позиціях самовизначення України як окремого економічного організму, розташованого на певній географічній території, на відміну від підходу до України як до географічної території, населеної людьми переважно української національності [7].

Події 1918–1921 рр. трактувалися Н.Махно не інакше як «Українська революція» [8]. Це процес, під час якого «російська революція на Україні» перетворилася на революцію «Українську». Восени 1919 р. було створено махновську українськомовну пресу у вигляді газет «Шлях до Волі» (Жатеринослав) та «Анархіст-Повстанець» (Полтава).

Національний склад махновців відомий виключно з книг російських анархістів П.Аршинова [9] та В.Воліна [10]. І хоча перевірка наведених даних сьогодні практично неможлива, немає належних підстав сумніватися в їх достовірності. Анархісти виступали прихильниками денационалізації руху. Отже, РПАУ/м/ на 90% складалася з українців і на 6–7% з росіян.

В історіографічному надбанні існує два підходи до вирішення проблеми існування історичного зв'язку між Військом Запорозьким і РПАУ/м/. Перший зводиться до тенденції вважати махновців нащадками і продовжувачами ідей Запорозжя (В.Дубровський [11], А. Skirda [12], Е. Карр [13]). Протилежна точка зору (Л.Винар [14]), явно викликана занепокоєнням від попереднього трактування і намагається довести повну випадковість спільних моментів у історії вищеназваних явищ.

Разом з тим обидва підходи виявляють спорідненість у характері аргументації своїх висновків, точніше у її бідності, а іноді і повній відсутності. Так, аргумент Л.Винаря, що козаки вважали б ганьбою своє ототожнення з махновцями [15], може свідчити лише про викликаний націоналістичною ідеологією рівень ідеалізації автором подій вітчизняної історії. Позичка перекладання дослідницької праці на інші плечі теж харак-

терна. І.Мазепа зокрема писав, що якщо історики «захочуть» то «знайдуть у махновському русі немало рис, типових для наших давніх запорожців» [16].

Вирішення подібних проблем справді важка справа, головне через невизначеність критерію та методу, що мають пов'язати собою явища різних історичних епох, небезпеку модернізму, низький авторитет в науковому середовищі суб'єктивних факторів.

Свідчення очевидців, хоч трохи знайомих з українською історією, на диво однозначні (білогвардієць К.Герасименко [17], член Вищої військової інспекції РСЧА [18], секретар Л.Камєнева [19], міністр УНР І.Мазепа [20]) – «це Січ». Проте розбити на складові і дослідити свої спостереження очевидці махновського руху не бажали, а можливо і не могли. Спорідненість явищ здавалась зрозумілою мало не з першого погляду і водночас досить невловимою. До подібного висновку здебільшого підводила своерідна духовна атмосфера махновського середовища: намагання махновців тримати себе в рамках певної поведінки, їх стан погоні за радощами життя, їх костюми, ставлення до одягу, грошей, зброї, алкогольних напоїв, тощо.

Важливим аргументом на користь «запорозької» теорії є територіальна спільність історичних явищ. Межі махновського району приблизно співпадають з кордонами запорозьких Вільностей. Більше того, значна кількість сіл, що стали осередками руху («бандитськими гніздами» згідно теорії Р. Ейдемана [21]), були засновані в кінці XVIII ст. безпосередньо запорожцями, або Азовським козацьким військом в середині XIX ст. На початок XX ст. в них ще збереглися елементи козацького адміністративного поділу (сотні), традиції самоврядування і деякі побутові звичаї. Наприклад, поряд з офіційним прізвиськом людини існували народні прізвиська. Значна кількість учасників «махновщини» складалась з безпосередніх нащадків запорожців.

Обидва історичні явища являючи собою масштабні соціальні рухи, знайшли своє організаційне втілення у військово-адміністративних системах. Увійшовши в силу, ці політичні утворення висунули претензії на виконання провідних ролей політичного життя України і на впорядкування її соціально-економічного і політичного устрою за виробленими всередині них зразками. Одночасно з цим ці організації високо цінували ідею власної окремішності в межах України. РПАУ, наприклад, вбачала своє майбутнє в становищі незалежного федеративного члена «Української республіки».

Військо Запорозьке як окрема форма реалізації народного суверенітету пішло шляхом бюрократизації своєї організації, створивши проміжний стан суспільства, який намагалась відтворити і політична програма махновців. Функції суспіль-

ного регулювання були покладені на місцеві органи самоврядування, що спиралися на загально-демократичні принципи. На теренах обох політичних утворень були розповсюджені різноманітні фінансові системи, а судочинство будувалось на практиці звичаєвого та договірної права.

Схожа і сутність ідеології політичних явищ. Новітній дослідник запорозької культури визначає її ідеологію як «релігію волі» [22]. Якщо відсторонитись від анархічних закликів махновських декларацій, в політичному сенсі махновський рух, його політична система, це романтична спроба замінити сучасні суспільні відносини на ідеалізовані народною уявою запозичення з козацьких часів, які б дозволили народу знайти братерську рівність і особисту волю. Анархізм був лише сучасною XX ст. формою, в яку вилились подібні умонастрої. Його доктрина з посланнями на наукові методи обцяла шлях їх реального запровадження і приховувала їх утопізм.

Найповніше запорозькі традиції відобразилися у військовій організації та побуті. Ідентичним був принцип комплектування війська – територіальний, з переважно добровільним характером вступу. Командний склад був виборним, невіддільним від рядової маси, мав якнайширші внутрішні повноваження, що поєднувались з можливістю його заміни згідно рішення загальної ради бійців, що визнавалась головним керівним органом. Обидва війська існували переважно за рахунок самопостачання. Військові трофеї збиралися у спільну власність з подальшим пайовим розподілом. Обома військами була витворена самобутня військова тактика, що базувалась на застосуванні маневру непрямих дій, посиленій розвідці та застосуванні військових хитрощів як тактичного чинника.

Рухи спиралися в своєму існуванні на енергію низових верств українського селянства, до яких приєднувалися найбільш мобільні та радикально настроєні члени інших соціальних груп. Вступ до військової організації розцінювався як своерідний початок нового життя, коли багаж минулого підлягав забуттю. Впадає в око також яскраво виражений інтернаціоналістичний характер обох історичних явищ. Вельми схожими є і психологічні типи запорожців та махновця.

Аргументи противників запорозьких традицій зводяться до того, що порівнювані явища несхожі за своєю формою в повніших їх об'ємах, фактично приписуючи своїм опонентам думку про махновщину, як про пряме відродження запорозького козацтва, думку, яку серйозні дослідники ніколи не відстоювали. Махновці – не механічне продовження запорозького козацтва. Подібне трактування подій є безпосереднім проявом модернізму. Махновський рух – однокореневе з козацтвом явище, яке закладало у вирішення постаючих перед ним суспільних завдань одні й ті ж принципи, вироблені на єдиній основі

національної ментальності. Той факт, що на теренах одного й того ж географічного регіону, населеному одним і тим же етносом у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості і одночасно спостерігається відсутність цієї подібності десь інде, говорить не про випадковість а про саму звичайну історичну спадковість цих явищ.

Дослідники не звертали належної уваги на той факт, що махновці вважали «білих» і «червоних» чужинцями. Гасла інтернаціоналізму спонукали махновців чутливо реагувати не на сам факт російської присутності, а на спроби тиску з її боку. О. Беркман, американський анархіст, відвідавши Гуляй-поле в листопаді 1920 р., описував ці настрої: «Для України є лише одне сьогоднішнє – Росія, хоча традиції й культура України перевершують північні. Вони не любили російського і постійного переважання Москви. Прийшли чиновники, незнайомі з умовами і психологією країни, часто навіть ігноруючи її мову, зробили московські погляди чужими для населення, навіть для тих, хто найбільш дружньо був розташований до них» [23].

Те, що за своїм характером і національним складом РКП(б) та Червона Армія були безумовно російськими, завжди привертало увагу махновської преси. І коли в травні 1919 р. «Путь к свободе» говорив про більшовиків, як про тих, що прийшли «...з півночі, прохаючи, щоб Україна прийняла їх по братерському» [24], то «Голос махновця» в листопаді 1920 р. різко змінював інтонації. «Комуністи винні (в розрусі – В.Ч.).. вони вдвічі винні, як захожі, чужі українському народові, як люди, що прийшли з Великої Росії» [25]. Це були прояви постійно присутніх в махновському середовищі настроїв.

Було б невірним говорити, що махновцям взагалі вдалося уникнути проявів національної ворожнечі, особливо враховуючи невисокий культурний рівень рядових повстанців, але на фоні «всеукраїнського погрому» «вільний район» являв собою досить спокійну місцевість. Своєрідним критерієм у оцінці проголошеної махновцями політики інтернаціоналізму є ставлення махновців до антисемітизму. На відміну від інших українських повстанців 1917–1921 рр. махновці створили у складі власної армії національні єврейські формування. В їх середовищі проводили роботу ряд культурних та політичних діячів єврейського походження [26]. Проводилась політика жорсткого придушення проявів антисемітизму. Періодичні його спалахи придушувалися, що дозволило до весни 1919 р. стабілізувати положення. Випадок погрому в колонії Гірків потяг за собою ретельне розслідування і розстріл винних [27]. Завдяки послідовності дій командуванню РПАУ/м/ вдалося не допустити переходу антисемітських настроїв у погромну форму [28].

Державний та проанархічний українські національні рухи, розвиваючись паралельно, з початку свого існування перебували в стані відкритої чи прихованої конфронтації, вбачаючи один в одному насамперед ідеологічних конкурентів у оволодінні українськими масами [29]. Проте національні сили не впали в соціальний догматизм, що уможливило пошук взаємопорозуміння. Перебіг подій цього процесу був одним з ключових моментів новітньої української історії, коли вона могла змінити свій хід.

На конкретний випадок союзу з УНР у вересні 1919 р. вплинули настрої, викликані наслідками процесу пробудження національної самосвідомості, котрий поступово охоплював махновські маси. Використання ідеологічною верхівкою російської мови і політична конфронтація з УНР деяким чином гальмували українізацію РПАУ/м/, але не могли зупинити її. Політичний рух, який відстоюював селянські вимоги, був приречений до неї.

Ставлення державних мужів УНР до махновців завжди залишалось невизначеним, тому що Н.Махно не вкладався в рамки їх теорії національного визволення. В перші часи ця невизначеність базувалася насамперед на відсутності інформації. Характерна позиція В.Винниченка: «З розповідей одних, він (Н.Махно – В.Ч.) ідейний анархіст, свідомий українець з романтичним укладом свого війська, по розповідям інших він звичайний бандит, антиукраїнець» [30]. Після безпосереднього контакту петлюрівців з махновцями, що закінчився потужним військовим конфліктом в грудні 1918 – січні 1919р., ця невизначеність стала вже ідеологічним планом. Н.Махно виявився українцем, але антидержавником і про його інкорпорацію в УНР не могло бути і мови. Загалом починає домінувати ставлення до махновців, як до руху споживацької спрямованості.

На тих, хто радив віддати Н.Махну належне, дивились як на диваків. Все той же В.Винниченко протягом року зміг таки визначитися в питанні. 10.XI.1919 р. у Лансі він зустрівся з українськими дипломатами – кн. С.Трубецьким та М. Троцьким, які вказували прихильність до політики орієнтації на повстанців і вважали Н.Махна «національним героєм». Нагадаємо, це був час найбільших успіхів РПАУ/м/ в денікінському тилу. В. Винниченко, загалом «бідних» дипломатів пожалів, як людей, що не відають, про що говорять [31].

З літа 1919 р. успіхи на Україні російських військ і зростаюча самоіндентифікація народу все сильніше підводили Н.Махна до думок в українському напрямку. При об'єднанні з григор'євцями це чулися антипетлюрівські вишادي [32]. Але вже через два дні потому від РПАУ до уряду УНР був надісланий делегат з метою налагодження контакту [33], що говорить

коріше про бажання зберегти політичний імідж, ніж про дійсні наміри. До пошуку нових союзників штовхала і махновська дія «єдиного революційного фронту». Її несприйняття з боку РКП/б/ не змусило махновців зрестися ідеї. Першим партнером в її рамках став Н.Григор'єв (УПСР), проте, як відомо, ненадовго. Передане телеграфом повідомлення про вбивство Н.Григор'єва, Н.Махно закінчив небаченим до цього серед махновців гаслом: «Хай живе Українська незалежна Соціалістична Радянська республіка!» [34]. Це був заклик до конгломерату українських соціалістичних партій. До їх підтримки і звертались тепер махновці.

Прискоренню українзації сприяло різке збільшення в таборі РПАУ числа українських культурних працівників. Евакуювавшись з захоплених денікінцями територій, вони мандрували в повстанських обозах. З іншого боку, влітку 1919 р. в армії були відсутні анархісти-ідеологи, що мали вплив на Н.Махна. Склалась ситуація, коли українські культурні сили були не просто в більшості, але і як єдина культурна сила РПАУ. М.Ірчан, що відвідав у цей час розташування РПАУ(м) відмічав існування серед повстанців двох неофіційних угруповань: українських патріотів і байдужих до цього. «Перша група постійно зростала, армія мала достатню кількість освічених людей: лікарів, вчителів, чоловіків і жінок, людей відомих навіть з передової української літератури» [35].

Найбільш рішучі патріоти, намагаючись остаточно повернути ідеологію руху до національної ідеї, згуртувались в групу. Її очолили секретар армійської ВРР Х.Шпота та Г.Кузьменко, дружина Н.Махно. Її прибуття до війська 25 липня 1919 р. можна брати за орієнтир кінцевої консолідації групи. Намагання С.Петлюри порозумітися з Денікіном розцінювалося її членами як дискредитація ідеї національного визволення України. Махновці з їх безкомпромісністю щодо «кадетів» мали перехопити її знамено. Стверджувалось, що це не лише не суперечить базовому гаслу руху: «З пригнобленими проти гнобителів завжди», але й природньо доповнює його [36].

Тоді ж група петлюрівців, що потрапила в оточення, в числі яких перебував і Ф.Мелешко, отримала запрошення від Г. Кузьменко на зустріч з Н.Махно. При знайомстві Батько своєрідно жартував, чи не боїться Мелешко, бо розповсюджується чутка буцімто Н.Махно вбиває кожного зустрічного національно свідомого співвітчизника. Петлюрівцям було запропоновано займатися культурною роботою, передбачаючи, що вони стануть посередниками в переговорах з УНР [37].

13 серпня 1919 р. [38] в районі Нового Бугу зчинили антибільшовицький заколот махновські полки 58 дивізії. Гасло махновського перевороту було відверто проукраїнським: «На захист України від Денікіна, від комуністів, від білих, від усіх бросаючих і насадоючих на Україну!» [39]. З'єднавшись 30 сер-

пня з РПАУ, було вирішено відступити на північ для налагодження контакту з УНР [40].

С.Петлюри в даний момент махновці були не потрібні. Він бажав замиритися з Денікіним, так як політика війни на два фронти погрозувала катастрофою. Але махновці могли вельми згодитися у випадку невдачі переговорів. Сутність петлюрівської політики зводилася до того, аби одночасно проводити переговори і з Н.Махно, і з А.Денікіним при умові, що вони залишатимуться в невіданні відносно паралельних зносин. Як показали події проведення подібної політики було помилкою, вона дискредитувала С.Петлюру навіть серед махновців-патріотів, яких аж ніяк не задовольняла перспектива своєї загибелі, як застави україно-російської дружби.

Н.Махно здавався С.Петлюрі небезпечним не лише у військовому відношенні. При бажанні він міг виступити суперником УНР в репрезентації України на міжнародній арені. Так, вже 30 березня 1919 р. під час переговорів з розміщеною в Маріуполі французькою ескадрою, О. Чубенко говорив від імені махновців, як від представників українського народу [41]. До С.Петлюри дійшли відомості і про польську делегацію, що відвідала Н.Махна. Той відмовився вести переговори, хоча Польща і в подальшому не кидала спроб замінити представника України з С.Петлюри на Н.Махна [42].

20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка угода була підписана. З боку УНР це зробили: головний отаман С.Петлюра та генерал Ю.Тютюник. З боку РПАУ/м/: армійський дипломат і скарбник О. Чубенко та завідувачий культпросвітою армії В.Волін [43]. Оригінал договору на сьогодні не віднайдено, зрештою його планомірні пошуки ніколи не проводились. Перекази його змісту, що приводяться в різних місцях, зроблені на основі спогадів людей, скільки-небудь знайомих з ним. На сьогоднішній день можлива лише наближена реконструкція.

Г.Кузьменко згадувала, «що договір про перемир'я укладався аби не проливати української крові» [44]. Обидві сторони зберігали свою самостійність згідно з принципом «військового нейтралітету» – продовжує П.Аршинов [45]. «Обидві сторони зобов'язувались вести боротьбу з генералом Денікіним» – повідомляє В.Білаш [46], «до повного знищення білих» – додає більшовицьке донесення [47]. В разі перемоги УНР зобов'язувалась надати махновцям територію для побудови на ній «Вільного радянського ладу» [48].

Пункти угоди, що торкались безпосередніх військових справ, досить докладно виклав В.Білаш [49]. Махновці зобов'язувались узгоджувати свої оперативні плани з штабом головного отамана армії УНР. РПАУ/м/ отримувала боезапаси й спорядження від армії УНР. Хворі й поранені махновці розміщуються в петлюрівських лазаретах, де повинні отримувати належне лікування. Для дислокації РПАУ/м/ в даний момент

відводиться територія шириною в 40 і глибиною в 60 верст. Махновська пропаганда за цими межами заборонялась.

Трагедія ситуації полягала в тому, що ніякі акти доброї волі, типу турботи про поранених, вже не могли перекопати Н.Махно в тому, що з ним ведуть чесну гру. Головною причиною подібної впевненості стали навіть не звістки про контакти петлюрівців з денікінцями [50], а відомості про існування в РПАУ/м/ внутрішньої змови.

Результати впливу українських активістів на Н.Махна не вдовольнили їх запитів. Посилаючись на важке військове становище, Н.Махно не пішов на негайне затвердження гасел національного визволення, перенісши їх «до кращих часів у площину теоретичної дискусії» [51]. Навіювало тривогу і повернення до армії російських анархістів. В цих умовах «українська група» зважилась на організацію змови з метою підпорядкування РПАУ/м/ командуванню УНР.

Джерела, що проливають світло на ці події, вкрай убогі, що пояснюється таємним характером справи. І.Тепер каже тільки, що змова була, і, що вірогідніше всього, українську групу заслало петлюрівське командування [52], що відображає офіційне сприйняття цих подій керівними махновцями. Досить конкретні відомості наводить В.Дубровський, посилаючись на свого інформатора Р.Кочунського, а той на почуте від Х.Шпоти під час його візиту до петлюрівців. З його слів, Х.Шпота вступив в змову з Ф.Щусем [53] на випадок зміщення Н.Махна з посади командуючого на користь Х.Шпоти, отримавши в цьому підтримку Г.Кузьменко. Шаас для заколоту був втрачений тому, що Н.Махно дізнався про існування змови. По подальших його діях можливо визначити, що знання про змову було вкрай поверховим. Ані конкретних задумів, ані імен учасників Н.Махно не знав. Зрозуміло, що після випадку з Н.Григор'євим Н.Махно повинен був відчувати особливу чутливість до випадків таємних змов, а малопоінформованість давала простір для фантазії.

Спроба змови привела до протилежних наслідків, ставши головною причиною переходу махновців на антипетлюрівські позиції й випуску відповідної відозви [54]. Більш того, Н.Махно вирішив помститися, організувавши замах на життя С.Петлюри [55] і вступивши в зговір з групою вороже настроєних прори [56]. Спільний план зазнав невдачі. Особиста зустріч лідерів, під час якої планувалося вчинити замах, не відбулася, але ні про яку співпрацю після подібних подій не могло бути і мови.

Укладена угода не вирішувала всіх протиріч, але багато в чому готувала їх вирішення. Сторони визнавали право на взаємне існування, створювали об'єднаний фронт проти спільного ворога. В разі перемоги передбачався розподіл сфер впливу в Україні і можливо федеративний характер її існування. Опціонити втрачені перспективи можна, нагадавши ситуацію листо-

паду 1919 р., коли згідно донесень розвідки УНР чисельність РПАУ/м/ досягла 100000 чол. [57]. перевищивши чисельність державних армій, відступаючих і уражених епідемією. Тоді штаб Н.Махно знову відвідав Ю.Тютюнник, але вже як прохач, згодний за озброєння повстанців Київщини визнати зверхність РПАУ/м/. Та надто багато довіри було втрачено за цей час. «УНР – наш класовий ворог, – кричав Н.Махно на Ю.Тютюнника – «жодної гвинтівки я не відпущу для цього імперіалістичного васала» [58].

З осені 1919 р. махновські програмні документи й друковані органи висуюють претензії щодо розповсюдження руху на всю територію України і його гегемонію в політичній репрезентації країни, по суті претендуючи на новий варіант української ідеї, затвердженої в Декларації РПАУ/м/. Згідно з її положеннями Україна стала колиською «третьою» [59] революції, що має охопити всю Україну і «визволити її від всіх насильників і владників». «Путь к свободе» розвивав ідею: «Ми повинні прийти трудящим на допомогу й об'єднаними зусиллями встановити знамена трудового народу по всій Україні від крайньої півночі до крайнього півдня». В зверненні до українського «трудового народу» від 7.XII.1919 р. Н.Махно закликав надати руху загальної підтримки. Тут же містилися апеляції загального змісту до світової громадськості, що мала зрозуміти сутність українських подій і стати на заваді «узурпаторам влади на Україні», серед яких значився і «ворог революції» Петлюра [60].

Справжнім рупором патріотичної пропаганди стала полтавська газета «Анархіст-повстанець». Згідно з її визначенням «Анархо-махновський рух на Україні є рух самобутній, національний». Ця ж таки газета запитувала: «В чому спасіння української нації? Який ідейний рух дійсно спасе українську націю, її свободу та незалежність? Відповідь ясна. Сам народ уже давно усвідомив, що єдине його спасіння в анархізмі, в безвладній трудовій федерації, що є єдино вільна незалежна організація, яка повинна привести націю до давньоомріяної свободи і процвітання українського народу» [61].

Махновці доклали багатьох зусиль, аби залучити на свій бік масу українських повстанців, особливо влітку 1920 р., після звістки про союз УНР з Польщею. Махновська преса кілька разів повідомляла про колишніх петлюрівців, що вступали в РПАУ/м/ [62]. Так, влітку 1920 р. на Полтавщині до махновців приєдналися загони петлюрівських отаманів Скирди та Молчанова. За свідченнями члена ЦК УПСР Лизанівського, Н.Махно створив з полтавськими повстанцями спільний штаб і писав у відозвах, «що український народ треба визволити від великоросів, але ні, я ні Петлюра не захистимо вас, захищай-

тесь самі. За нами йде Врангель, а тому озбройтеся!» [63]. В.Винниченко додає, що відозви Н.Махно мали підпис: «Син України» [64].

Постійних зв'язків махновців з урядом УНР в цей час не було. Існують лише окремі свідчення про відвідини махновського табору представниками петлюрівського проводу в липні 1920 р. та в січні 1921 р. [65]. Начальник махновського штабу В.Вілаш свідчив на допиті: «не було ніяких офіційних зв'язків з петлюрівськими з'єднаннями за винятком випадкових, так як петлюрівці боялися нас як опозиційний табір і уникали зустрічей» [66].

В квітні 1921 р. пройшло обговорення проекту 2-ї Декларації РПАУ/м/, де не прямо закликалося до поновлення союзних відносин з українськими державниками. Н.Махно вбачав у цьому чи не єдиний вихід з ситуації, коли треба було створити якомога потужніший антибільшовицький фронт. Про те, що Н.Махно реально розраховував затвердити цей документ, свідчить той факт, що напередодні, в кінці лютого, він вступив у зносини з «Комітетом врятування України», очолюваним отаманом Струком і через деякий час мав прибути до нього для випрацювання плану спільних дій [67]. І.Тепер говорить, що сутність проекту зводилася до «національного визволення України» [68]. Однак штаб та Рада революційних повстанців України не підтримали командарма. Дві течії українського визвольного руху розходились назавжди. В 1921 р. махновці подекуди співробітничали з петлюрівцями на місцевому рівні, але питання союзу між ними до рівня практичної реалізації ніколи більше не порушувалося.

Національний характер руху в 1920–1921 рр. визнавав і М.Кубанін: «Нападки махновських газет і самого Н.Махно спрямовані проти «московських насильників», відозви рясніють все більше і більше фразами типу «звільнення рідної України від російського гніту» і т.п. Заключним актом, що повинен був оформити перехід махновців у табір шовіністів, був вихід спеціального універсалу про визволення «неьки України». Цей акт не встигли випустити через втечу до Румунії» [69]. В 1928 р. Н.Махно написав спростування вищеведеного, стверджуючи, що М.Кубанін свідомо перекрутив ідею підтримки місцевої автономії з метою створення засад для обвинувачення Н.Махна в націоналізмі [70]. На жаль, Н.Махно не приводить ніякої конкретної інформації щодо цього періоду, а його твердження, що Г.Кузьменко навіть не намагалась схилити його до української ідеї, не співпадає з усім комплексом історичних відомостей відносно неї.

Написані в 20–30-х роках мемуари Н.Махна виявляють в ньому людину, яка гостро визнає свою власну національну приналежність і не полишена патріотизму. Мемуари містять в собі велику кількість промов, спеціально написаних Н.Махно.

в яких пояснюється банкрутство українського державницького руху і правильність махновської програми. В мемуарах навіть можна знайти абзаци, де описуються якості української революційної душі [71]. Н.Махно писав російською мовою, але в передмові до I тому він в першу чергу повідомляє: «Про одне лишень доводиться жалкувати мені, випускаючи цей нарис у світ: це – що він виходить не на Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком прямує до повного визначення своєї індивідуальної своєрідності і це було б важливо. Але в тому, що я не можу видати свої записки на мові свого народу, провина не моя, а тих умов, в яких я знаходжусь» [72].

В.Волін коментуючи мемуари Н.Махна, визнавав, що у останнього: «...проступає, поряд з фанатичною вірою в селянство (до того ж саме в українське селянство), насторожене, недовірливе, підозріливе ставлення до всього не-селянського (і не-українського). Багато в міркуваннях і вчинках Махна пояснюється саме цими умонастроями» [73]. Постать Н.Махна дуже показова. Якою б не була його власна національна свідомість, його відданість анархізму значила, що він не міг прихильно ставитись до націоналістичної ідеології. Н.Махно селянин за світоглядом і його приклад може допомогти зрозуміти селянське ставлення до національного відродження.

Стосунки Н.Махна з українською культурою вельми специфічні. При всій своїй любові до рідного краю він під час ув'язнення дозволив русифікувати себе лінгвістично. До свого шлюбу з Г.Кузьменко (осінь 1918 р.) Н.Махно розмовляв російською мовою і вважав мову другорядною ознакою національної приналежності. Проте йому таки довелося вивчити рідну мову заново. Н.Махно визнає, що влітку 1918 р. говорив українською настільки погано, що соромився себе [74]. Проте, зустрівшись з Н.Махно у вересні 1919 р., М.Ірчан відзначав, що Н.Махно говорив на рідній мові добре [75]. Проте лише говорив, не наважуючись писати літературною мовою. В листі до українських анархістів США Н.Махно сповіщав, що опублікує свої мемуари українською мовою, як тільки знайде перекладача [76]. Перекладач так і не знайшовся аж до самої смерті Н.Махна. В світлі цих фактів запевнення про можливість авторства Н.Махно кількох віршів, написаних українською мовою, виявляють свою повну безпідставність [77].

Відступу загону Н.Махна в Румунію в кінці серпня 1921 р. не розглядався ним як кінець політичної діяльності. Залікувавши рани, Н.Махно взявся за організацію в Галичині національно-визвольного повстання проти польської влади. 22 липня 1923 р. махновці запропонували уряду УСРР проект нової угоди. Одним з його пунктів була пропозиція надання махновцям військової допомоги в їх антипольському повстанні [78]. Довідавшись про подібні наміри, польська влада піддала Н.Махна суду по звинуваченню в підготовці замаху.

Спроби Н.Махна почати «українізацію» серед анархістів-емігрантів на мали жодних результатів. В 1926 р. газета «Дело труда» опублікувала його статтю «Кілька слів щодо національного питання», в якій висувався проект створення спеціальних українських агітаційних груп. «Українці говорять по-українському, і через частку націоналізму, вони часто не слухають прибульців, які не говорять рідною мовою. І якщо зараз анархісти мають дуже слабкий ідеологічний вплив на українське село, це через те, що, групуючись по містах, вони не приймають до уваги національної мови українського села» [79]. Ініціатива Н.Махна не дістала розвитку. Єдиною його підпорою стали дві анархістські групи, організовані в США, що випускали газету «Воля України» [80] і здійснювали роботу в середовищі галицьких робітників, проте їх утворення не було результатом старань Н.Махна. Ілюструючи відірваність ідей Н.Махна від української діаспори, Ф.Мелешко із злотию сповіщав, що на похоронах «Батька» був присутнім лише один українець, його жінка [81]. Подібні настрої однак підтримувалися не всіма. Газета «Громадський голос» (Львів), повідомивши про сумну подію, додавала: «Махно виявив великі стратегічні можливості і коли б був приєднався до загальної української визвольної боротьби, то хто знає, може Україна була б сьогодні вільною та незалежною державою» [82].

Не дивлячись на використання російської мови та інтернаціональні гасла, ідеологію махновського руху ніяким чином не можна числити антиукраїнською, хоч вона й протистояла політичним цілям більшості партій національного українського руху. В ході свого розвитку махновський рух витворив оригінальний різновид української ідеї, який однак не дав загальної позитивного результату і не призвів до досягнення суспільної консолідації України.

Те, що УНР не знайшла спільної мови з РПАУ/м/, обернулось трагедією загальнонаціонального масштабу. Розрізнені українські сили були поодиночі зломлені переважаючою військовою силою більшовиків. Провина лежить на обох таборах. І на Н.Махно, котрий виступав безкомпромисним прихильником лише власного варіанту національного суверенітету, і на діячах УНР з їх ставленням до повстанства як до національно незрілого руху. Зневажання української держави негайними селянськими вимогами викликало врешті-решт недовіру українського села до держави, обумовивши її невідворотну загибель.

Література:

1. Савченко В.О. Анархістський рух на Україні в 1905-1907 рр. // В кн.: Наукові праці з питань політичної історії. Вип.169.- К., 1991.- с.145.

2. Неттлау М. Очерки по истории анархических идей и статьи по разным социальным вопросам.- Аризона, 1991.- с.113.
3. Мазепа І. Україна на огні та бурі революції: Спогади (1917 - 1923 рр.).Т.1.- Прага, 1941.- с.59.
4. Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917-1921.: A Study in Revolution.- Cembrige, 1977.- p.284.
5. Липа Ю. Призначення України. - Львів, 1992.- с.150.
6. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.) - Берлин, 1923.- с.59.
7. РЦЗІВДНІ. Ф.9431. Оп.1.Спр.152.Арк.15.
8. Н.Махно. Воспоминания. Т.3. - К., 1991.- с.1.
9. Аршинов П. Вказ. тв. - с.193.
10. Volin (V.Eikhenbaum). The unknown revolution (Krondshtat 1921, Ukraine 1918-21).- London, 1955.- p.221.
11. Дубровський В. Батько Нестор Махно - український національний герой // Чорноморський збірник.- 1945.- т.VI.- с.8.
12. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la querra civile russe. 1917 - 1921.- Paris, 1985. - p.134.
13. Карр Э.История советской России.Кн.1.- М., 1990.- с.379.
14. Винар Л.Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917-1918) // Розбудова держави.- 1953.- N2.- С.14.
15. Там же. С.14.
16. Мазепа І. Вказ. тв. Т.3.- Прага, 1942.- с.46.
17. Герасименко Н.В. Батько Махно: мемуари белогвардейца.- М., 1990.- с.19.
18. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т.3.- М.,- Л., 1933.- с.203.
19. В.Н. Экспедиция Л.Б.Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция.- 1925.- N 6.- С.134.
20. Мазепа І. Вказ. тв. Т.3. - с.46.
21. Эйдеман Р. Очаги отаманщины и бандитизма.- Харьков, 1921.- с.7.
22. Кравченко І. Світ запорізький та його цінності // В кн.:Запорожці. До історії козацької культури.- К., 1993.- с.9.
23. Berkman A. The bolshevik muth. - London, 1925.- p.221.
24. Путь к свободе.- 1919.- 3 жовтня.
25. Голос махновца.- 1920.- 1 ноября.
- 26.Аршинов П. Вказ.тв.- с.195.
27. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ.тв.- с.169.
28. Чоп В.М. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези наукової конференції.- Запоріжжя,1995.- с.33.

29. Ветлугин А. Авантюристы гражданской войны. — Париж, 1921. — с.76.
30. Винниченко В.К. Відродження нації. Т.3. — Київ-Відень, 1920. — с.432.
31. Винниченко В.К. Щоденники. В 2 т. — Едмонтон — Нью-Йорк, 1980. — с.409.
32. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. тв. — с.293. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы, документы. — Киев, 1991. — с.64.
33. Мазепа І. Вказ. тв. Т.2. — с.108.
34. ЦДАВОВ Ф.5. Оп.1. Спр.264. Арк.6.
35. Ірчан М. Махно та махнівці. — Кам'янець, 1919. — С.19.
36. Тепер І. Вказ. тв. — с.50.
37. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // Новий шлях. — 1953. — 13 грудня.
38. Анулов Ф., Верхотурский А. Прорыв. — Б.м., 1929. — с.13.
39. Там же. — с.24.
40. Движение махновских частей в период августа—декабря 1919 г. // Летопись революции. — 1925. — N 4. — С.89.
41. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. тв. — с.119.
42. Тютюнник Ю. З поляками проти України. — К., 1924. — с.11.
43. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. тв. — с.305.
44. Семанов С.И. Под черным знаменем // Роман-газета. — 1993. — N 4. — С.39.
45. Аршинов П. Вказ. тв. — с.133.
46. Белаш А.В., Белаш В.П. Вказ. тв. — с.305.
47. Движение махновских частей...// Летопись революции. — 1925. — N 4. — С.90.
48. Дубровський В. Вказ. тв. — т.VI. — 1945. — С.12.
49. Белаш А.В., Белаш В.П. Вказ. тв. — с.305.
50. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. — К., 1994. — с.138.
51. Тепер І. Вказ. тв. — с.51.
52. Там же. с.51.
53. Дубровський В. Вказ. тв. — С.12.
54. Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. — Екатеринбург, 1920. — с.8.
55. Тепер І. Вказ. тв. — с.51.
56. Sysyn F. Nestor Makhno... — p.291.
57. Peters V. Nestor Makhno: The life of an anarchist. — Winnipeg, 1970. — p.380.
58. Белаш А.В., Белаш В.П. Вказ. тв. — с.339.
59. РЦЗІВДНІ Ф.9431. Оп.1. Спр.152. Арк.6.
60. Путь к свободе. — 1919. — 22 ноября.
61. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. — 1930. — N 2. — С.46.
62. Ерде Д. Вказ. тв. — N 2. — с.39.

63. Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часника, Ярослава и др. — Харьков, 1921. — с.96.
64. Винниченко В.К. Щоденники. — с.413.
65. Дубинский И. В строю червонных казаков: Воспоминания / Новый мир. — 1959. — N 2. — С.107. Також: Вісті Першого Всеукраїнського з'їзду Комітетів незможних селян. — 1920. — N 3. — с.12.
66. Кубанин М. Махновщина. — М., 1928. — с.184.
67. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. Кн.2. — К., 1994. — с.87.
68. Тепер І. Вказ. тв. — с.123.
69. Кубанин М. Вказ. тв. — с.184.
70. Махно Н. Махновцы и их вчерашние союзники большевики. — Париж, 1927. — с. 25.
71. Махно Н. Воспоминания. Кн.2. — К., 1991. — с.154.
72. Там же. Кн.1. с.6.
73. Там же. Кн.2. с.160.
74. Там же. Кн.2. с.153.
75. Ірчан М. Вказ. тв. — с.19.
76. Sysyn F. Nestor Makhno... — p.301.
77. Лютий Г. А ще «батько» писав вірші // Голос України. — 1991. — 23 березня.
78. Волковинський В.М. Вказ. тв. — с.234.
79. Sysyn F. Nestor Makhno... — p.301.
80. Там же. p.301.
81. Мелешко Ф...// Новий шлях. — 1953. — 8 грудня.
82. Громадський голос. — 1934. — 11 серпня.

*Шубин А.В.
(Москва)*

МАХНО И МАХНОВСКОЕ ДВИЖЕНИЕ (М.: ИЗД-ВО «МИК», 1998)

ПРЕДИСЛОВИЕ

Его имя в нашей стране знают все. Но для миллионов людей батько Махно — скорее сказочный герой, чем реальное историческое лицо. Он бандит и народный герой, благородный рыцарь и символ разбушевавшейся толпы, практик анархии и диктатор, алкоголик с безумным взглядом и практичный крестьянский вождь. Сколько людей, столько образов — переплетающихся и противоречивых.

История сегодня для многих — своего рода фэнтези. Исторический роман, который читают с телеэкранов драматурги и публицисты. Они продолжают традицию тоталитарного про-

Михайлюта В.П.
(Київ)

НОВІ (І НЕ ЛИШЕ НОВІ) ЗНАХІДКИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЕМИ В. СОСЮРИ «МАХНО»

Загадкову силу притягання постаті «батька» для письменників спробував свого часу пояснити визначний поет Володимир Сосюра. У 20-х роках він написав присвячену батькові поему, що, як згадував автор, «давно пропала в сумних архівах ДНУ».

У «Розповідях про неспокій» /книга третя/ Юрій Смолич згадує: «Рік пізніше Володя написав поему «Махно». То була «бомба» в літературному середовищі» [1]. Історія цієї поеми – драматична. Юрій Смолич пише, що поема перероблялася і переписувалася кілька разів, повністю надрукована не була, не дописана й до кінця, з'явилися, либонь, лише окремі з неї уривки. У автобіографічному романі «Третя Рота» В. Сосюра зізнається: «Я написав поему «Махно», за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане» [2]. Ю.Смолич пояснює, за що дісталось поетові: «Поему «Махно» знову пронизували анархістичні настрої, власне – нестримність запального юнака в його лютій ненависті до класового ворога: він жадав негайно, будь-яким способом, покінчити з старим світом і всіма «акулами капіталізму». Але «фльор» романтизації діянь соціальних низів, захоплення крайніми й рішучими діями в боротьбі, залюбленість в образи вольових виконавців революційної акції – все це було для поета дужче над усе й гнітило виразність власних оцінок та чіткість класової позиції автора» [3].

Пригадує Ю.Смолич і перші рядки поеми:

Тебе не бачив і не знаю.

Ну, як в архівах ГПУ

Тебе знайти?...

Ю.Смолич з жалем пригадує, що текст цієї недокінченої – в машинопису – поеми, яку Сосюра подарував був і йому, як, очевидно, ще багатьом товаришам, у подальших життєвих перипетіях загубився. «Але тоді – коли поема з'явилася – її широко знали всі: Володя ж ніколи нічого не таїв з написаного, захалявної літератури з-під його пера не вийшло ні рядоч-

шлого, когда история переписывалась в зависимости от «общественных потребностей». Это увлекательно, но опасно. Когда художественное произведение выдается за документальную правду, люди теряют возможность извлекать из истории жизненные уроки, они оказываются жертвами произвольных толкований жизненного потока и подчиняют этому толкованию свою жизнь. Когда журналистика и беллетристика пожирает историю, она претендует на власть над сознанием, на тотальный контроль.

Махно был одним из первых в нашей стране борцов с тоталитаризмом, и именно поэтому его образу пришлось в полной мере испытать на себе действие «машины правды» и коммунистов, и их противников. Реальный Махно не вписывался в их «правила игры». Он был революционером, но боролся против большевизма. Он был принципиальным противником Ленина, но сражался и против белых. Он, рабочий, бросил вызов самой идее пролетарского государства. Но прежний, дореволюционный строй был для Махно не меньшим злом, чем большевизм. Он искал свой, третий путь между этими Сциллой и Харибдой и сумел увлечь за собой огромные массы трудового люда. Махновская «республика на колесах» была символом сопротивления любой диктатуре – красной или белой. Махно был анархистом, но понимал под анархией не хаос, а общество самоуправления и самоорганизации, при котором люди живут без бюрократов, капиталистов и помещиков. Одна идея в ряду великих утопий, из осколков которых складывался XX век.

В условиях социального распада, революции и гражданской войны можно было творить и пробовать любые социальные формы, но жизнь заставляла то и дело отступать от идеальных схем. Махно был практиком, и за это ему доставалась и от союзников идеалистов, и от врагов, которых он частенько «обходил» на крутых виражах истории Российской революции. Так или иначе, махновцам удалось создать модель общества, в которой большинству населения жилось лучше, чем при большевиках и белых. Их вожаку удавалось серьезно влиять на направление исторического потока, срывая планы красных и белых стратегов. И это уже не мало. Этот след в истории у Махно уже не отнять. Его не замазать никакими мифами.

ка, – він ніс свій талант всім і для всіх і розкривав свої відчуження щиро до кінця. Крім того, написавши вірш, він мусив негайно його прочитати – і читав усім без кінця. «Махно» він теж читав скрізь і всім, аж поки Шумський і Блакитний йому заборонили» [4]. Вважалося, отже, що цей твір втрачений для читача назавжди. Та як сподівається завідувачий відділом рукописів Інституту Літератури ім. Т.Шевченка НАН України літературознавець С.Гальченко, і для цього є підстави, українському народу буде повернено поему «Махно». Газета «Літературна Україна» надрукувала вже кілька уривків з поеми [11]. Ю.Смолич стверджує, що поему Сосюра після заборони покинув з легким серцем. «Володя прийшов до усвідомлення, що поема його не вдалася саме з погляду вияву класової тенденції» [5]. Але, як тепер ми знаємо напевне, не так легко В. Сосюра відмовився від поеми, як здавалося на перший погляд. Та, можливо, і Юрій Смолич писав так лише для того, щоб захистити поета від нападок. Феноменальна пам'ять В. Сосюри допомогла йому після XX з'їзду КПРС записати свою поему по-новому, а точніше – створити новий варіант. «У 1960 році він працює над романом «Третя Рота» і пише поему, яка має дві назви: «Безсмертя» і «Розстріляне безсмертя», – поему про тих, чиї імена було справедливо повернуто в літературу», – пише у передмові до твору С.Гальченко [6]. Вступ до поеми «Розстріляне безсмертя» літературознавці вважають фрагментами поеми «Махно». Ю. Смолич стверджує, що «поетична сила поеми була величезна. Можливо, ця втрачена поема була одним із найдужчих Сосюриних творів». [7]. В.Костюченко наводить інші свідчення про неї. «Так, М. Доленго у «Жовтневому збірнику» /ДВУ, 1924/ у статті «Загірна комуна» пише: «Поема-роман «Махно» має вже певну нову для автора /В. Сосюра/ організацію навколо декількох головних і побічних дійових осіб, а не тільки навколо особистих споминів поета та його власної постаті». Петро Панч згадував, що Сосюра Махна «наділив рисами лицаря, якогось Георгія Победоносця» [8]. Політична, офіційна ж оцінка поеми, як відомо, була діаметрально протилежною думці колег.

У романі «Третя Рота» В. Сосюра розповідає, як реагував на цю поему нарком освіти В. Затонський: «Он не наш. Пусть у него хоть двадцать партийных билетов, но он не наш» [9]. Отже, письменники оцінювали твір передусім з професійного погляду, а нарком – з ідейного. «Що ж до «Махна», то, мабуть, на думку учасника розгрому Петлюри і Махна В.Затонського, поет, звичайно, обрав «не того» героя та й показав його «не так». А чи могла позиція автора бути іншою, коли й Махно на початку своєї військової кар'єри, так само, як і В. Сосюра, був

учасником української революції? Обоє вони були синами українського степу, у обох були схожі мрії і шукання?» – підсумовує В.Костюченко [10]. Ми погоджуємось із цим висновком, викликає заперечення хіба що застереження літературознавця, що Махно лише на початку своєї військової кар'єри був учасником української революції. Адже наприкінці військової кар'єри, у 1921 році, шукаючи підтримки у степах Дону, махновці піднімали чорний прапор, на якому було написано гасло: «Хай живе вільна Україна!»

Уривки з поеми «Махно», які подала «Літературна Україна», не дають змоги цілісно уявити авторський задум. Але «фльор» романтизації, про який згадував Ю.Смолич, відчутний. Молодий поет захоплено пише про ідеї, боротьба за які підняла «на диби» весь світ:

Це ким розкидано патрони,
Сліди чиїх чобіт, колін?...
Одні рубаються за трони,
– А другим – волі і землі?!

Одним із уривків поеми є розповідь про сільське весілля, на яких, за спогадами, так любив гуляти «батько». Романтичними і грізними фарбами вимальований його портрет:

А за столом ...
ремні хрестами...
Крізь цигарковий дим – туман
блищить таємними очами,
немов турецький ятаган,
блищить холодними очами...

Сказать?.. Ну ясно. Це ж Махно. [11]

Доречно згадати спогади Ю.Смолича, що, коли кілька років пізніше, Довженко зняв фільм «Щорс» і один з епізодів картини – весілля – фабульно повторював подібний епізод з поеми «Махно», – В. Сосюра з щирою радістю розділив успіх кіномитця: «Слухай, – він завжди починав свою мову цим зверненням «слухай», – як це у нього здорово з весіллям. У мене ж тільки авантюра получилась, а він, бач, як високоідейно зробив і куди цікавіше, як у мене». [12]. В.Костюченко зауважує, що з поеми у пресі були опубліковані лише два уривки: «Махно» /у згаданому вже «Жовтневому збірнику»/ і «З роману «Махно» /журнал «Червоні квіти», 1924, №6/. Отже, «Махно» – не поема, а роман? Як вважає В.Костюченко, «уривок, уміщений у «Жовтневому збірнику» /108 рядків/, проливає світло на ідейну спрямованість твору і на причини критики:

Шумлять і клени, і тополі...
Лиш не шумить один перон...
Лежить зарубаний за волю...

Лежить зарубаний за трон...

А ти?.. Не волі і не трону?!

Сьогодні – з нами,

завтра – ні?!

Скажи, чому ти не червоний?

Кому? Кому твої вогні?..

Як бачимо, тут все те ж болюче шукання себе» [13]. Ці рядки поеми особливо вразили своєю «надто відчутною реальністю» і Ю.Смолича. «Не забути рядків, якими після вступу зачинялася поема:

Шумлять і клени, і тополі,

Лиш не шумить один перон:

Лежить зарубаний за волю,

Лежить зарубаний за трон...

Зарубаний за волю, зарубаний за трон... не знаю, як на сучасного читача, а тоді – зразу після років громадянської війни – в цьому образі, як у символі, вставала вся громадянська війна, весь її класово-непримиренний характер» [14]. А хіба не відчувається «залюбленість в образи вольових виконавців революції», хіба не струмує захоплення своїм героєм із рядків:

Гуляє вітер в Гуляй-Полі...

Там сонця золоте вино.

Усім одрізав хліба й волі

Веселий батько наш Махно. [15]

Справедливо констатує В.Костюченко, що роман «Махно» не публікувався і тому не став предметом розгляду літературною критикою. Однак це не заважало тим, хто його й в очі не бачив, безапеляційно зауважувати: у творі «не марксівський» погляд на історичні події, або обмежуватися короткою реплікою: «невдала поема». Такою, на жаль, була комуністична «традиція».

Дуже потрібне, цікаве і цінне ставлення В.Сосюри до такого неоднозначного поняття як махновщина для сучасника. Його авторська позиція простежується і в романі «Третя Рота», і в поемі «Розстріляне безсмертя», і у вірші «Ніч».

Хоча відтворені поетом окремі фрагменти поеми «Махно» не можуть бути абсолютно ідентичними першоджерелу, але дух юнацького відчуття і пориву поетові вдалося відтворити.

Література:

1. Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. – К.: Радянський письменник, 1972. – С. 79.

2. Сосюра В. Третя Рота. – К.: Освіта, 1988. – С. 224.

3. Смолич Ю. С. 80.

4. Там же. – С. 81.

5. Там же – С. 81.

6. Гальченко С. Передмова до публікації поеми В. Сосюри «Розстріляне безсмертя» // Вітчизна. – 1988. – №1. – С. 92.

7. Смолич Ю. – С. 80.

8. Костюченко В. «Не наш» // Літературна Україна. – 28 травня 1998 року. – С. 5.

9. Сосюра В. Третя Рота. – С. 85.

10. Костюченко В. – С. 5.

11. Сосюра В. Махно. Уривки з поеми // Літературна Україна. – 28 травня 1998 року. – С. 5.

12. Смолич Ю. – С. 81.

13. Костюченко В. – С. 5.

14. Смолич Ю. – С. 80.

15. Сосюра В. Махно. – С. 5.

*Хом'як Т.В.
(Запоріжжя)*

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ МАХНА ТА МАХНОВЩИНИ У ПРОЗІ М.ХВИЛЬОВОГО

М.Хвильового, котрий вів активне громадське життя і вболівав за долю народу і краю, безперечно, не могла не зацікавити махновщина як явище. Він, звичайно, осмислював феномен Махна, і свідченням тому – окремі ремінісценції, художні образи, а то й цілі твори у його художньому доробку. Про Махна він пише як безпосередньо, так і опосередковано.

У 1927 році у журналі «Всесвіт» було вперше опубліковано оповідання М.Хвильового «Наречений». Героїня твору Катруся, «тихесенька собі телефоністка з волосної телефонної станції» щиро кохає волосного писаря, який «пішов у партизани – у ті партизани, що проти білих загонів». Вона так кохає його, що завдяки силі почуття «зрозуміла, що треба воювати проти генералів і що не треба царя» («Вона, нарешті, навіть зробилась справжньою революціонеркою, бо Михайлик писав, що справжні революціонери не тільки проти царя, але й проти соціал-угодовців») [2,233]. В «останні дні громадянської війни», отримавши від Михайлика звістку, що «він днями, мабуть, пройде з загоном своє рідне село», Катруся вся стала віби зіткана із чекання. Мрії переповнювали її кохаюче серце. М.Хвильовий акцентує увагу на деталях, що сприяють глибшій передачі психології героїні, подаючи її внутрішні роздуми і їх

зовнішні прояви. Стан особливої схвильованості дівчини автор передає за допомогою дієслівного ряду і повторюваності: вона «метушилася біля своєї скрині, а потім метушилася біля дзеркала». Урочисто наголошено: «Вона готувалася до зустрічі зі своїм нареченим». Катруся одягла своє найкраще «блакитне плаття, пошите за останньою провінціальною модою, і також її найкращі черевички, що вона їх торік купила в найближчому городі, на товкучці». Їй дуже хотілось у цей момент «поділитись з кимсь своєю радістю», та ні з ким було, бо цього дня до неї не прийшли ні мати, ні Таяя-попівна, ні молода вчителька Соня. І ось, коли Катруся «вже не могла чекати», «вона почула, як у степу раптом зашуміло, загоготало й пішов кінський тушіт» [2,237]. М.Хвильовий дуже тонко передає внутрішній стан героїні («затремтіли коліна», «довго шукала заціпки», «тоскно стиснуло серце», коли побачила, що Михайлика поки що нема). Катруся помітила, що «люди, що зайшли в кімнату, були дуже озброєні, але якось химерно виглядали», «на них зовсім не було червоноармійських зірок», «не було навіть ніяких прикмет, що вони червоні». І все ж Катруся розповідає їм, «як вона любить червоних». Брутальні слова, а ще більше їх бандитська зухвала поведінка по відношенню до неї допомагають прозріти: «Тільки тут Катруся зрозуміла, що вона в лабетах невідомих ворогів». Гості пили горілку, а потім збиткувались над Катрусею, котра «Билась об підлогу, і тільки тоді стихла, коли загубила свідомість». Сконе виступає різким контрастом до того мирного і тихого життя, яке панувало в цій глушині, і означене кількома влучними деталями в тексті («тихесенька собі телефоністка», «на селі було зовсім тихо», «спокійне сонце» тощо). Коли все скінчилось, до кімнати «Зайшов стрункий хлопець і одрапортував:

– Батьку отамане?...» Та «зиркнувши на підлогу, де лежала в блакитному розірваному платті Катруся, раптом змовк і подивився на отамана очима божевільного» [2,250]. Це і був Михайлик. Після певної паузи, означеної в тексті навіть графічно, у авторському відступі повідомляється, що вранці «махнівський загін поспішав на захід, до Румунії». Авторська оцінка відсутня, отамана та його вірних бійців характеризують вчинки.

Твори, в яких письменник звертається до даної проблеми, написані в різний часовий період, але жодного разу не натрапляємо на схвальну позитивну оцінку Махна і його дій. Хіба лиш у новелі «Життя» (1922) наведено уривок із пісні (фольклор), в якій позитивно подано образ Махна, але введено його як цитату, безвідносно до дій і думок персонажів і без оцінки автора:

Чий я козак, звуся Воля,
Українець з Гуляй-Поля.

Гей шумуй, моє вино,

Йде за правдою Махно! [1,117]

Куди інакша ситуація в новелі «Редактор Карк» (1932). Героїня твору Нюся в діалозі з Карком зауважує: «А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як Ви гадаєте? Подумав. – Може» [1,139].

І дещо пізніше, передаючи роздуми Карка в авторській інтерпретації, зазначено: «Жолись Карк бачив, як автомобіль задав велосипедиста. Летіли обидва. Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10.000. Махновщина по Сивашу на тачанках. Трагедія інтелігенції Лівобережної України» [1,143]. З негативним відтінком порівнюється дане явище в «Арабесках» (1927): «То пройшла махновщина і зникла в степовій тирсі, як згадка про дику татарву» [1,410].

Махновщина як синонім безпорядку, недисциплінованості, хаосу згадується і у творі «Кіт у чоботях» (1922), коли «товариш Жучок» у записці до «товариша Миколи» повідомляє: «... я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати» [1,165].

«Повість про санаторійну зону» датована 1924 роком. Уже на початку означено: «Головними героями можна вважати: анарха (саме анарха, не інакше, і ми не помилились, назвавши його так: анарх без «іст» ще волохатіш, мов Махно, мов уся та вольниця, що мчить по степах диким кошмаром» [2,55]. Остання оцінка повторена двічі [2,66]. Анарх пригадує «махновську тачанку», але розчарований такою вольницею: «Інакше я був би не тут, а в махновському степу» [2,80]. У листі до сестри він досить різко характеризує сутність свого минулого: «Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махнівські тачанки по степах, цю куряву, що мчить по східній азіатській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку й тринадцятий вік...» [2,127–128].

В одному ряду з бандитами згадується Махно в новелі «Пудель» (1923): «Машиністки, ремінтоністки, стенографістки, журналістки..., які бояться скорочення штабу більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів» [1,350] та у нарисі «По Барвінківському району», який, щоправда, написано пізніше (1930), коли М.Хвильовий «виходив на пряму лінію» і вже не зовсім може бути об'єктивним відображенням поглядів самого письменника («Це ж вони постачали людським м'ясом банди Савонова і Махна» [3,464]). Галакта (Марфа Галактіонівна) у повісті «Іван Іванович» стверджує: «Я не виношу анархізму» [3,38].

М.Хвильовий акцентує увагу на невизначеній свідомості учасників махновських рейдів. Так, герой оповідання «Юрко» (1922) зізнається: «Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого, й досі не добрав» [1,170].

Як бачимо, письменника турбувала дана проблема. Махновщина й анархізм у творах М.Хвильового в одному синонімічному ряду, і оцінює він це явище як «трагедію», «дикий кошмар».

Література:

Хвильовий Микола. Твори: В п'ятьох томах. Том 1, 2, 3. -К., 1978.

*Русіч Ю.Й.
(Дніпропетровськ)*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ОСМИСЛЕННЯ МАХНОВСЬКОГО РУХУ В ПОВІСТІ В. ПІДМОГИЛЬНОГО «ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ»

«...Перша революція скинула царя, друга – капіталізм, але тій, другій, не стало сили знищити владу взагалі. Прийшли махновці покласти кінець усякому примусові й неволі. Сталася третя революція...» [1,220]. Ці слова «другого Леніна» анархізму, ідейного його натхненника Воліна зустрічаємо ми у повісті Валер'яна Підмогильного «Третя революція», написаної 1925 року. Даний твір мав на меті осмислення явища «третьої революції» як національної трагедії, що призвела до розшарування «будівничих сил українського народу» [2, 528], розшарування українського міста і села (а це питання дуже хвилювало письменника – згадаймо роман «Місто»; він не приховував прагнення осмислити реальні суперечності між містом і селом, з'ясувати причини недовіри селянина до міста в нових соціальних умовах, сучасником яких виступав і сам). Натомість В.Підмогильного зарахували до тих літераторів, котрі писали «без врахування нових обставин або перебували під тиском буржуазної ідеології» [3,293]. Справді, якою іще, як не «буржуазною», ідеологією міг керуватися письменник, детермінізуючи утворення великих військових з'єднань під проводом Нестора Махна явищами продрозкладки та інших масових примусів селянства. Це все була реальність, яку письменник художньо відобразив досить своєрідно на той час – базуючись на психологічному аспекті осмислення подій.

Фабульне ядро повісті – захоплення махновцями Катеринослава. Ці «хлопці у великих, болотом закаляних чоботях, кожушпанках... які здавались великі, волохаті» і з яких «папів спокій і сила села», змальовані за допомогою засобу інохарактеристики – через призму сприйняття сім'ї міських інтелігентів. Кожен член сім'ї оцінює махновців по-різному, що надає оповіді ще більшого психологічного ефекту. Та найпоєднанішими є характеристики Ксапи (дівчини, безмежно захопленої Махном і його діями) та Альоші (шпигуна - комуніста в армії Махна). Вустами першої автор висловлює погляд на «батька» як на смертельного диригента оркестру бою, як на вродливого та величного, сміливого і мудрого. Вустами ж Альоші письменник спростовує збудований на еротичних жіночих ідеалах образ Махна: «... самі (махновці – Ю.Р) невизначені. Село – це безконечна потенція. Отакий і Махно... Це просто так, іграшка обставин» [4,225].

При відкритому співчутті до повсталих степовиків В.Підмогильний художніми засобами розкрив недоцільність, безперспективність, а іноді й абсурдність анархії. Маніфестуючи незалежність і волю для усіх, вона легко жертвувала конкретною особистістю. Це органічно передано і в образі самого Махна. Образотворення останнього найбільше піддано психоаналізу. Лаконічними та виразними засобами психологічної характеристики – портрет, діалоги, внутрішні монологи, інохарактеристика – В.Підмогильний показав читачеві сильні й слабкі сторони Нестора Махна. Для в'язнів, наприклад, «він залишив по собі свою страшну мовчанку і могутність своїх пронизливих очей»; серед відвідувачів після його приходу «покотився шепіт»: «Батько, батько...» Та всенародна слава, навпаки, сприяла возвеличенню у власних очах, самозакоханості. Тоді як насправді Махно був жертвою, надзвичайно «сумовитим і до жалю самотнім» серед тих «гадів повзучих», як він сам характеризував, із свого оточення. Усвідомлюючи це, читачеві вже важко з некритичного боку поставитись до таких, наприклад, слів: «Алім жив з того, що батько мусив прибирати з шляху людей, щоб його не прибрали...», або «Мене ніхто не поміває». Ці та подібні психологічні деталі /зокрема, написання батьком віршів, пройнятих глибоким сумом / створюють загальний образ людини, що спрямувала свій розум і талант не в те русло, що не є вільною у своїх діях, та й, зрештою, викликає хіба що жаль і співчуття.

Література:

1. Валер'ян Підмогильний. Вибрані твори. -К.,1984..

2. Історія української літератури ХХ століття. Книга 1.- К., 1994.

3. Історія української літератури. У 8 тт.-К., 1970.-Т.6.

4. Валер'ян Підмогильний. Вибрані твори.-К., 1984.

*Хом'як Т.В., Сечіна А.М.
(Запоріжжя)*

ОБРАЗ НЕСТОРА МАХНА В ОДНОЙМЕННІЙ БАЛАДІ ЯРА СЛАВУТИЧА

Гей, ти ж Земле моя золота!
Перед ким, перед чим завинила еси?
І яких не кормила ще круків?
Та і хто не знущався з твоєї краси?
Гей, ти земле моя... За що ж?

Іван Багряний, «Гуляй-Поле»

Закономірним бачиться звертання Яра Славутича у збірці «Правдоносці» до художнього осмислення подій і героїв Української Республіки, зокрема, у таких творах, як героїчна ораторія «359», балади «Бунт», «Отаман Клепач», «Непоко́ра», «Нестор Махно». Щоправда, остання не об'єднана під рубрикою «Правдоносці», стоїть вона дещо осібно, ізольовано, що цілком відповідає задуму автора та його позиції. Адже ставлення Яра Славутича, як переконує зміст твору, до образу Махна різко негативне. Літературознавець К.П.Волинський зауважує: «І несподіване розкриття мотиву роз'єднаності, згубності протиставлення себе загальноукраїнській визвольній справі в «Несторі Махні». ...таке витрактування (різко негативне) ролі і місця Махна в Українській Революції видались мені, щонайм'якщо кажучи, «несподіваними». Тепер, коли нам немало правди відкрилось нарешті про суперечливі й стрімкі події тих збурено-революційних років, – наші історіографи починають дедалі лояльніше, з розумінням розглядати діяльність Махна в цілому. Ну а в народі ... Махно здавна користувався прихильністю, здебільшого згадувався з симпатією. Хоча Яр Славутич, безперечно, може мати й свій погляд на Нестора Махна» [1,173]. Балада написана у 1947 році, але цього погляду письменник дотримується і сьогодні. На зустрічі Яра Славутича із студентами і викладачами філологічного факультету у травні 1998 року (ауд.408, 2- навчальний корпус ЗДУ)

на питання, чи змінив би він трактування образу Махна, коли б писав твір про нього на сучасному етапі, автор відповів заперечно. Махна він і сьогодні сприймає як бандита, а не героя.

Жанр твору [2], за визначенням самого автора, – балада (сучасна дослідниця творчості Яра Славутича Тетяна Назаренко трактує його як «просторий вірш» [3,39]). Образ «імпульсивно-несамовитого батька Махна» (Т.Назаренко) у центрі твору. Він поданий передусім дискриптивно, за допомогою портрета:

І жажіт зіниць під навислим чолом,
І патлів потік, що на плечі спада,
І вилиць крутих непоко́ра тверда.

Немаловажлива функція і опису дій та вчинків:

Червоний чи білий, чи жовтоблакить –
Пекти нагаями і нагло добить!

Автор акцентує увагу на непослідовності Махна у політичних пошуках, що цілком відповідало реальності. Персоніфікація, наголошена ударність дієслівного ряду, висхідна градація сприяють підкресленню емоційного відображення дій Махна:

І стогнуть степи, і ридає земля –
Батько гуля!

Або:

Земля двиготить, і ридає земля –
Батько гуля!

Таку ж функцію виконують і порівняння:

Вовками тачанки гарчать по ярах;
Мов кібці, тачанки летять на вітрах...

Характеристика персонажів дається стисла, але влучна, відповідно до авторської позиції: «горно пекельне», «нелюдське прокляття, і зветься воно – Батько Махно». Його військо – «зухвала ватага». Одіозність Нестора Махна відтворюється і на синтаксичному рівні («Не крик гайвороння, не клекіт шулік – Лунає ланами отаманів клик»), і на ритмічному.

Образ Махна вимальовано рельєфно і повнокровно. Художній паралелізм, анафора, ампліфікація, метафори і порівняння допомагають увиразнити його змалювання. Історіософські візії, паралелі, згадка про Пілата виконують таку ж функцію:

Це – воїв напруга, що гнала татар,
Це – вимах меча, що навогнює вдар,
Це – княжі незгоди, це – чвари Сірка,
На палі усміхнена стать козака.
Це – злети шабель, рокотання гармат,
Це – в людях новітніх предвічний Пілат.

У автора образ Нестора Махна асоціюється передусім із «войком матерів» і «квилінням дітей» та вказано, що це

І чвальні походи потьмарних смертей,
І спалах полів за посталим селом...

.....

Що душі нуртує і палить серця,

Що брата на брата жене без кінця...

Образ Нестора Махна по-різному трактується і в художній літературі, і в історичних джерелах. У баладі Яра Славутича він «отримує безперечно негативну коннотацію» (Т.Назаренко).

Література:

1. Волинський К.П. Яр Славутич. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 173.

2. Яр Славутич. Зібрані твори. 1938–1978. – Едмонтон, 1978. – С.85–86.

3. Назаренко Тетяна. Правди потужний спалах. Поетична творчість Яра Славутича – Львів, 1996. – С.39–41.

Федоровский Ю.Р.
(Донецк)

ОБРАЗ МАХНО В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Образ повстанческого атамана, успешно противостоявшего войскам Ленина и Троцкого, Деникина и Врангеля, сражавшегося с Петлюрой и Фрунзе, вызывает большой интерес историков до сего дня. Его личность, нестандартная, яркая, экзотическая, привлекала также внимание и художников слова. В устном народном творчестве «батька Махно» стал поистине легендарным героем. И этот феномен обусловлен не только временем действия – переломные 1917–1920 годы, – но и самой харизмой личности Нестора Ивановича. Человек, прошедший каторгу, возглавивший крупнейшее народное движение, победоносно сражавшийся и с белыми, и с красными, и с жовто-блакитными, но переживший свою славу, стал героем художественной литературы, ибо в научно-исторической его личность на долгие годы попала под запрет.

Первые попытки описания махновщины в 1920-е годы принадлежат людям, еще не остывшим от войны, зачастую сталкивавшимся с махновцами в боях лицом к лицу, и слишком субъективны и расцвечены специфической лексикой того времени. М.Равич «Махно и махновщина», 1920, Д.Лебедь «Итоги и уроки 3 лет махновщины», 1921, И.Тепер «Махно. От еди-

ного анархизма к стопам румынского короля», 1924, описывая виденное, были скованы требованиями господствовавшей идеологии победителей–большевиков. Поэтому и Махно выглядит у них малопривлекательным бандитом. В таком же ключе излагался материал и в заграничном сочинении некоего К.Герасименко «Махно», 1923, которое в СССР оперативно переиздали под внушающим доверие грифом «Мемуары белогвардейца». Эта низкопробная недостоверная книжка пользуется незаслуженной известностью и в наши дни: она была воспроизведена сразу несколькими издательствами в 1990 г., добавив путаницы в раннеперестроечное «махноведение». Объективные же труды, например, «Махновщина» М.Кубанина, 1928 г., давным-давно легли в спецхраны. Штамп «анархо-кулацкого политбандитизма», установленный еще наркомвоенмором Л.Троцким, сохранялся в традиционной советской историографии вплоть до конца 1980-х. Даже в 1990 г. в книге, изданной в Украине, махновщина квалифицировалась как «политический бандитизм... хуторских элементов с анархистско-махновской идеологией» («ВУЧК». – Харьков: Основа. – 1990). Попытки отдельных исследователей, например, С.Семанова «Махновщина и ее крах», 1966, пересмотреть некоторые догмы о махновщине, отбросить недоказанные фактами «шовинизм» и «антисемитизм», оперативно пресекались украинскими историками типа О.Кучера «Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні», 1971 и П.Билого «Розгром махновщини», 1971.

Более свободными себя чувствовали литераторы. Личность повстанческого вождя привлекала внимание не только профессиональных мастеров художественного слова, таких как С.Есенин, А.Н.Толстой, Б.Пильняк, но и представителей «новой волны», вошедших в литературу одновременно с революцией. М.Шолохов, В.Пидмогильный, П.Бляхин, В.Вишневский, К.Паустовский тоже писали о том, что видели, но писали не как ученые, а как литераторы, пропустив махновщину через призму своих художественных воззрений.

Имя Павла Бляхина ничего не говорит современному читателю. А ведь его приключенческая повесть «Охота за Голубой Лисицей», написанная в 1921 г., как-никак является, первым художественным произведением о Махно. Изданная в 1922 г. в Баку, через год она была экранизирована в Грузии, и ее новое название известно сейчас почти всем: «Красные дьяволята» (в 1960-е по этому сюжету выпшла новая кинофантазия: «Неуловимые мстители»). Автор повести, старый большевик, в 1920 г. работал председателем Екатеринославского губревкома и членом бюро губкома КП(б)У. Он писал искренне, но

тем не менее, выполнял, выражаясь современным языком, социальный заказ победившей партии. Поэтому и батька Махно у него: «самый злой враг Советской власти... маленький всадник в черной мохнатой папахе... хищное лицо с черными ключими глазками», устраивает погромы, грабежи, убийства и изо всех сил выражает интересы кулаков и попов. Финал повести – уже чистая фантастика: тройка буденовцев берет его в плен и сдает в руки представителей Советской власти в городе Е. О том, что в описываемый период 1919 – 1920 гг. отряды Махно громили Деникина и входили во временный союз с большевиками, конечно, не упоминается.

С.Есенин пытался осмыслить махновщину как поэт. Его бандит Номах (очень прозрачная анаграмма Махно) из неоконченной поэмы «Страна негодяев», 1922 – 1923 гг. (первоначальное название – «Номах»), мечтает осчастливить все человечество золотом из ограбленного поезда, произносит романтические речи: «Я – гражданин вселенной!.. Кто смеет быть мне правителем?.. Я отказался от многого и в особенности от государства» и удачно дурачит комиссаров и советских сыщиков, которым остается лишь сокрушаться: «Почему крестьянство так любит Махно? Потому, что мы очень строги и на строгость ту зол народ». Номах выступает против убийств и мечтает о «всероссийском перевороте». В недописанном финале он убывает в Европу. В 1922 г. Есенин планировал написать большую поэму «Гуляй-Поле», посвященную Махно, но от нее парадоксальным образом сохранился лишь небольшой отрывок о Ленине.

Попытки поэтического осмысления махновщины как народного бунта «села» против «города», угнетенных против угнетателей продолжил украинский романист В.Пидмогильный. Его цикл новелл «Повстанцы», публиковавшийся в 1920 г. в екатеринославской газете «Український пролетар», полностью вышел в 1923 г. в эмигрантском журнале «Нова Україна». В нем, как считает В.Мельник, Пидмогильный впервые в советской прозе поставил вопрос о реальной коллизии установления и проведения Советской властью на Украине земельной программы. «Коммунизация» 1919 года, как известно, вызвала половодье крестьянских восстаний, ставших в итоге причиной краха 2 советского режима в Украине. Выступления Григорьева и Махно явились вершиной этого повстанчества. В своей повести «Третья революция», 1925 г., Пидмогильный дал яркую картину одного из махновских налетов, когда из-за пышных анархистских манифестов вырывается страшная мужицкая «ненависть деревни к господину, ко всему, что казалось господским – к пиджаку, к воротничку, к белой руке, к каменным

домам и ко всему городу». И Махно, «серые бегающие глаза на бесцветном веснушчатом лице», не может и не хочет остановить своих «грязных веселых лохматых парней», когда они грабят, вешают, насилуют. Это называется «третья революция». Махновщина как «русский бунт – бессмысленный и беспощадный» выполнила свою разрушительную работу, но не смогла реализовать конструктивную сторону. Да и была ли она реализуема?

Пятнадцатилетний продотрядовец М.Шолохов во время махновского рейда на Дон в 1920 г. как-то угодил в руки к батьке и спасся лишь малолетством. В одной из своих первых повестей «Путь-дороженька» («Против черного знамени»), 1925 г., он использовал этот сюжет, изрядно идеализировав свое поведение. Его герой, комсомолец Петька Кремнев, угодив к махновцам, соглашается вступить в сотню «2 группы», чтобы впоследствии распропагандировать ее и уговорить сдать ее. В повести мелькает матрос-махновец, ставший непременно атрибутом такого рода описаний, штаб махновцев расположен, конечно же, в доме попадьи, половина махновцев – бывшие красноармейцы, охотно поддающиеся на пропаганду. Общій фон ясен – последний рывок обреченного на поражение классового врага и неизбежность торжества большевизма. Отметим, однако, что на самом деле Мишка Шолохов никакой активности в плену не проявил, отпустить его уговорила грозного батьку пожилая крестьянка, пожалевшая «неразумного малолетку».

Повесть Б.Пильняка «Ледоход», 1924 г., соотносится с реальностью очень слабо. Батька беспробудно пьянствует, изрекает: «Вешать надо жидов... Вешать надо эту нацию... И еще надо вешать баб!», напившись, гуляет по Гуляйполю и орет о «щирой Украине». Затем дарит заезжему из Америки анархисту Щире уезд для проведения эксперимента по построению безвластного общества. Завершается повествование тем, что роковая любовница Махно – Маруся – убивает Щиру. «Это факт», – дважды повторяет Пильняк и для достоверности цитирует дневник жены Махно, захваченный красным командиром в бою, где она погибла. (Это, кажется, первое появление в литературе данного документа). Комментатор советского издания книжки К.Герасименко (1928) П.Щеголев справедливо указал, что полет фантазии занес Пильняка слишком далеко. Не было Маруси, а была законная жена Махно Галина Кузьменко, которая не вела дневника и не погибла в бою. Прототип Щиры – анархист Волин – тоже жив и не был отвлеченным экспериментатором из Америки, а вел активную деятельность в махновской армии, возглавляя Военно-Революционный Совет.

Известный эмигрантский писатель М.Алданов, посвятивший Махно добрую треть своего очерка «Взрыв в Леонтиевском переулке», 1936, повторяет щеголевскую критику Пильняка, но и сам пишет про батьку не лучше. Махно в Париже имел «вид очень слабого физически, больного, чахоточного человека... озирался, как зверь... глаза у него были злые... по природе он был человек злой и жестокий... ничего демонического в наружности Махно не было». И в заключение Алданов на основании одной фразы из предисловия из воспоминаниям приписывает Махно «украинство» в противовес интернационализму большевиков. Этот аргумент впоследствии был развит другими авторами.

Еще один эпизод махновской эпопеи освещает В.Вишневский в рассказе «Бронепоезд «Спартак» (первоначальное название – «Махновцы»), опубликованном в журнале «Красная новь» в 1930 году. В 1919 г. Вишневский прибыл на Украину в составе матросского отряда П.Дыбенко, ставшего Заднепровской дивизией и ядром 2 Украинской Красной Армии, в которой Махно командовал 3 бригадой. С мая Вишневский работал председателем следственной комиссии при Заднепровской бригаде бронепоездов (Мариуполь, Александровск, Волноваха, Иловайск). Чекистско-большевистский взгляд сквозит во всем его творчестве, например, измена Махно датируется 15 мая, через неделю после Григорьева. Рассказ описывает события марта 1919 г., когда махновцы в составе Красной Армии взяли Мариуполь. Быт, описываемый Вишневским, суров: бессудные расстрелы, махновские бойцы, изукрашенные оружием, кулачные схватки. Основной замысел: как глупые махновцы лобовой атакой чуть не сорвали хитроумную большевистскую комбинацию по нейтрализации французских экспедиционных войск. Отметим, что в 1940 г., редактируя рассказ для собрания сочинений, автор сильно сократил его. Вырезано все, касающееся командира Заднепровской дивизии, к тому времени репрессированного. Поэтому вылетела и сцена живого разговора комбрига Махно с комдивом Дыбенко.

Подобная операция характерна и для творчества А.Н.Толстого. Поэтому в 3 книге эпопеи «Хождение по мукам» – «Хмурое утро» (1939 – 41) вместо Л.Троцкого действует анонимный «председатель Реввоенсовета», а вместо П.Дыбенко, который, собственно, и уговорил Махно на союз с большевиками, – некий «матрос Чугай». В комментариях в собрании сочинений это невнятно называется «заменой некоторых подлинных имен участников гражданской войны на вымышленные». Чугай в дискуссии с анархистом Леоном Черным перетягивает батьку на свою сторону. «Маленький и худенький человек...

прямые, каштанового цвета волосы падали ему на узкие плечи... карие бешенные пристальные глаза. Лицо рябоватое, с желтизной, чисто выбритое... испитое, безбровое». Прошлое Махно изложено Толстым главным образом по Герасименко, что заметно. А его настоящее – балансирование между трех сил: петлюровцами, денкинцами и красными. Причем изображаемая картина достаточно ярка и художественна. Насколько она соотносится с реальностью – вопрос открытый. Во всяком случае, точка зрения Толстого имеет такое же право на существование, как и точка зрения Самбука или Маркиша.

К.Паустовский упоминает Махно в своей мемуарной книге «Повесть о жизни», 1956, и не лучшим образом. «Щуплый маленький человек в черной шляпе и расстегнутом казакине с зеленым землистым лицом... Мокрая челка свисала на узкий сморщенный лоб. В глазах его, злых и одновременно пустых, глазах хорька и параноика, поблескивала яростная злоба. Визгливое бешенство не затихало в этом человеке никогда... «осатанелый изувер» убивает ни за что железнодорожника и проносится на своем поезде мимо, из Голты на Александрию, Златополь. Время действия – осень 1919, станция Помощная.

Очеркист З.Шейнис в «Конце врангелевской авантюры», 1980, описывает события осени 1920 г. Описывает в полухудожественной манере, с традиционно-советскими штампами: пьянство, расправы и т.п. Один из основных источников – бывший анархист, а потом коммунист С.Дыбед, председатель Бердянского ревкома в 1919 г. Махно в его изображении «среднего роста, носил длинные волосы. Владел прекрасно всеми видами оружия... Пил он несусветно. Пьянствовал день и ночь. Развратничал. Ему, отрицателю власти, досталась почти неограниченная бесконтрольная власть. И туманила, кружила голову». Отметим, что, несмотря на противоположность художественных установок, один из эпизодов, описанных Шейннисом, был заимствован Самбуком для его романа «Махно», 1991. Но здесь мы подходим к литературе эпохи «перестройки».

Радикальные изменения конца 1980 – начала 1990-х годов внесли новую свежую струю в «махноведение». Появились в периодике первые исторические исследования, пересматривающие догмы советской историографии. Смелость историков росла параллельно с ростом «гласности». В.Волковинский в 1988 г. озаглавил свою работу «Под стягом анархизма», в 1989 – «Извилистые стежки политического авантюриста», а в 1991 – «Нестор Иванович Махно. Политический портрет». Т.Беспечный в 1989 г. писал: «махновщина, вошедшая в историю с клеймом бандитского движения», а в своей последней книге «Нестор Махно: правда и легенды», 1996, уже рисует

батьку наподобие иконы. Появились, конечно, и объективные работы: В.Верстюк «Махновщина», 1991; В.Савченко «Измена «батьки» Махно и «железная метла» Л.Д.Троцкого», 1990. Махноведение пошло вширь – вышла работа О.Тимкова «Махновщина на Херсонщине», 1997, тему «Махно на Донбассе» пытался раскрыть Т.Беспечный, о махновщине на Мариупольщине писал Л.Яруцкий в книге «Махно и махновцы», 1995. Но разве можно быть абсолютно объективным? И начался перегиб в другую сторону. В литературе это видно еще более ярко, чем у историков Верстюка, Волковинского и краеведов Беспечного, Яруцкого.

Первой ласточкой стал роман Д.Маркиша «Полюшко-поле», написанный в 1988 году и опубликованный в 1991 г. Здесь Махно, «пышноволосяй, круглое лицо с широкими скулами, гладким лбом, глубокие, пристальные глаза», – изображен вполне сусально. О кровавых махновских расправах с офицерами, евреями, комбедовцами не говорится, насилием занимаются красные и белые, в крайнем случае – контрразведчик Зиньковский под псевдонимом Задов, уничтожающий шпионку Л.Грачеву, которую коварные большевики подсылают к батьке. Художественный допуск позволяет автору совместить события 1918 г. (визит Махно к Ленину), 1919 (убийство атамана Егорки, под которым зашифрован атаман Григорьев), 1920 (агония белых во врангелевском Крыму) и подкинуть нехорошую идейку, что красные открыли фронт Деникину в Донбассе умышленно, чтобы погубить Махно. Идеализация батьки цветет у Маркиша пышным цветом: Махно идиллически чинит сапоги в своей коммуне (ходячий миф новой «махноведческой» литературы), торжественно и принародно казнит Егорку за погромы (эпизод изложен по книге анархиста П.Аршинова, чрезвычайно все приукрашивавшего). Характерная деталь: главным героем романа является не Махно, а местечковый парень Семен Веселовский, братьев которого гражданская война раскидала по разным лагерям. Рувим работает в ЧК и расстрелян своими. Борис ушел к белым и предан ими. Лишь Семен-махновец в финале добирается до земли обетованной и завершает свои дни в израильском киббуце, срисованном... с махновской коммуны.

Р.Самбук «Махно», 1991, продолжает эту тенденцию, к личности батьки не подступает, главный герой романа – машинистка ВУЧК Соня Федоровская, засланная в Гуляйполе шпионить за Махно, но под воздействием окружающей среды идейно перековавшаяся и вышедшая замуж за одного из повстанческих командиров. Здесь появляются новые нотки, характерные для современной литературы: анахронистическое

притягивание современной проблематики (обличение Соввласти в «антидемократичности» и «отсутствии гласности») и попытки приписать Махно проукраинские самостийнические настроения (его собственные воспоминания это начисто опровергают). Чекисты все нехорошие, а махновские командиры – наоборот, хорошие. Генерал Деникин боится батьки Махно больше, чем Красной Армии, а падение Южного фронта – вина красных, разгромивших гуляйпольские тылы и коммуны. Махновские расправы упоминаются мельком, как частности.

Если Т.Беспечный аргументирует поэтический талант батьки архивными документами, то беллетристы этим себя не утруждают. «У Махно – своя ЧК, или превратная фортуна Левы Задова» В.Витковского и В.Полика (1991) добавляет к талантам Махно еще один – художника (у Маркиша он получил специальность сапожника, у Беспечного – поэта). «Черноволосяй, с вьющимися кудрями, ровными дужками бровей над глубокими озерцами небольших темно-карих глаз... симпатичный человек». Поскольку повесть названа документальной, то махновские расправы признаются, но тут же упоминается красный террор Троцкого. Махно мечтает о независимой республике. Авторы выдвигают новую оригинальную версию григорьевского мятежа: оказывается, это Махно спровоцировал его на совместное выступление и подставил, чтобы избавиться от конкурента. Дальше идет уже чистая фантастика: махновские боевики похищают Григорьева, и Лященко его убивает (здесь авторы явно повторяют недостоверный рассказ Герасименко). Повторяется старая легенда о махновских кладках и запускается новая: о Полонском. Одна из наиболее известных антибольшевистских акций Махно – расстрел командира-коммуниста одного из полков Полонского. По Витковскому-Полику, дело в тривиальном треугольнике: Махно, Полонский и некая «певичка». Между прочим, жена Полонского Галина была расстреляна вместе с ним, и так топтаться по могилам не вполне этично, не говоря уже о том, что абсолютно бездоказательно. Инициатива награждения Махно Орденом Красного Знамени (за Перекопские бои) почему-то приписана Фрунзе, хотя общепринято, что этот факт если и имел место, то гораздо раньше – весной 1919 г. по инициативе В.Антонова-Овсенко.

Последняя по времени работа – «Махно. Последняя правда», 1997, повесть-эссе В.Савельева, сделавшего попытку раскрыть внутренний мир Махно. Здесь наиболее ярко выражены тенденции современной украинской литературы. Это безмерная идеализация: «синеглазый «Прометей революции», «посланец будущего», «Организатор величайшей крестьянской

войны в мировой истории, украинской жакерии, робингудиады, мюндернады». Это привязывание современной проблематики: к Махно притянули за уши и украинизацию 1920-х, и Русь-Украину, украденную москалями для Российской империи, и голодомор 1933 г. с фантастическими цифрами погибших (8 – 12 млн.). Возбуждается антирусизм и национализм вплоть до антисемитизма. Например, сдачу Гуляйполя немцам автор приписывает еврейской роте Шнайдера, хотя воспоминания Махно однозначно указывают на украинских националистов, «шовинистов», агентов Центральной Рады из числа эсеров. В.Савельев обвиняет «ротпильдовских комиссаров» в русском национализме, считает, что большевики вели против Украины «национальную войну». Беспощадные еврейские революционеры, и анархисты, и коммунисты, бросали на истребление Украину для того, чтобы Троцкий в тайных сношениях с еврейской диаспорой договорился о создании Украина-Иудеи на территории Махновии. Фантазия, достойная «Сионских протоколов»! При этом В.Савельев ссылается на документ, в котором говорится, что такие переговоры велись... петлюровским правительством!. Художественным допуском оправдывается все: и параллели Коммуны-кибуцы (позаимствованные у Маркиша), и умолчание о позорном отечественном Бресте, пригласившем немцев в Украину (под громкие негодования о «предательстве» Бреста Российского), и попытки дезавуировать воспоминания Махно в части уважительной беседы с Лениным, и отмыwanie Петлюры от погромной славы (погромы-де творили белые и красные, одинаково – империалисты), и Григорьевский мятеж как провокация большевиков. Однако, использовать эссе о Махно для скрытой антисемитской пропаганды – это, по моему мнению, уже слишком.

Итак, художественная литература о махновщине, используя «узкие места» исторической литературы, достаточно вольно «фантазировала на тему», выполняя сиюминутные социальные заказы. В 1920 – 1980-е это было очернение, изображение махновщины как средоточия всех пороков небольшевистского повстанчества. В 1980 – 1990-е, напротив, это чрезмерная идеализация через придание Батьке Махно черт украинского национализма (фактически отсутствовавшего) и демонизацию его врагов, главным образом, красных. При этом авторы часто некритически заимствуют отдельные блоки друг у друга и в научно-исторических трудах. Так появляются хлябчие мифы: об идеализированных махновских коммунах у Маркиша, Самбука, Савельева (на самом деле, по данным Беспечного, 1 коммуна быстро развалилась из-за беспробудного пьянства членов во главе с Махно), о махновских деньгах у

Витковского, Самбука, Маркиша (Р.Тхоржевский обоснованно доказал, что Махно денег не печатал), о помиловании в 1910 г. императрицей (в 1991 г. был опубликован документ о помиловании, подписанный МВД Столыпинным) и др. По моему мнению, беллетристы, если берут в качестве героя историческую личность, должны быть более осторожны с фактами и по возможности не противоречить им.

*Голованов В. Я.
(Москва)*

**«ТАЧАНКИ С ЮГА»
ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
МАХНОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ
(М.: Март; Запорожье: Дикое поле; 1998)**

ПРЕДИСЛОВИЕ

Я хотел бы сказать несколько слов об этой книге. В годы юности, когда я порой ощущал себя мухой, завязшей в смоле – из-за невыносимой неподвижности окружающего мира, словно бы остановившегося времени, словно бы омертвевшего языка и навеки застывшего казарменного пейзажа за окном, – в воображении моем стал появляться образ. Это был образ отряда, нарушающего мертвенный покой времени, разбивающего его, взламывающего его огненной энергией взрыва. Я видел так: блестит река. Разбрызгивая сверкающую на солнце воду, ее переходят кони. Люди верхами. Широкие спины, потные, вылинявшие гимнастерки, ремни портупей, сабли, винтовки. С грохотом скатываясь с кручи, к реке спускаются тачанки. Одновременно голова колонны выходит на противоположный берег. Виден одинокий всадник, над головой которого полочется черное знамя.

Это отряд Махно.

Иногда – особенно остро – в командировках, когда из привычного мне мира я попадал в совершенно иной мир, соприкасающийся с отправлениями Власти – скажем, после очередного визита в начальственный кабинет, после какого-нибудь тягостного, бессмысленного, лживого разговора, – я понимал, что хотел бы оказаться на одной из тачанок отряда. Ложь системы была слишком самоуверенной, слишком наглой. Зло ее казалось абсолютным и незыблемым, поэтому бунт против нее

казался естественным и, возможно, единственным способом сохранить самоуважение и чувство собственного достоинства. По сравнению с заплесневелой бумажной жизнью Системы, жизнь переходящего реку отряда казалась мне чрезвычайно подлинной, подлиннее окружающей бредовой реальности – хотя с отрядом непреодолимое время разделяло нас. Я чувствовал: эти люди полны силы и отваги. В их руках настоящее оружие. А главное – в них есть решимость, перед которой, я знал, Система не устояла бы. Ее надменные чиновники валялись бы в пыли у конских копыт, лживо вымаливая прощение, их трусливые, жестокие стражи разбежались бы, их наглые слуги предали бы их. Это было бы торжество справедливости. Кратковременное, быть может, но торжество. Собственно говоря, торжество и не может, и не должно слишком затягиваться.

Я честен с читателем, и потому открыто исповедуюсь в юношеском чувстве, из которого родилась эта книга. Тогда я почти ничего не знал о Махно. Интерес к нему был, пожалуй, не более, чем символический протест против мертвечины тех лет, которые верно, в общем-то, поименованы периодом застоя. Но как всякий интерес, он по крупицам притягивал к себе факты. Постепенно их стало много, возникло желание их систематизировать. Мне захотелось рассказать самому себе, кем же, собственно, был Махно. На систематизацию и восполнение пробелов в знаниях ушло еще лет пять. Так появилась эта книга.

За эти пять лет случилось слишком многое, чтобы образ человека, стоящего в центре повествования, не претерпел изменений. Время утратило неподвижность и понеслось вперед, порой даже слишком ходко. Мы стали свидетелями маленьких революций и немалых подлостей, стали зрителями и современниками крушения грандиозной коммунистической Системы и создания на ее месте новых Систем.

Это позволило многое понять. Поэтому то, что я написал, – не биография Махно. Это книга о мистике истории. Об обреченности революционера-романтика, идущего на любые жертвы за народное дело. Поначалу этот образ казался мне привлекательным. Потом выяснилось, что это – образ убийцы. И самоубийцы. Ибо, кроме самоубийства – явного или скрытого, – бунтарю нечего противопоставить становлению новой Системы.

Старая Россия, Россия, о которой мы порой бесполезно жалеем, в прежнем своем виде гигантской империи, простирающейся от Польши до Дальнего Востока, не могла, конечно, сохраниться: в ней много было ценного и живого (что, к несчастью, погубило), много было гнилого и мертвого (что, как раз, не выгорело, а осталось), но слишком много было неиз-

житых обид, слишком много сосуществовало культур и времен (от XV века до XX), чтобы быть спокойным за ее существование. Вступив в мировую войну, страна вошла в поле такого жуткого напряжения, что не выдержала и разломилась. Я убежден, что если бы Россия на вступила в войну, не заразилась окопным ожесточением, все изменения совершились бы иначе. Но у ожесточения есть своя жуткая логика. Оно разрушило империю. Но революция уничтожила разрушителей империи. А на следующем витке – и уничтожилей уничтожителей.

Иногда кажется странным, что столетние поиски «правды» в России завершились – после взрыва революции – колоссальной ложью большевизма. Крушение которого, в свою очередь, вызвало к жизни новую ложь. Я сам был свидетелем трехдневной революции в августе 1991 года, когда в Москве – в очередной раз – возводились баррикады. В какой-то ничтожной степени я был даже участником этих событий. Я знаю, что людей, которые возвели баррикады, объединяли святые чувства, вернее, одно сложное чувство, которое очень трудно понять, не пережив его: чувство свободы, достоинства, обретенной правды. Это были дни острейшего переживания подлинности бытия. Отряд все-таки перешел сверкающую солнцем реку...

Но этими чувствами воспользовались совсем другие люди. Так бывает всегда. К каким последствиям это приведет, мы не знаем. Мистика истории заключается в том, что иногда лучше проиграть, чем выиграть. Кое-кто из революционеров понял это. Махно не понял. Он хотел выиграть, в этом его трагедия. История сжалась над ним, и из революционера сделала его бандитом. Политический бандитизм – подспудное, «внепарламентское» сопротивление крестьянства диктаторскому режиму партии Ленина – в конечном счете дал стране отдушину – НЭП, а большевизму – шанс. Который он не использовал. Трагедия большевиков в том, что они победили всех. И, как в русской народной сказке, за это право победы заплатили всем живым, что было в революционном движении: окаменели сначала по колена, потом по грудь, потом по самую макушку головы – самым мозгом окаменели.

Еще эта книга о живых людях. О правде, которую носят в себе они. О том, что в реальных, живых людях желание правды, желание полнокровной, полноценной жизни никогда не угасает. Иначе существование человека теряет смысл. Если бы это был роман, героем его я сделал бы семнадцатилетнего комсомольца 1919 года Женю Орлова, который, будучи уже глубоким стариком, встретился мне и очень помог в работе.

Может быть, именно тем, что сохранил в себе азарт, чувство жизни, кипучей силы ее, романтизм революционной эпохи...

Мы плохо понимаем, к сожалению, какими тайными тропами чувства правды, подлинности бытия и свободы ходят по земле в самые жестокие, огнеограченные годы, почему не разлагаются в болотном гниении умирающих режимов. Но именно на этих слабых – по сравнению с силой материального, вечного мира – чувствах и держится, как кажется мне, единственная надежда современной цивилизации, которая подошла к опасной черте стирания человеческой индивидуальности, чем, вероятно, готовит гибельные последствия для себя.

В этом смысле Махно во всей чрезмерности своих благих порывов и злодейства, во всей отвратительности и привлекательности своей – безусловно, фигура яркая и знаменательная. Если взглянуть на бунт как на особую культуру и представить себе посвященную этой культуре «Всемирную энциклопедию бунтарства», то имя Нестора Махно, конечно, должно быть вписано туда.

Я хотел написать эту книгу как средневековую хронику – устранив авторское «я», изложить читателю факты в их хронологической последовательности. Это не вполне удалось. Хроники не получилось, получилась гигантская компиляция с авторскими вторжениями и трактовками. Архитектурно это – почти чудовищное построение. Но так уж вышло. Зато мне, кажется, удалось другое: представить события того времени наглядно, как в кино, представить время в страшных терзаниях и противоречиях его, которые не могли и не могут быть осуждены однозначно.

Да и нужно ли судить? Ведь, возможно, единственная цель книги, которую я написал, состоит именно в том, чтобы передать читателю образ отряда, переходящего реку на пути к свободе...

*Васьків М. С.
(Запоріжжя)*

ДУХ І СЕМАНТИКА ГУЛЯЙПОЛЯ В ПОЕМІ І.БАГРЯНОГО

«Гуляй-Поле» І.Багряного (січень 1944 р.) було безпосереднім емоційним враженням від жахливої долі України у другій світовій війні і краху надій на можливе відродження нації в умовах глобальних історичних катаклізмів. Автор ма-

лює картину жахливої руїни на рідній землі, апокаліптичне видиво повного краху. Лише одні руїни, відсутнє будь-яке життя на рідному Гуляй-Полі:

Лежить Гуляй-Поле в крові і в сльозах,
Потоптане, смертю розоране,
В бомбових кратерах і черепах,
В гільзах,
в ожугах,
в м'язах,
в трісках...

Мільйони мерців обійшлись без могил.

Поет з наростаючою градацією громадить жахи, яких зазнала Україна, і складається враження, що йому так і не вистачить слів, щоб передати весь безмір руїни.

Чому ж так сталося? І.Багряний пояснює це традиційно для української культурологічної думки і традиційно для своєї творчості. Ще в поемі «Золотий бумеранг», інших творах поет веде мову про Україну, яка лежить на історичному розпутті, яка завжди приваблювала своїм багатством загарбників, тому вона стає ареною постійних воєн. Взагалі у поезії Івана Багряного таких топісів, традиційних для українського народництва, дуже багато. Неповторними його твори роблять новаторська форма і надзвичайно емоційне й експресивне мовлення, полум'яний героїчно-трагічний пафос цих творів. Дуже відчутним у творчості І.Багряного, в тому числі і в поемі «Гуляй-Поле», є вплив фольклорної традиції і творчості Т.Шевченка.

Україна в черговий раз знищена, здавалося б, дотла. Тричі звертається поет до «Землі золотої» з риторичними запитаннями, в чому ж її провина, чи можливе її відродження з руїни. І сам дає ствердну відповідь. Надію на пробудження нації етотіві дають славні традиції, насамперед козацькі, які асоціюються у нього з поняттям «Гуляй-Поле», що було винесене в заголовок поеми. Гуляй-Поле – це безмежні українські степи, які не вдавалося і так і не вдалося жодній державі колонізувати до кінця, тому вони стають притулком для всього вільнолюбного люду. Цей люд часто доводить поняття свободи до абсолюту, тому нерідко межує з жебрацьким чи кримінальним елементом, але відповідно Гуляй-Поле стає не лише географічним поняттям, але й символом волі та нескореності (звідси сам топонім – Гуляй-Поле). Цікаво, що поляки послуговувалися двома синонімами – Гуляйполе і Дике поле, – віддаючи перевагу другому: ця земля для них справді була чужою, незрозумілою і в культурологічному сенсі дикою. Для української інтелігенції ХІХ–ХХ ст.ст. прийнятнішим був перший топонім, який акцентував увагу на незнищенності й нескореності.

ності народного духу й асоціювався з гіперболізацією, бурлеском козацького минулого. Саме ця територія від XVI до XX століть давала найбільш непокірний, ворохобний, бунтівливий елемент українського суспільства, була місцем зародження народних заворушень (Запорожжя, гайдамаччина, махновщина), навіть закріпачення цих земель було дуже поміркованим.

Різні історичні події, різні епохи визначали обличчя Гуляй-Поля, але І. Багряний цілком закономірно його основою, стержнем вважає козацьке минуле. Від нього повинно розпочатися відродження народу, але станеться це не швидко, бо друга світова війна знищила всі національні сили, які здатні були чинити опір (звідси таке розпачливе зображення всезнищення на початку поеми). Попри руїну й занепад життя поет не втрачає віри в сили народу, вслід за Д. Донцовим його, як і «вісниківців», можна назвати «трагічним оптимістом» (це означення не є випадково-типологічним, проблематика і пафос творів І. Багряного мають багато спільного з творчістю поетів «вісниківців»). У поемі з'являється образ часу, для якого роки – лиш миті. З позицій цього часу тільки миті віддаляють 1944-й рік від славної козаччини, зовсім небагато залишилося до приходу «Месника всенародного», хоча з погляду людини – це довгі роки:

Мовчить Гуляй-Поле, жаске і руде.

А стрілка помалу іде та й іде...

Хай стрілка до rischi йде, –

Аж поки не стане на грані отій,

Що стоїть Страшний Суд на ній...

Поступово апокаліптичне видиво загибелі Гуляй-Поля змінюється містичним видінням приходу «грізного, страшного отамана». Спочатку це тільки марево, тінь:

Секунди біжать у ідучій імлі –

Стрілка іде до своєї мети...

Та ніщо не виповнює пустоти.

Мариво блідне, хистке, як омана, –

Фата моргана, фата моргана.

Образ цього отамана викликає типологічні асоціації зі «Змієм» Ю. Словацького і велетнем-месником з гоголівської «Страшної помсти»: ті ж містика, таємничість, невідворотність покари злочинів навіть через довгі-довгі роки. Цей образ згодом набуває все життєвіших, все конкретніших рис. Це далекий предок і нащадок не тільки минулого, але й сучасності, тільки ця сучасність є розірваною ланкою в ланцюгу поколінь:

Іде отаман по руїнах, мов тінь.

Ступа по уламках усіх поколінь...

Торкає ногою три черепа він –

І чорний, і жовтий, і білий один:

... Прапрадід був,

Прадід...

І син...

Три черепа повні сирої землі...

Зустрічаємо у поемі традиційне для романтиків, насамперед Т. Шевченка, протиставлення нікчемної сучасності героїчному минулому, коли нескореним і незборним був рідний край:

Було Гуляй-Поле, було Гуляй-Поле! –

Як буряне море, кипіло й гуло.

Були в нього діти, гей, були соколи!

І не було сили такої ніколи,

Щоб скорило, щоб їх знесло.

У нещастях Гуляй-Поля винувати не лише загарбники й особливе геополітичне становище, але й нащадки славних «соколів», які стали повною протилежністю до героїчних предків:

Мов немає вже гордих, лиш ниці й покірні, –

Нікчемні пророки й брехуни,

Дрібненькі політики й говоруни,

І паралітики... – лише вони –

Продані, зражені і невірні.

Меч не тримається в їхній руді,

І переляк на лиці.

Такі нащадки не можуть порятувати «сиріт», «калік», «невідомщених малят», тому всі заклики звернені до «Месника всенародного», що має прийти у майбутнє з минулого. Мовлення в поемі стає все більше натхненним, запальним, схвильованість призводить до того, що хочеться висловити зразу всі почуття, тому мовлення хаотично перестрибує з однієї думки на іншу, але загальна спрямованість залишається незмінною: помста невідворотна. Хоч «Нема! Ще орлят нема», «ще стрілка до rischi своєї іде», але

Гряде ж

МІЙ!

РІК!!!

Тоді об'єднаються всі, «І дитя подаватиме кріс і набій / В цей святий, страшносудний бій...» Помста буде страшною, але саме ця помста є святою метою борні, заради неї по жертвують собою цілі покоління, щоб з їх тіл проросли квіти щастя і волі: «Лежатимуть так, щоб колись розцвісти». Заради цієї мети, по-макіавеллівськи заявляє поет, можна вбити будь-кого, бо

«Хто б Тебе осудив за діла Твої, –

Такого

Нема судії!»

Взагалі варто відзначити, що поема кидає виклик загальноприйнятому способу мислення і загальноприйнятій естетиці. Естетизується виключно діонісійське, рис естетично прекрасного набуває те, що в житті ми б назвали потворним. За жанром це лірична поема, епічне (ачало майже повністю відсутнє. Перед нами тільки рух емоцій, експресивний зрив, також проявом діонісійства у творі є містика і таємничість, висока напруга оповіді. І опис післявоєнної руїни, і прихід отамана-месника, і передчуття та прихід помсти позначені нагромадженням непривабливих, страшних, жахливих явищ, лиховісних передчуттів, гротескних картин. Поема переповнена лексемами «череп», «кістки», «могили», «страшний», «суд», «суддя», «грізний», «кров», «сльози»... Найуживанішим є епітет «чорний», його підсилюють лексеми «сажа», «дим», «пил» тощо. З наближенням до завершення поет прямо вказує на апокаліптичний характер дійсності й невідвратною відплати:

Де ж Ти –
Меснику всенародний?!
Безжалісний і невблаганний,
І безрозсудний, і предковичний.
Із всіх жорстоких єдино правий!
Страшний,
Апокаліптичний!
... Задвигить Гуляй-Поле небачено ще.
І лявіна потече, –
Невблаганна. Безодвічна.
Страшна. Апокаліптична.

Поняття «Гуляй-Поле» в поемі І.Багряного фактично є тожним до поняття «Україна», що теж було повним порушенням усталених традицій. Зазвичай Гуляй-Поле сприймалося як частка України, символ її вільнолюбності й незалежності, але також і символ непостійності, стихійності, розбишацтва, тому загальноприйнятим було протиставляти йому хліборобську Україну, працелюбну, мрійливу і спокійно-передбачувану, з постійним наголосом на миролюбності українців. І.Багряний акцентує увагу на експансивному, войовничому, мстивому боці характеру української нації. Цей бік її характеру не може викликати приязні, але тільки він, на думку поета, може порятувати націю. Лише через Гуляй-Поле Україна може стати справжньою Україною, через Гуляй-Поле, яке не здатне обмежуватися кількістю власних і чужих жертв дня досягнення мети.

Навіть якщо поема була художнім озвученням теоретичних переконань поета, то все одно «Гуляй-Поле» з'явилася на світ насамперед як емоційно-підсвідоме сприйняття подій війни.

Тому часто виникає відчуття відсутності логічного зв'язку в русі поетичних емоцій у поемі, мовлення напівхаотично перестрибує від однією думки-емоції до іншої, не довівши часто до логічного завершення попередню. Відсутність композиційної струнності повністю компенсується, однак, високою емоційно-експресивною наснаженістю, схвильованістю, непідробною патетичною пафосністю.

Це знаходить свій прояв у версифікаційних особливостях поєми «Гуляй-Поле». Строфа у поемі І.Багряного є насамперед категорією змістовою, а не формальною. Нерівнорядкові строфи є засобом виділення окремих емоцій, думок, почуттів тощо. Високий рівень патетики, емоційності призводить до того, що поет принципово не стежить за «правильністю» строфічної будови, римування, за дотриманням певного віршового розміру (гуляйпільська вольниця знаходить, відповідно, свій прояв у версифікації). Різна кількість рядків у строфах; безсистемне чергування паралельного, перехресного римування; елементи амфібрахієвих і дактилічних ритмів, що так само безсистемно чергуються між собою або переходять у тонічний вірш, – ось основні специфічні версифікаційні риси поєми «Гуляй-Поле». Інколи це призводить до того, що поетичне мовлення збивається з ритму, невиправдано «спотикається», з'являються непотрібні паузи, які розривають єдиний потік емоційно-схвильованої оповіді.

З містично-пророчим характером поєми тісно пов'язані мовленнєві особливості. Часто текст набуває рис гнівної інвективи. Немала роль тут відводиться риторичним запитанням, вигукам, ствердженням, які, буває, поширюються на всю строфу. З наближенням до завершення все більшої ваги набувають риторичні звертання, також поширені, які прибирають рис градаційного нагромадження синонімів, поєднуючись з риторичними реченнями:

О, де Ти, Мужній, Простий, і Великий –
Благословенний на меч і бої?!
... О, де Ти, Грізний, Страшний, Непоборний!
Як Бог, Вогнеликий! Як земля, Чорний!
Меч Правосуддя! Кара Господня! –
Де ж Ти –
Меснику всенародний?!
Як бачимо з цієї цитати, так і з інших, у поемі особливого

змістового значення набувають такі формальні чинники, як велика буква на позначення загальних понять і розрядка у графічному відтворенні найбільш важливих, ключових, на думку автора, лексем. Поет таким чином надає своїм пророцтвам

особливого, лиховісного для ворогів і величного для «гуляйпільців» значення.

І за змістом, і за формальними рисами поема зосереджена на одному боці буття – бунтівному, нуртуючому, часто жажливому чи відразному, – повністю ігноруючи інший бік – спокій, злагоду, покірність. Гуляй-Поле – це героїчне минуле і героїчне майбутнє, що поєднує в собі позитиви з негативами, але ніякі негативні наслідки не дорівнюються до того очищувального відродження, що, за концепцією І.Багряного, можливе для українців через Гуляй-Поле. Позірне хаотичне безладдя поеми «Гуляй-Поле» і власне Гуляй-Поля підпорядковане, насправді, одному підсвідомому емоційному поривові – прагненню власного оновлення, невідворотного, навіть якщо цього доведеться чекати безмежно довго.

*Зинько Ф.
(Одесса)*

ОБОЛГАННЫЙ ЛЕВ ЗАДОВ

9 июня 1924 года на рассвете шесть всадников скрытно форсировали Днестр и углубились на территорию Украины. Снова их кони стлались по родной земле, но неуместно побрякивало оружие, потому что вокруг все дышало миром, в полях трудились хлеборобы. Атаман, придержав коня, оглянулся.

– Ну, что хлопцы зажурились? Мы ж дома! Поехали сдаваться.

Председатель сельсовета Бештанково, что в Песчанском районе Подольской губернии около Тульчина, собирався уже сигануть в окно – кто-то из ребятни крикнул: «Банда идет!» Но у крыльца уже ржали кони, слышалось бряцание железа и тяжелые шаги. На пороге встал двухметроворостый краснолицый гигант с наголо обритой головой, шея вровень с плечами, пудовые кулаки.

– Ты – председатель?

– Ну... я, – откликнулся тот, хватаясь за наган.

– Брось... не надо этого! Мы сдаемся Советской власти!

Через полчаса из Бештанково в направлении пограничной комендатуры снова зарысили всадники. Только теперь на подводе, куда грудой было свалено все их оружие, гордо восседал председатель сельсовета.

Любопытно, что в наше время некий литератор отдал лавры окружения и пленения этой группы известному чекисту и

писателю Д.Н.Медведеву. Я знал этого кристально чистого человека. И утверждаю – не нужна была ему чужая слава, своей хватало. К сожалению, Медведева уже нет в живых, а то дал бы отповедь.

Надо сказать, что атаману этой группы Льву Задову вообще крупно не повезло в советской литературе и искусстве. Классик наш Алексей Толстой в своей эпопее вывел его палачом и душегубом. Более того, могучего, выдержанного, очень доброжелательного человека он обрисовал как мелкого суетливого одесского жулика, дорвавшегося до власти над людьми. Я еще вернусь к причинам, по которым это произошло.

Итак, Лев Задов с братом Даниилом и четырьмя другими бывшими махновцами оказались в руках чекистов. Из Тульчина их перевели в Винницу, затем в Харьков. Задержанные показали, что их группа была подготовлена и перебросена на Украину с диверсионно-разведывательными целями разведотделом 4-го румынского корпуса. Все они пошли на вербовку с твердым намерением сдать советским властям, что и выполнили. К тому времени уже действовало постановление ВУЦИК об амнистии махновцам, сдавшим добровольно. Проверив все, что полагается, бывшего сотника петлюровской армии Ивана Запорожченко, махновцев Андрея Шанкала, Андрея Скомского и Емельяна Бойченко отпустили по домам, а братьев Задовых придержали.

Здесь стоит привести выдержки из спецсообщения ГПУ Украины начальнику отдела ОГПУ СССР Т.Д. Дерibasу от 25 декабря 1924 года: «Только лично. Совершенно секретно. Регистрации не подлежит. (По разработке «Скрипачи»). Об интернировании махновцев в Румынии». Вначале идут данные на каждого из задержанной группы. Затем следует абзац: «Для проверки показаний задержанных нами был перебросен 18 октября с.г. в Румынию махновец Бойченко (кличка «Смуглый»), который вез туда письма от Левки и должен был связаться со всеми махновцами, находящимися в Румынии. 23 октября «Смуглый» вернулся и сообщил: «В Румынии найдется более 45 махновцев, которые по грязным работам в разных концах страны. «Смуглый» привез списки, все хотели бы вернуться. Его направили вторично...» Так началась операция «Скрипачи», в которой братьям Задовым предназначались серьезные роли. Льва еще держали заложником в тюрьме, а Даниил уже сходил несколько раз в Румынию с разведывательными заданиями. После того, как все сошло хорошо, братьям предложили поступить на службу в... ГПУ. Это было, как удар молнии! Лев и Даниил ошарашено переглянулись.

– Нам в ГПУ???

– Именно вам! Так надо!

Эти магические слова были весьма модными в наше время.

Считалось, что человеку вовсе не обязательно знать все подробности, даже если они касались его судьбы и жизни. Партия сказала – «Надо!», значит – вперед и никаких сомнений! ГПУ же всегда был олицетворением партии большевиков.

Вот так в этом почтенном учреждении появились два новых сотрудника – Лев Николаевич Задов-Зиньковский и Даниил Николаевич Зотов-Задов. Между прочим, прослужив в органах по четырнадцать лет, братья оставались беспартийными. Сегодня это звучит дико, тогда такое было возможно. Мой отец, работавший в органах с 1919 года, только в конце тридцатых годов вступил в партию, хотя ходил в больших начальниках.

Теперь давайте начнем сначала. Лев Задов родился 11 апреля 1893 года в еврейской земледельческой колонии Веселая Екатеринославской губернии. Отец его имел две десятины земли, которые никак не могли прокормить ораву в десять ртов. Тогда семья перебралась в Юзовку. На вырученные за землю деньги отец купил пару лошадей и площадку и стал балагулой – грузовым извозчиком. Но и на этом не сумел разбогатеть. Он умер в 1910 году, оставив вдову с голозой без средств. Пару лошадей унаследовал старший сын – Исаак. Этот оказался поразворотливее папаша, научился спекулировать. В 1929 году его «пришлось» раскулачить. Между прочим, Л. Лиходеев рассказывал, что его потомки дожили до 1941 года. Они не эвакуировались, считая, что их-то, раскулаченных, немцы не тронут. Но немцы уничтожали всех евреев подряд и Задовых тоже повели к шурфу шахты Калиновская. Тогда Григорий Задов, который пошел статью в Левку, ухватил двух немцев за шиворот и сбросил их впереди себя в шурф. «Это были неукротимые люди», – констатировал Лиходеев.

Второй брат – Наум – стал кустарем-одиночкой и еле сводил концы с концами. Левка еще мальчишкой научился зарабатывать деньги – надо было помогать матери тащить младших. Сперва он ворочал мешки на мельнице, потом устроился каталем в доменный цех Юзовского металлургического. Тачку за тачкой опрокидывал парень в ненасытное жерло печи. Здесь и получил мальчишка первые уроки социальной несправедливости. Он попал под влияние анархистов и даже стал принимать участие в «эксах». Они ограбили артельщика рудника в Рутчинкове, потом взяли почтовую контору в селе Карань и напали на станции Дебальцево на железнодорожного кассира. Тут и

попались. Льву определили восемь лет каторжной тюрьмы. Он успел отсидеть полсрока, когда его освободила февральская революция.

Лев вернулся на свой завод. Как политкаторжанина его тут же избрали в Совет рабочих депутатов, он стал красногвардейцем, получил оружие уже законным путем. Даниил, который был на пять лет моложе, находился теперь при Левке, которого безмерно уважал и во всем слушался.

В январе 1918 года красногвардейский отряд, где братья Задовы были рядовыми, возглавляемый известным анархистом Черняком, ввязался в бой с немецкими частями, наступавшими на Донбасс. Но немецкий бронированный кулак был не по зубам таким отрядам. Они отступали аж до самого Царицына. Здесь их переформировали, объявили регулярным полком Красной Армии и бросили против Краснова. Пока шли бои, все было в порядке. Лев и Даниил храбро сражались с белоказаками. Лев даже стал начальником штаба полка.

Но тут в полк привезли денежное довольствие. И Лев с удивлением узнал, что ему, как начальнику штаба, причитается 750 рублей, а рядовым красноармейцам всего по 50. Взыграло ретивое анархиста-коммуниста: «Как так? За что боролись? Почему такое неравенство?» Лев кинулся в вышестоящий штаб, оттуда в армейский... Сперва его встречали с удивлением – что, мол, за чудак?, – потом с подозрением. Кое-кто даже пригрозил расстрелом. Тогда это было совсем недолго.

В своих автобиографиях впоследствии Лев Задов писал, что в 1918 году был направлен штабом Южфронта на Украину для подпольной работы. Каждому из нас свойственно слегка приукрашивать свое жизнеописание. Думается, что Лев и Даниил просто чухнули на Неньку-Украину, начав на Красную Армию с ее пролетарской железной дисциплиной. Это подтвердилось, когда мне в руки попала копия протокола допроса Льва Задова в 1937 году.

«ВОПРОС: Ушли из Красной Армии?»

ОТВЕТ: Да, ушел. Оставаясь анархистом и не желая, в силу своих политических убеждений, продолжать участие в Красной Армии, я уехал на Украину, ставя перед собой цель пробраться в Юзовку для ведения в тылу немцев подпольной анархистской работы, разыскав старые анархистские связи. В Юзовке мне стало известно, что в Запорожском уезде оперирует отряд, возглавляемый МАХНО, именовавшим себя анархистом»,

Вот так братья Задовы оказались у Нестора Махно, куда сбегались со всей Украины боевики-анархисты. Как видно из

документов, Лев Задов, который здесь стал Зиньковским, служил в махновской армии сперва помкомполка, затем начальником контрразведки 1-го Донецкого корпуса, комендантом Крымской группы, членом штаба и адъютантом Батьки. Скрупулезное исследование, проведенное тогда, в 1924 году, когда живы были тысячи людей, знавших Зиньковского лично, и заново повторенное в 1989 году, не смогло обнаружить преступлений Льва Задова. Нет, конечно, ангелом с крылышками он не был. А кто в огне гражданской мог оставаться праведником? На ком не было невинной крови? Вихри враждебные швыряли людей из одной армии в другую...

Как только установилась советская власть на Украине, большевики пустили на село продотряды. Вот что писал об этом В. Винниченко: «А взъерошенные, прижученные, задержанные дядьки наши? Тяжелые, пропитанные индивидуализмом, неповоротливые, окруженные своими широченными степями, отгороженные веками одиночества и хождениями за своим плугом, за своей скотинкой, – как они, бедные, могут понять то большое, общее, не свое, а наше, из-за чего происходит революция, из-за чего отбираются у них и хлебушек, и скотинка, из-за чего доводят их до восстаний?» Естественно, махновцы как защитники крестьянства ответили большевикам тем же. Вот что показал на допросе начальник штаба Махно – Белаш:

«6 марта в селе Ивановке Криворожского уезда по распоряжению Зиньковского были изрублены два милиционера и один комнезаможник.

27 марта в селе Белоцерковке Брявского уезда Запорожской губернии по распоряжению Зиньковского были изрублены два комнезаможника и два милиционера.

30 марта в селе Вырубово Больше-Токмакского уезда Запорожской губернии были изрублены по распоряжению Зиньковского и Галины один комнезаможник и два работника.

12 июля в селе Андреевке Гришинского уезда по распоряжению Махно и Зиньковского – один комнезаможник и один милиционер».

Скорбный список. Полагаю, таких случаев было еще больше. Правда, надо помнить, что такое допрос в ЧК, когда Бог весть что люди не только на других, на себя наговаривали.

Но откуда А. Толстой получил сведения о Задове? Во-первых, бывший граф слишком уж прислушивался к советам тогдашних чекистов, которые успели уже расстрелять обоих Задовых по сфабрикованным обвинениям, а во-вторых, ему подсунули книжку некоего Тепера (Илья Гордеев)

о махновщине, изданную пятитысячным тиражом в Киеве в 1924 году. Экземпляр этой книжонки нашелся в бывшем спецхране Одесской Публички. И все стало ясно.

В этой брошюрке есть строчки: «... убийца, знаменитый махновский палач Левка Задов, вдохновитель контрразведки...» Далее – «существовала, так называемая, контрразведка, которую возглавляли два брата Левка и Данька, оба евреи, оба старые уголовники...» Это о Данииле-то, который никогда и близко от тюрьмы не бывал!

Но, между прочим, этот самый Тепер приводит постановление махновского Реввоенсовета, в котором одним из пунктов записано: «Контрразведку превратить исключительно в военно-разведывательный орган, абсолютно лишив его карательных функций». Как видим, что-то не клеится у Тепера. Он сам себя опровергает. Уже это оправдывает Задовых. Кроме того, Тепер тут же пробалтывается, вспоминая о Д.И.Попове (том самом, что командовал отрядом левых эсеров в Москве в 1918 году, был членом ВЦИКа и членом коллегии ВИК). О нем Тепер пишет: «Попов, бывший левый эсер, дегенерат и садист в полном смысле этого слова. Это он придумывал специальные пытки для пленных коммунистов и руководил всей карательной работой». Этот самый Попов поклялся убить собственноручно 300 коммунистов, но смог отправить на тот свет лишь 200. Попов, говорят, крутил Махной, как хотел. Нестор Иванович не раз грозился расстрелять его или зарубить, да, видать, недосуг было. В 1920 году Попов был арестован в Москве, судим и расстрелян. Был там еще один фрукт – Левка Голик. Вот на его совести действительно были реки крови. Но так уж вышло, что все прегрешения свалили на Левку Задова. Тепер – сам бывший махновец, выслуживаясь, писал под диктовку чекистов и обливал грязью своих бывших соратников. Кроме того, в то время, когда он создавал свой «труд», братья Задовы были еще в Румынии. Чего ж с ними, эмигрантами, церемониться?

Не мог же ни Тепер, ни его наставники из ЧК знать, что вскоре братья окажутся дома, да еще станут сотрудниками ГПУ. Но каково было Левке читать эту грязную стряпню?

Итак, они поступили на службу в ГПУ. Даниил уехал в Тирасполь, Левку оставили в Одессе. Служил он на Маразлиевской. Комнату ему дали неподалеку, на Жуковского, 5, где было общежитие чекистов. Это был один из лучших домов города, в котором последней жительницей была молодая Вера Инбер с дочерью Киской. Их, естественно, выселили... на улицу. «Выселение произошло без всяких нежностей: таких ве-

щей, как предостережение выселяемым жильщюади, тогда не знали», — с горечью писала Инбер. Так он, впервые попав в Одессу, стал одесситом до конца своих дней. Через год он женился на Вере Ивановне Матвиенко, дочери паровозного машиниста. Еще через год она родила ему дочь Аллу, а через пару лет сына Вадима. Им дали квартиру в том же доме. Надо сказать, что дети Задова не посрамили отца. Комсомолка Алла пошла в армию добровольно и в 1942 году погибла под Севастополем. Ее сводный брат Владислав погиб через год под Ростовом. Сын Вадим прошел всю войну, дослужился до полковника и добился реабилитации отца.

В нынешних «исторических» сочинениях стало модно изображать всех чекистов только черной краской, дескать, палачи, убийцы, костоломы, тупицы. Чем это отличается от брошюрки Телера? Впрочем, чего греха таить, были и такие. Но большинство работников органов не знали ни ночи, ни дня, трудились по 12–16 часов в сутки, искренно рассматривая свою работу как служение революции, которую, по словам Ленина, нужно было уметь защищать. Их убеждали вышестоящие партийные и собственные начальники, что все арестованные — враги Советской власти, что органы не ошибаются. Какое же может быть снисхождение к врагам? Кстати, вопреки опять же нынешним веяниям, надо сказать, что ведь немало было и настоящих врагов. Все разведки мира работали против Советской России. Уж кто-кто, а братья Задовы претоллично знали это на собственной шкуре — самих вербовали. И еще одно обстоятельство. К сожалению, большинство чекистов того времени были малограмотными, малообразованными людьми — ведь их старались набирать из чистокровных пролетариев. Такими легко было манипулировать, сами же они толком не умели во многом разобраться. И, потом, ведь среди них гулял ветерок страха. Отпустил «врага», значит — сам враг. И вполне можешь угодить на его место. А то и стать к стенке. Между прочим, в разведку и контрразведку не брали недоучек. Потому что там шла настоящая борьба со шпионами и диверсантами. Там нужны были профессионалы высокой пробы.

Не думаю, чтобы братья Задовы, став чекистами, изменили свои убеждения, скорее всего — нет, ибо, как я уже говорил, так и остались беспартийными. Но порученное им делали добросовестно и честно. На службе старались быть не хуже других. Возможно, в первую очередь думали о себе и своих семьях. Кроме того, оба были удивительными бессеребряниками. Когда шел обыск в квартире Задова, нашли, судя по протоколу, «один казначейский знак достоинством в пять (5) долларов».

Зато фотокарточек и открыток изъяли 510. Оказывается, Лев коллекционировал открытки и грампластинки. Кстати, потом все это уничтожили по акту, как «не имеющее никакой следственной ценности».

Служили братья просто здорово. Вот несколько выписок из послужного списка Льва Задова:

Июнь 1929 года. Задов награждается «Маузером» в деревянной кобуре с золотой табличкой от Одесского окружного отдела ГПУ «За крупную операцию против английской разведки».

Июль 1929 года. Задов получает благодарность и премию 200 рублей (в те времена — серьезная сумма) за захват террориста Ковальского от Коллегии ГПУ Украины. Во время операции Лев был ранен.

Декабрь 1932 года. Задов снова получает боевое оружие «за активную и беспощадную борьбу с контрреволюцией». (Я держал в руках такую награду — у отца была такая же надпись на «Браунинге» — Ф.З.)

Весна 1934 года. Братья Задовы захватывают двух террористов, бывших белых офицеров Дмитриева и Богдановича, перепрошенных через границу. Задовы получают благодарности Одесского облисполкома и премии.

Как видите, неумно поступают те, кто пытается вдолбить в сознание людей, что, мол, чекисты с самого начала были захребетниками, которые только били по своим, выдавая их за врагов. Большую глупость придумать трудно. Послужной список братьев Задовых подтверждает это. Уж таким, как они, ничего бы даром не обломилось!

Поскольку Лев работал в ИНО, то бишь в иностранном отделе, попятное дело, не раз использовал в качестве агентов и связанных своих старых знакомцев — бывших махновцев, в рамках все той же операции «Скрипачи». Им всегда легко было сослаться на свое прошлое в случае ареста. Вполне возможно, кое-кого из них перевербовывали за рубежом. Что делать — даже великий Зорге вынужден был стать «двойником», о чем поведали нам недавно мемуары Шелленберга. Но именно это обстоятельство, в частности, потом поставили в вину Льву Задову. Мол, твой агенты...

Вот письмо из Комиссии партконтроля при ЦК ВКП(б): «По поступившему в КПК заявлению имеются сведения, что сотрудник Вашего управления Задов-Зиньковский Лев в прошлом был участником махновского движения... Просим проверить правильность этих сведений и о результатах сообщить. Референт тов. Шкирятова Виноградов». 11 октября 1936 года в КПК ушел ответ: «... отдел кадров НКВД УССР нам сооб-

цил, что при заполнении Задовым-Зиньковским Л.Н. учетных материалов, последний о своем прошлом не скрывал и отделом кадров оставлен на работе в органах НКВД». Затем была подготовлена справка «Об оперативной деятельности Зиньковского-Задова Л.Н. за период с 1 июля 1936 года по 1 января 1937 года». В ней отмечалось, что он «самостоятельный оперативный работник. В органах ГПУ-НКВД работает 12 лет, все время на закордонной работе. Проявил хорошие агентурные способности. Обладает большим практическим опытом в работе с агентурой и боевыми качествами. Должности оперуполномоченного вполне соответствует». К сожалению, и это не спасло Льва Задова.

... В 1937 году наша семья жила в Киеве в полукруглом доме НКВД на Бесарабке. Уже началась «большая чистка», и чуть не каждую ночь в доме опечатывались квартира за квартирой. Все знали, что это значит. Однажды, сквозь плохо прикрытую дверь спальни я услышал, как отец сказал матери:

- Левку Задова взяли в Одессе, сегодня привезли!
- Да что ты? Это ж наш человек с потрохами!
- Еще бы! Он же и к Махно был заслан...

Любопытно, что эту версию с «внедрением» Задова к Махно усилиями ЧК я услышал в семидесятые годы от А.И. Куварзина. Ходила такая легенда среди чекистов. И не случайно. Ведь были удачные заброски. Например, в 1919 году то ли ЧК, то ли Закордот заслали к Махно некоего Ткаченко, который дослужился там до командира полка. Успешно прижился у Махно и чекист Марк Борисович Спектор, с которым мне довелось встречаться в Москве. Ну, а к подлинным документам никому доступа не было.

Нет, никто не внедрял Задовых к Махно. Они сами туда стремились. Более того, в своих показаниях 1924 года Лев рассказывал, что с марта по август 1921 года он был приближен к Махно, многократно к тому времени раненому и потому почти беспомощному. Одна пуля раздробила Махно щиколотку, другая вошла в бедро и вышла в районе прямой кишки, доставляя невероятные страдания, третья ударила в затылок и вышла через щеку, раздробив челюсть. Лев буквально носил Батьку на руках из тачанки в дом, из дома в тачанку. Их было пятеро в той колеснице: Махно с Галиной, Левка с Феней – своей подругой – и неизменный кучер Сашко. Так они и ушли в Румынию. Кстати, кроме амнистии 1921 года, о которой мы уже говорили, была еще одна в 1927 году, специально для махновцев.

В показаниях Льва 1924 года есть еще очень интересная страница: «На станции Токмак было устроено совещание человек 18–20 инициативной группы (в то время махновщина уже была объявлена вне закона – Ф.З.). Ковалевич Казимир, приехавший из Москвы, предлагал нам всем ехать в Москву для совершения террористических актов против красного руководства. Махно одобрил... снабдил деньгами. Я и брат отказались, хотя все настаивали. На вопрос, что я думаю делать, я ответил, что останусь махновцем, но террористические акты считаю по отношению к красным – преступлением, тогда на Украину двинутся белогвардейские банды и будет гораздо полезнее остаться с той же хотя бы целью в тылу у белых. Итак, мы распрощались и я, а также мой брат, отправились в город Мелитополь, а лица – Ковалевич Казимир, Глазгон Яшка, Шестеркин Петр, Тямин Мишка, Любка Черная, тогда же с ними выехала Маруся Никифорова... Группа эта совершила теракт в Леонтьевском переулке». Вот ведь какое любопытное признание! Оно отлично характеризует Льва Задова.

К концу тридцатых годов в среде чекистов, как и в среде партийной верхушки, началось понемногу разложение. Многим надоело аскетическое «революционное» житье, и они стали «расслабляться», перерождаться.

В конце 1935 года произошел крупный провал зарубежной агентуры Украинского НКВД. Естественно, всех поставили на брови и стали искать виновных. Вот что показал на следствии Лев Задов:

«Массовый провал румынской агентуры произошел в течение почти двух месяцев, почти вся агентура была разгромлена. Начало провала произошло при следующих обстоятельствах.

В октябре или сентябре месяце 1935 года бывший работник ИНО Вербас по указанию Пискарева... произвел переброску на румынскую сторону курьера «Талина» для связи с агентом «Тепловым», внедренным в черновицкую разведку. Организация переброски «Талина» была рассчитана на неизбежный и прямой его провал, который давал прямую нить к расшифровке «Талина», «Теплова», «Тамарина», внедренного в румынский генеральный штаб, и «Туриста», внедренного в кишиневскую разведку штаба 3-го корпуса.

Несмотря на мое предупреждение, Вербас при отправлении «Талина» вшил в его пиджак открытое инструктивное письмо, будучи предупрежденным в достаточной степени о неизбежности тщательного обыска «Талина» на румынской стороне. После отправки «Талина» он был сразу же задержан на берегу и под-

вергнут тщательному обыску, в результате письмо было изъято, а «Талин» арестован и на нашу сторону не возвратился.

Вскоре после этого от агента «Теплова» была получена телеграмма, по смыслу которой было понято, что «Талин» арестован, и сигуранца подготавливает арест второго агента-курьера «Светлова». Дословное содержание телеграммы было следующее: «Леонид сломал руку ждет Костю».

Несмотря на прямое предупреждение через непродолжительное время Пискарев и Вербас направляют второго курьера «Светлова», члена ВКП (б), внедренного в румынскую разведку. Переправу «Светлова» производил лично Вербас.

В день отправки «Светлова» я получил доклад от агента «Консула»... о том, что 22 октября румынская разведка намерена арестовать курьера. Об этом я поставил в известность Сырокова, и срочно была направлена шифровка Пискареву. Имея эти предупреждения, Пискарев и Вербас «Светлова» все же отправили. После этой переправы «Светлов» не вернулся, был арестован. Арест обоих курьеров дал румынской разведке все нити к раскрытию «Теплова», «Тамарина» и других, которые вскоре были арестованы.

Вскоре после провала «Теплова» и его связей румынская разведка установила нить на агента «Консула», и в ноябре месяце при последней переправе на нашу сторону агента от «Консула» курьер «Андреев» на берегу был обыскан и обыском у него был изъят доклад, написанный тайнописью. Изъятие этого документа дало возможность румынской разведке установить все связи «Консула» и ликвидировать их. В частности, он был в открытую (связан) с агентом «Подольским», внедренным в разведывательном пункте при Хотине, который тоже был арестован».

Следствие установило, что начальник Одесского ИНО В.М.Пескер-Пискарев, его соратники С.С. Босис-Глузберг, А.И. Теплер и другие занимались контрабандой, требовали подарки и подношения от зарубежных агентов, жили не по средствам. Тут уж не до хорошей работы! Они были арестованы, началось следствие. Как всегда бывает в таких случаях, они потащили за собой «хвост». 26 августа 1937 года был арестован Лев Задов, затем настала очередь Даниила Зотова (Зотовым он стал в Румынии). В «умелых» руках следователя лейтенанта госбезопасности Я.М. Шаева-Шнайдера дело закручивалось все туже. Между прочим, 1 июля 1939 года этого Шнайдера уволили из органов и исключили из партии «за фальсификацию следственных дел и нарушение социалистической законности».

Следователь в деле Задовых оперировал показаниями бывшего махновца И.И. Чуприны о том, что, мол, Задовы «по заданию Махно (?) проникли в ГПУ, чтобы формировать подпольные махновские отряды на Украине». Господи, да Махно уже не было в живых! Но эти же показания подтвердил и другой махновец – Н.С. Зуйченко. Попробуй не подтверди, когда речь идет о твоей жизни! Обвинительные показания на Льва Задова дал Емельян Бойченко, тот самый, которого Лев притащил домой из Румынии. Этот человек еще в 60-х годах жил в Одессе на Гаванной, №5 в квартире №3 и работал плотником в Облстройтресте. Мне довелось однажды с ним разговаривать, но он упорно ничего не хотел вспоминать.

«Закладывал» Задовых и другой бывший махновец Пантелеймон Каретников, служивший курьером. Он показал на допросах: «...я почти каждую ходку из Румынии в СССР приносил также контрабандные товары: заграничные шелковые (английские) чулки по несколько пар; несколько шерстяных дамских беретов, граммофонные пластинки, автоматические ручки по несколько штук; часов мужских металлических по несколько пар; граммофонные иголки; в 1933 году (голодном. Ф.З.) приносил продукты: сало, колбасу и даже белый хлеб. Кроме того, приносил особую минеральную воду под названием «Франц-Иосиф» – несколько бутылок, за все время примерно 25–30 штук; одеколон для жены Зиньковского, как подарок от закордонного источника, перчаток разных несколько пар, приносил простую кожу и ряд других контрабандных товаров, который мне передавал закордонный источник. Все контрабандные товары я вручал Зиньковскому». Ну, и куда девался весь этот «универмаг»? Ведь мы уже знаем, что при обыске нашли лишь граммофонные пластинки и, наверное, иголки. Самое забавное, что еще в 1991 году некий полковник из СБУ пытался меня уверить, что Лев Задов брал все это себе. «Он подтвердил это на допросе!» – вот был главный довод полковника. Подтвердишь у них!

Конечно, Льву Задову, как и другим, шили связь с румынской и английской разведками. Словом, навалили достаточно для высшей меры. 25 сентября 1938 года в закрытом судебном заседании, которое продолжалось с 8.00 до 8.15 (ни минуты больше!) выездная сессия Военной Коллегии Верховного суда СССР приговорила Льва Николаевича Задова к расстрелу. Приговор был приведен в исполнение в тот же день.

Надо сказать, что братья Задовы всегда помнили свое махновское прошлое, считая себя «мечеными», и не позволяли себе ничего лишнего. Понимали: что другим сойдет, им поставят в

строку. Все, знавшие Задова, отмечали его честность, справедливость, порядочность и человечность. Увы, все эти отзывы были получены задним числом в конце восьмидесятых, когда, поди, и косточки Задовых истлели. Показания были приобщены к Постановлению Пленума Верховного суда СССР от 29 января 1990 года, выявившего грубую фальсификацию дела Льва Николаевича Задова-Зиньковского и полностью реабилитировавшего его «За отсутствием состава преступления». Даниил Задов-Зотов был реабилитирован годом раньше.

*Овчаренко И.Е.
(Донецк)*

ГУЛЯЙ-ПОЛЕ В КРУГУ КОННОТОНИМОВ ПОВЕСТИ В. ОППОКОВА «ЛЕВ ЗАДОВ»

В «документально-художественной повести о махновце-чехисте» «Лев Задов: смерть от бескорыстия» (Петрозаводск, 1994; далее стр. по этому изданию) В.Оппоков употребляет топоним Гуляйполе в качестве коннотонима (по терминологии Е.С.Отива), т.е. имени собственного, развившего сопутствующее лексическое созначение и продолжающего функционировать в речи как проприальная лексема. Указывая в произведении энциклопедическое значение онима по разным изданиям БСЭ (напр.: «Гуляйполс – город (с 1938 г.), центр Гуляйпольского района, Запорожской области УССР, на р.Гайчур (бассейн Днепра)...» (с.9–10)), автор отмечает, что «Гуляй-Поле для меня вовсе не географическая точка. Вернее, в своей откровенной беседе с читателем я не стану рассматривать этот курень-городок как просто населённый пункт, а как нечто большее, олицетворяющее безвластную вольницу. В моём восприятии – это собирательный образ анархии, в значительной мере соответствующий определению гуляй-города, описанного в справочной литературе, в частности в Военном Энциклопедическом Словаре. Гуляй-Поле для меня – этакий Обозград» (с.12) (наблюдаем переход апеллатива обоз-град в ИС). В.Оппоков предполагает, что географические названия (точнее, мотивирующие их слова) могут влиять на становление личности: «Может, отсюда он, Л.Н.Задов, заразился анархистским духом, от названия посёлка. Гуляй-Поле, Весёлая – два обозграда» (с.68). Для самого В.Оппокова «Гуляйполе» уже деонимизировалось, на что указывает написание с ма-

ленькой буквы и употребление в форме множественного числа: «Махновские кибуцы и бундовские гуляйполя» (с.5). Подобно этому апеллативизировались фамилии двух революционных деятелей: «Кроме того, и на самостийного казака найдутся троцкие или махно» (с.123). Коннотоним Гуляй-Поле определяется в повести и с помощью другого коннотонима – советская анархистская Мекка (с.12), где Мекка не просто административный центр провинции Хиджаз в Саудовской Аравии, но и святое место для мусульман, религиозный центр ислама, а в переносном значении – вообще «святое место, духовный центр чего-либо» (узусальный коннотативный топоним с интралингвистической коннотацией). В произведении употреблен также узусальный коннотативный антропоним с интралингвистической коннотацией Ирод: «...эта пометка делалась для предъявления документа жаждущему жертвенной крови Ироду в лице румынского оккупационного коменданта...» (с.17) (современные энциклопедические словари отмечают нарицательное значение имени Ирод – злодей). К нарицательным относит автор «гореизвестное... имя – Левка Задов» (с.7).

IV. ПЛАНИ І ПРОЕКТИ

*Кириченко В.Н.
(Запорожье)*

АЛЬМАНАХ «ГУЛЯЙ - ПОЛЕ» (ПРОБЛЕМЫ АНАРХИЗМА)

«Созидай, не разрушая»

Давно ожидаемые перемены в советском тоталитарно-тираническом, а затем олигархическом государстве воплотились в 1986–1991 годах в перестройке, завершившейся Великой криминальной революцией (ВКР), последствия которой на 1/6 части планеты, да и во всем мире, налицо. Победа ВКР полная, но не окончательная. Дальнейшее развитие социально-экономических процессов выдвигает на главное место проблему личности, деятельного участия каждого в трансформации социума. XX век заканчивается антропологической катастрофой (термин Мераба Мамардашвили), последствием которой может быть или исчезновение HOMO SAPIENS как вида, или новая бифуркация, переводящая его в иное качество. Вероятно, мы на пороге ноосферной революции XXI века и наблюдаем нарастание революционной ситуации.

В этих условиях возрастает роль источников, способных нести правдивую и упорядоченную информацию. Альманах «Гуляй-Поле» задуман в октябре 1989 года как сборник материалов, отражающих антитоталитаристские тенденции в культуре, когда в Запорожье проводился I Хортицкий симпозиум анархистов, посвященный 100-летию со дня рождения Нестора Ивановича Махно, предоставивший некоторые материалы для альманаха.

Основными являются разделы альманаха, содержащие материалы, в которых представлены:

- история и теория анархизма;
- эссе мыслителей прошлого и настоящего;
- системы саморазвития и самоуправления;
- экология;
- поэзия и проза;
- живопись и фотография;
- «безумные идеи» и пр.

Как приложение, издается «Библиотека альманаха «Гуляй-Поле» – тематическое собрание произведений мировой ли-

тературы, воплощающих идеи свободы. Намечено выпускать несколько серий библиотеки, среди них «Вестники свободы», «Искусство жить», «Лики истории», «Поэзия свободы», «Великие книги мира», «Порядок из хаоса», «Сказки и легенды мира», «Эротическая Одиссея».

К настоящему времени в библиотеке альманаха вышли книги П. Аршинова «История махновского движения» и В. Голованова «Тачанки с Юга». Готовятся книги «Взаимопомощь как фактор эволюции» П. Кропоткина, «Быть Человеком» Максимилиана Волошина, «Страна негодяев» Сергея Есенина, сборники «Искусство жить без страха», «Всеобщая декларация прав человека», «В терновом венце революций грядет 2001-й».

Так уж получилось, что первые книги «Библиотеки» пришли к читателям раньше, чем первый выпуск альманаха.

Одна из задач альманаха «Гуляй-Поле» – развеять предвзятые и ложные представления об анархизме как мировоззрении. Главные направления – исследование истории и теории анархических течений (в первом выпуске альманаха этому посвящены работы П. Кропоткина, Н. Бердяева, В. Налимова) и сбор материалов по истории махновского движения – мощного народного восстания начала XX века, пытавшегося воплотить в жизнь вековые народные чаянья и решить проблему Земли и Воли. В первом выпуске содержатся работы Н. Махно, П. Аршинова, В. Голованова, В. Чопа и других авторов, раскрывающих различные стороны движения. Помещено обращение редакции к исследователям и хранителям уникальных материалов с просьбой принять участие в научно-исследовательской работе альманаха и не дать исчезнуть редким свидетельствам о трагическом периоде нашей истории, который был скрыт и оболган. Честный анализ повстанческого движения махновцев в советских изданиях содержался, пожалуй, только в работах генерала Я. Слащева, не раз испытывавшего удары героев-повстанцев, да в исторических работах зарубежных авторов. Только с конца 80-х годов у нас в открытой печати появляются правдивые публикации о махновском движении. В этой области предстоит провести большую работу как по истории движения в целом, так и по восстановлению биографий участников движения. В редакции накапливаются такие материалы, часть из них представлена на выставке в Областном краеведческом музее, посвященной 110-летию со дня рождения Нестора Махно.

Формированию «грядущего человека облагороженного образа» (Д. Андреев) посвящены материалы и других разделов альманаха: работы М. Мамардашвили «Проблема человека в философии», Д. Кришнамурти «Любовь», Д. Джампольски «Искусство жить без страха», А. Чижевского «Физические факторы исторического процесса» (в сокращении), Д. Андреева «Роза

мира» (кн. 1, гл. 1, и кн. 12, гл. 1), поэзия М.Волошина, Г.Гессе, Р.Киплинга, З.Миркиной, О.Ноды, Р.-М.Рильке, А.Чижевского, проза А.Грина, Г.Владимова, живопись Л.Павленко, биографические очерки и другие материалы.

В создании альманаха «Гуляй-Поле» участвовали четверо друзей-анархистов: Артур Григорян, Дмитрий Дундич, Владимир Кириченко, Александр Лазутин, ставшие учредителями издательства «Дикое Поле» в 1995 году. ЧП «Визави» (директор А. Григорян) поддержало выход двух первых книг «Библиотеки альманаха». Сотрудники издательства «Дикое Поле» (директор А. Лазутин) внесли свой вклад в подготовку альманаха и книг «Библиотеки», выпустили еще 15 книг, попав в число лидеров книгоиздательства в городе. Д. Дундич подготовил материалы к альбому «Молодые художники-графики Запорожья». В. Кириченко – редактор-составитель альманаха.

За годы совместной работы сотрудники редакции альманаха провели в Запорожье мероприятия, посвященные памятным датам в истории анархизма:

- к 100-летию Нестора Махно,
- к 150-летию Петра Кропоткина,
- к 120-летию Николая Бердяева,
- к 120-летию Максимилиана Волошина,
- к 100-летию Александра Чижевского.

Они приняли участие в конференциях анархистов в Украине, в России, в Швеции и в Германии. В Запорожье провели два мировых симпозиума анархистов, оказывали поддержку экологическим акциям. В современных условиях работа направлена на углубление анархического процесса, популяризацию анархических идей, разработку теории космического анархизма, создание интеллектуального клуба анархистов и Университета Свободы.

Винниченко В., Кириченко В.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЭКСКУРСИОННО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЙ МАРШРУТ «ПУТЯМИ НЕСТОРА МАХНО»

«Махновщина постоянна и бессмертна»

Петр Аршинов

«Будьте реалистами – требуйте невозможного»

Кон Бендит

Памятные даты для того и существуют, чтобы пробуждать нашу память об ушедших людях и событиях, которым мы обязаны своим существованием.

Одной из таких дат, выпавших из нашей официальной истории, является 26 сентября 1919 года – день, в который произошёл бой под Перегоновкой, ставший решающим сражением гражданской войны в России (так, по крайней мере, считают некоторые историки, и глубокий анализ соотношения противостоящих сил позволяет убедиться в этом).

«В борьбе с махновщиной на юге России деникинцы потерпели полное поражение, и этим был предрешен исход всего их похода на русскую революцию». П. Аршинов [1, 139].

«... Именно в этот момент великая Россия проиграла войну». Сакович [2, 205]. В 1999 году 80-летие этого события. Пора поставить Поклонный крест всем жертвам гражданской войны там, под Уманью, где сошлись в отчаянии и надежде махновцы, белые, красные и петлюровцы, отстаивающие в смертном бою по-своему понимаемую правду.

Международный экскурсионно-просветительский маршрут «Путями Нестора Махно» рассчитан на 10 дней автобусной экскурсии с длительными остановками в узловых пунктах и трёхдневным отдыхом в спортивном лагере. Маршрут проходит по территории, на которой проводились основные операции махновской армии в 1918-1920 годах. Основные пункты движения: Запорожье (Александровск) – Днепропетровск (Екатеринослав) – Кировоград (Елизаветград) – Умань – Перегоновка – Кривой Рог – Никополь – Запорожье – Гуляйполе (Гуляй-Поле) – Пологи – Мариуполь – Бердянск – Мелитополь – Крым. Остановки в узловых пунктах маршрута позволяют подробно ознакомиться с достопримечательностями городов, посетить такие природные и исторические памятники, как остров Хортица, Дибровский лес, Обиточная коса, Каменная Могила, Перекоп. Развитие этого предприятия предполагает в будущем расширение маршрута в Румынию (Бухарест), Польшу (Варшава), Германию (Берлин), Францию (Париж) с конечной остановкой у Стены Коммунаров, где на кладбище Пер-Лашез покоится прах великого бунтаря XX века Нестора Махно.

Для осуществления этого предприятия будут подготовлены экскурсоводы, способные дать правдивую информацию о махновском движении, об истории Украины и её современном положении, созданы методические разработки, библиотека и видеотека.

Предполагается владение экскурсоводами несколькими языками: английским, русским, украинским, эсперанто и др.

Участие в экскурсионно-просветительском маршруте «Путями Нестора Махно» позволит гражданам мира ознакомиться с одним из интереснейших регионов Украины, его героической историей, избавиться от некоторых предвзятых

представлений о прошлом, настоящем и будущем нашего края. Предприятие будет привлекать финансовые средства и интеллектуальные силы для развития Украины.

Литература:

1. Аршинов П. А. История махновского движения. –Запорожье: Дикое Поле, 1995.
2. Голованов В. Я. Тачанки с Юга. –М.: Март –Запорожье: Дикое Поле, 1997.
3. Украинская советская энциклопедия. –Т. II, кн. 2. –К.: Гл.ред. УСЭ, 1985.

Солдатенков П.Я.
(С.-Петербург)

АНОНС ФИЛЬМА «НЕСТОР МАХНО – ПЕТРУШКА РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ»

Видеофильм, 70 мин.

Жанр: художественно-публицистический.

Производство Петра Солдатенкова, 1998г.

Новая редакция фильма – размышления о судьбе Нестора Ивановича Махно – отсюда пространные цитаты из авторского фильма «Опыты о гражданской войне».

Соединяя телевизионные репортажи и историческую хронику, монологи актёров и документальные интервью, зарисовки деревенского быта и представления уличного кукольного театра, автор делает попытку разгадать феномен личности своего героя, народного вождя периода гражданской войны Нестора Махно через призму народного самосознания.

В фильме звучат песни. Одну – «Прекрасную любовь» – специально для картины спел Юрий Шевчук, талантливый бунтарь наших дней.

Автор сценария и режиссёр-постановщик
Петр Солдатенков.

ЗМІСТ

ВСТУП

<i>Махно Н.І.</i>	3
ГУЛЯЙ-ПОЛЕ В РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ	
<i>Михайлюта О.О. (Київ)</i>	5
МАХНОВЩИНА ПОСТІЙНА І БЕЗСМЕРТНА	

I. ІСТОРИОСОФІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ

<i>Рисіч Й.Л. (Дніпропетровськ)</i>	8
ПОЛІТИЧНІ ПАРАДИГМИ НЕСТОРА МАХНА	
<i>Удод О.А. (Дніпропетровськ)</i>	11
ІДЕАЛИ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (НА МАТЕРІАЛАХ МАХНОВСЬКОГО РУХУ)	
<i>Зима М.П. (Київ)</i>	16
ФЕНОМЕН МАХНА: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ	
<i>Дамьє В.В. (Москва)</i>	21
МАХНОВЦЬ І РЕВОЛЮЦІОННЕ ДВИЖЕННЯ В ЄВРОПЕ	
<i>Буряк В.Д. (Дніпропетровськ)</i>	27
МОДУЛЬНИЙ ТА ПСИХО-СОЦІАЛЬНИЙ ДОМІНАНТНИЙ ГОРИЗОНТ СВІДОМОСТІ ЕТНОСУ І ПОСТАТЬ Н. МАХНА (СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ НОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРО РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ У БУТТІ НАЦІЇ)	

II. ІСТОРІЯ

<i>Архирейський Д.В., Ченцов В.В. (Дніпропетровськ)</i>	31
«ДАЄШ МАХНА!» З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСТВА	
<i>Богуславський О.В. (Запоріжжя)</i>	39
МАХНОВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В СВІТЛІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 1918–1919 РР.	
<i>Гарчев П.І., Гарчева Л.П., Тупаков В.О. (Сімферополь)</i> ..	43
МЕМУАРИ НЕСТОРА МАХНА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІДЕОЛОГІЇ І ПРАКТИКИ МАХНОВЩИНИ	
<i>Іваненко В. В., Голуб А. І. (Дніпропетровськ)</i>	51
НЕСТОР МАХНО ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-ВИГНАНЦІВ	
<i>Кирилаш Л. (Запоріжжя)</i>	55
РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ПОЗАСУДОВОЇ РЕПРЕСІЇ У БОРОТЬБІ З МАХНОВСЬКИМ РУХОМ В 1920 РОЦІ	

IV. ПЛАНИ І ПРОЕКТИ

<i>Кириченко В.Н. (Запорожье)</i>	144
АЛЬМАНАХ «ГУЛЯЙ - ПОЛЕ» (ПРОБЛЕМЫ АНАРХИЗМА)	
<i>Винниченко В., Кириченко В.</i>	146
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЭКСКУРСИОННО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЙ МАРШРУТ «ПУТЯМИ НЕСТОРА МАХНО»	
<i>Солдатенков П.Я. (С.-Петербург)</i>	148
АНОНС ФИЛЬМА «НЕСТОР МАХНО – ПЕТРУШКА РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ»	

<i>Морозов О.В. (Дніпропетровськ)</i>	62
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НЕСТОРА МАХНА	
<i>Мороко В.М. (Запоріжжя)</i>	64
Н. МАХНО І УКРАЇНЬСЬКА ВЛАДА: СТОРИКАМИ СПОГАДІВ ПОВСТАНЬСЬКОГО ОТАМАНА	
<i>Рябов П.В. (Москва)</i>	67
МАХНО И МАХНОВСКОЕ ДВИЖЕНИЕ НА СТРАНИЦАХ СОВРЕМЕННЫХ РОССИЙСКИХ АНАРХИЧЕСКИХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ	
<i>Скрипник О.В. (Київ)</i>	69
ЗА ЗОЛОТОМ НЕСТОРА МАХНА	
<i>Тимошук О.В. (Сімферополь)</i>	72
АНАРХО-КОМУНІСТ Н. МАХНО В 1917–1918 РР: СЕЛЯНСЬКИЙ ЗАХИСНИК ЧИ КРИМІНАЛЬНИЙ ЗЛОЧИНЕЦЬ?	
<i>Чоп В.М. (Запоріжжя)</i>	83
УКРАЇНЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІІ МАХНОВСЬКОГО РУХУ	
<i>Шубин А.В. (Москва)</i>	99
МАХНО И МАХНОВСКОЕ ДВИЖЕНИЕ (М.: ИЗД-ВО «МИК», 1998)	

III. ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

<i>Михайлюта В.П. (Київ)</i>	101
НОВІ (І НЕ ЛИШЕ НОВІ) ЗНАХІДКИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЕМИ В. СОСЮРИ «МАХНО»	
<i>Хом'як Т.В. (Запоріжжя)</i>	105
РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ МАХНА ТА МАХНОВЩИНИ У ПРОЗІ М.ХВИЛЬОВОГО	
<i>Рисіч Ю.Й. (Дніпропетровськ)</i>	108
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ОСМИСЛЕННЯ МАХНОВСЬКОГО РУХУ В ПОВІСТІ В. ПІДМОГИЛЬНОГО «ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ»	
<i>Хом'як Т.В., Сечіна А.М. (Запоріжжя)</i>	110
ОБРАЗ НЕСТОРА МАХНА В ОДНОЙМЕННІЙ БАЛАДІ ЯРА СЛАВУТИЧА	
<i>Федоровский Ю.Р. (Донецк)</i>	112
ОБРАЗ МАХНО В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	
<i>Голованов В. Я. (Москва)</i>	121
«ТАЧАНКИ С ЮГА» ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МАХНОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ (М.: Март; Запорожье: Дикое поле; 1998)	
<i>Васьків М. С. (Запоріжжя)</i>	124
ДУХ І СЕМАНТИКА ГУЛЯЙПОЛЯ В ПОЕМІ І. БАГРЯНОГО	
<i>Зинько Ф. (Одесса)</i>	130
ОБОЛГАННИЙ ЛЕВ ЗАДОВ	
<i>Овчаренко И.Е. (Донецк)</i>	142
ГУЛЯЙ-ПОЛЕ В КРУГУ КОННОТОНИМОВ ПОВЕСТИ В. ОПОКОВА «ЛЕВ ЗАДОВ»	

ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН ГУЛЯЙПОЛЯ

ПОЛІТИЧНА І ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕСТОРА МАХНА

Матеріали науково-теоретичної конференції

Запоріжжя – Гуляйполе,

12–13 листопада 1998 р.

ЧАСТИНА ПЕРША

Віддруковано з готового оригінал-макету видавництва.

Підписано до друку 10.11.98 р.

Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура літ.

Коректура – Бовт Н.Ф.

Набір – Гармаш Т.Г.

Верстка – Коваленко Ю.В.

Дизайн обкладинки – Горбачов С.І.

Тиражування – Шкрябін О.Б.

Рекламно-видавниче агентство “Просвіта”

330063, Запоріжжя, вул. Горького, 38

Конференція відбулася за сприяння

**Запорізького
лікєро-горілочного заводу**